

સાધુસાધ્વી શિમિર માઢુંગા [મુંખઈ]ના
ઉપક્રમે યોજાયેલી વ્યાખ્યાનમાળા

ધર્મનુબંધી વિશ્વદર્શન

ભાગ : ૭

ક્રાંતિકારો

•

પ્રવચનકાર :

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

•

સંપાદક :

ગુણાબયંદ જૈન

•

: પ્રકાશક :

લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી

મંત્રી

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર

હઠીભાઈની વાડી - અમદાવાદ - ૧

ક્રાંતિની શાંતિ

કે

શાંતિની શાંતિ

[સંપાદકીય]

માનવ જીવન એક સતત વહેતી નદી જેવું છે; જેનાં પાણી વહી વહીને નિર્મળ થયાં કરે છે; આસપાસનાં જીવોને જીવન બક્ષે છે, તે બંધાઈને શક્તિ પેદા કરે છે; વિખરાઈને લોક-ભૂમિનું સિંચન કરે છે અને વિકરાઈ જતાં આસપાસમાં વિનાશ પણ મચાવે છે, તે છતાં એ જળ વહેતાં રહે છે. હમણું મોટા મોટા નગરો વસી જતાં તેનાં ગંદા પાણી પણ એમાં ઠલવાય છે તે છતાં એ પાણી તેને વહાવી વળી શુદ્ધતા આણી ખીજ નમરને શુદ્ધ પાણી આપે છે કે એનો ઉપયોગ થાય છે.

ભારતીય વિચારધારા પ્રમાણે ક્રાંતિનો ખરો અર્થ ઉપર કહેલી વહેતા પાણીની પ્રક્રિયાઓ જ ગણાવી શકાય છે. જેના વડે નિરંતર લોકજીવન ધડાતું, સાફ થતું, નવશક્તિ પામતું અને નવસર્જન કરતું આગળ ધપતું રહે છે. કોઈ કાળે તેમાં ગંદકીઓ ઠલવાય છે પણ પાછી એ જ ક્રિયા શુદ્ધ થઈને જીવન ઉપયોગી થતું આગળ વધે છે. આ એક સ્વયંચાલિત પ્રક્રિયા છે જે અહીંની (ભારતની) ક્રાંતિમાં આપણને જોવા મળશે. એટલે કે અહીં ક્રાંતિનો અર્થ નવસર્જનની શાંતિમાં થતો રહ્યો છે. પરિણામે પશ્ચિમમાં જેવી ક્રાંતિઓ થઈ તેવી ક્રાંતિ જો કે ભારતમાં ન થઈ પણ અંદરનું સતત પરિવર્તન જીવનના ક્રાંત-દર્શનને લઈને આગળ વધતું રહ્યું.

એને જ ક્રાંતિની સાચી પરિભાષા ગણી શકાય અને આવા જ ક્રાંતિગરો થયા તેમણે જ જમતને નવો ચિન્મય, નવી શક્તિ અને

નવસર્જન આવી. તે છતાં તેમણે માનવ જગતનાં સુંદર તરવો, વિકાસ, શ્રદ્ધા અને અભયને સાંકળીને રાખ્યાં.

એથી તદ્દન વિરુદ્ધમાં ઇતિહાસને પાને ખાસ કરીને યુરોપ, અમેરિકા અને હમણાં હમણાં આફ્રિકા, એશિયા વગેરેના પ્રદેશોમાં એવી કેટલીક સત્તા-પરિવર્તનોની વાતો મળે છે જ્યાં અગાઉના શાસકો કે શાસક દળને ખતમ કરીને નવા શાસકો આવ્યા. ઇતિહાસમાં એ પણ એવા મળે છે કે જે મૂળભૂત તરવોને લઇને તેમણે એ લોહિયાળ શાસન પરિવર્તન કરાવ્યું તે તરવોનો વિકાસ થયો નહિ, અને થોડા સમયમાં જ બદલાયેલા શાસકોનો પણ એ જ રસ્તે વિનાશ થયો. આને બૂલથી “ ક્રાંતિ ” નામ પશ્ચિમના દેશોમાં આપવામાં આવે છે.

આ તરફ ખાસ ધ્યાન તો લોકોનું ત્યારથી ખેંચાયું જ્યારે ભારતમાં એ ક્રાંતિઓ છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં થઇ. ૧૯૪૭માં હિંદ આઝાદ થયું અને તે પણ અહિંસક રીતે. ત્યારે જગતને આશ્ચર્ય થયું અને એથી વધારે તો આશ્ચર્ય એ હતું કે ત્યારબાદ હિંદી અને બ્રિટીશ પ્રજાજનો વચ્ચેના સ્નેહસંબંધો સુધરતા ગયા; એટલું જ નહીં આ રક્ત વિહીન ક્રાંતિના-ખાસ કરીને શાસન અંગેના પ્રયોગો બીજે પણ થયા. તે છતાં ત્યાં આ શાંતિની ક્રાંતિના પ્રત્યાઘાતો ભારત પ્રમાણે ન પડ્યા. તેનાં કારણો તપાસતાં જણાશે કે ભારતની ભૂમિ ઉપર યુગયુગથી આ ક્રાંતિની પ્રક્રિયા લોકજીવનમાં ચાલતી જ રહી હતી. એટલે જ ગાંધીજી બાદ પણ વિનોબાજી બૂદાન જેવી ક્રાંતિ કરી શક્યા. સામાન્ય રીતે જમીન કે મિલકતનું આ રીતે લોકહિતાથે અર્પણ કરવું બહુ ઓછું બને છે. અને જ્યાં બ્રિટીશ વારસા પ્રમાણે તસુ જમીન માટે કોર્ટે જવું અને સામ્યવાદી વિચારધારા પ્રમાણે લોહી રેડવું એ ક્રમ બનતો હતો ત્યારે બૂદાન એક મોટામાં મોટી અહિંસક ક્રાંતિની પ્રક્રિયા બની ગઈ; એટલું જ નહીં એણે જગતના લોકોનું ધ્યાન પણ આકર્ષિત કર્યું.

હવે ભારતની બહાર થયેલી ભૂતકાળની થોડીક ક્રાંતિઓ જે યુરોપમાં થઈ તેનું વિશ્લેષણ કરી જોઈએ ! સર્વપ્રથમ બ્રિટેન તરફ નજર પડે છે. ત્યાં કોમવેલના જમાનામાં લોકો ભેગા થયા. તેના નેતૃત્વમાં લોહિયાળ ક્રાંતિ થઈ; રાજનું ડોકું ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યું પણ તેનો અંત કોમવેલની હત્યામાં આવ્યો અને આજે પણ બ્રિટીશ લોકશાહીમાં “રાજ અમર રહો”નાં ગીત ગવાય છે. ફ્રાંસમાં ત્રણેક રાજ્યક્રાંતિઓ થઈ. નેપોલિયન લોકો વતી સમ્રાટ બનીને આવ્યો. પણ આ બધી ક્રાંતિઓનાં મૂળમાં સત્તા પચાવી પાડવી અને મોજશોખ કરવાના હોઈને ત્રણ ક્રાંતિઓ થવા જતાં ફ્રાંસનું જીવન ફેશન, વિલાસ અને મોજશોખથી આગળ વધી શક્યું નથી. જર્મની વધ્યું. વિઠ્ઠલિત થયું પણ સત્તા અને સર્વોપરિતા માટે અને પરિણામે જગતને જે વિશ્વયુદ્ધ ભણી તે ધસડી ગયું. જાપાન પણ એ જ માર્ગે ગયું અને તેનું પરિણામ સુવિદિત છે. સહુથી છેલ્લી લોહિયાળ ક્રાંતિ રશિયામાં થઈ. ત્યાં જોકે લોકજીવનના સુખેનું લક્ષ્ય માનવામાં આવ્યું પણ સાધનો અશુદ્ધ હોઈને પરિણામ એ આવ્યું કે લેનિન વાદીઓનો નાશ સ્ટાલિન વાદીઓએ કર્યો અને સ્ટાલિન વાદીઓનો નાશ હવે કુશ્વેતવાદીઓ વડે થઈ રહ્યો છે. કેવળ વિચારોની લિન્નતાના કારણે અનેક દેશવાસી સ્વજન બંધુઓને ગોળીએ દાર કરવાના સામ્યવાદી દાખલાઓ રશિયા, ચીન, હંગેરી તેમજ અન્ય સ્થળે બન્યાં છે.

સત્તા અને શાસન માટેની કહેવાતી ક્રાંતિઓ આફ્રિકા, મિશ્ર, ઈરાક, અરબસ્તાન, ખર્મા, ઈન્ડોચાયના વગેરે દેશોમાં નિરંતર થતી વાંચવામાં આવે છે. એકનું ખૂન કરીને બીજાએ સત્તા પચાવવાની બાજુ કે ઘટમાળ લાગી હોય એવું માન્યા વગર રહેવાતું નથી. પાકીસ્તાન હિંદ સાથે જ જન્મવા છતાં; ત્યાં સાત સરકારો અદલવા છતાં લોકશાહી આવી નથી.

પરિણામે જગતનો ચિંતક વર્ગ વિચારતો થયો છે કે આને ક્રાંતિ કહેવી કે નહીં? ક્રાંતિનો ખરો અર્થ તો એ જ છે કે

માનવજીવનની સુખાકારી માટે નવાં મૂલ્યો સ્થાપિત કરવાં । નવું શાસન આવે કે નવો વાદ આવી જાય પણ જે સુખાકારી માટે માણસ ઝંખે તે ન આવે તો તોને કઈ રીતે ક્રાંતિની શાંતિ કહેવી ?

આ અંગે ભારતમાં સતત ક્રાંતિની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે. એણે સર્વ ક્ષેત્રમાં જે અસર પેદા કરી છે. એનું પરિણામ એ છે કે અહીં બહારથી આવેલા અહીંના થઈને રહી ગયા. અહીં રહ્યા બાદ તેમને કોઈ ઉપર આક્રમણ કરવાની વૃત્તિ ન થઈ અને પરિવર્તનની પ્રક્રિયા પૂરી થતાં કોઈ પણ પ્રકારનો ડંખ જીવનમાં ન રહ્યો. પરિણામે સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ ગવર્નર જનરલ તરીકે લોર્ડ માઉન્ટબેટન આવી શક્યા. એટલું જ નહીં ભારતનો સંબંધ આખા વિશ્વ સાથે અજોડ રહ્યો. એમાં ચીન-પાકિસ્તાન અંગે અપવાદ ગણાવી શકાય. પણ અહીં ક્રાંતિની શાંતિનો અર્થ કાયરતામાં ખપતો ન હતો. પરિણામે ચીની હુમલા વખતે આખું હિંદ બધા બેદ-ભાવ જુલાવીને એક થઈને જીલું થઈ ગયું.

આમ થવાનાં કારણોમાં એક મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આ જમિમાં સતત એવી ક્રાંતિનું ખેડાણ થતું રહ્યું છે. અગાઉના રાજાઓનો સ્વચ્છાપૂર્વકનો વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસાશ્રમથી લઈને કામરાજ યોજના પ્રમાણે શાસન ત્યાગ એ વચ્ચે આખડ કડી રહી છે. એવી જ રીતે અતિય દેવો ભવની લઈને “નિર્મિત્તલ” સુધીની બાવનામાં બીજાને અપનાવવાનો સતત સંચાર રહેતો છે. એટલે જ અહીંના તહેવારો, પર્વો બધાના તહેવારો બની શક્યા છે. મુસલમાન બાઈને હિંદુ બેન રાખડી બાંધી શકે છે કે મુસલમાન બેગમ હિંદુરાજને રાખડી બાંધી શકે છે. એ બધું અહીં જ બને છે કારણ કે આ દેશમાં સંસ્કૃતિની અપૂર્વ ક્રાંતિ સર્વક્ષેત્રે ચલી આવી છે.

આવી ક્રાંતિ કરનાર ક્રાંતિકારીનાં જીવનો અંગેના પ્રવચનોમાં આ વાતને મુખ્ય રૂપે લેવામાં આવી છે. ક્રાંતિકારની બાખ્યા કરતાં

સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ત્યાં મૂલ્યો સ્થાપે; પણ તેમાં ખેતીની જગતને હોમીને પરિવર્તન આવશે, ન કે ભોકાને એવી પ્રતિદિંસાની આગ ચેતાવવા માટે બહકાવે, જેમાં આવના ધણી રાષ્ટ્રો ધણી ઊઠ્યા છે । ક્રાંતિ માટે સાધન શુદ્ધિ અને ભાવ વિશુદ્ધિ હોવાં જોઈએ અને તે ક્રાંતિકારોમાં તો વણાયેલા હોવાં જોઈએ. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, મોંઘી આ બધાના જીવનમાં આ વસ્તુ બહુ જ સ્પષ્ટ હતી ।

ત્યારે છેલ્લે પ્રશ્ન રહી જાય છે કે શું શાસન કળ્પને કરવાથી પરિવર્તન ન આવે ? શકાય ? તેના પરંપરાગત પરિણામે તો વિશ્વ ઇતિહાસના પાને નજરે ચઢે જ છે અને હાલમાં વિશ્વમાં જે ચંદ્ર રહ્યું છે-દેશોમાં તખ્તાઓ પલટાવતી હિંસક ઘટનાઓ-એ તો સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે લોક માનસમાં આમૂલ્ય પરિવર્તન જો ન થાય તો હિંસા પ્રતિહિંસાથી શાસન ઉભલાવવાની એ હિંસક ક્રિયા રૂપે રહી જાય છે ।

પણ, ભારતે વર્ષોથી જે રીતે વિચાર્યું છે તે જ ખરે ક્રાંતિનો અર્થ છે એમ જગત અન્યકત્ત રીતે માનતું તો ચંદ્ર રહ્યું છે. અણુ-શસ્ત્રોના પ્રયોગો ઉપર સ્વેચ્છાના પ્રતિજ્ઞા અંગે રશિયા-અમેરિકાનું સંમત થવું, વિશ્વના મોટા ઉદ્યોગપતિઓના સંમેલનમાં મજૂરો-કાર્યકરોના જીવન વિકાસ માટે સક્રિય વિચારણા થવી અને છેલ્લે છેલ્લે સ્વયંચાલિત (automatic) મશીનો વડે માનવનું ભવિષ્ય શું એ અંગે અમેરિકાની પ્રજાની મૂંઝવણો-આ બધી બાબતો ભારતની ક્રાંતિનાં સિદ્ધાંતોને અપનાવે જ છે. વધતા જતા મંત્રવાદને ભારતના આર્થિક જીવનમાં પહેલેથી જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું નથી. આજે જ્યાં મશીનો વડે માનવના વૈભવ વિભાસની પ્રચૂરતા વધી છે ત્યાં અમેરિકામાં પણ મંત્રવાદના (આપોઆપ મણુત્રી વગેરે કરી આપતાં મશીનો) વિકાસે માણસને કંઈડી હાલતમાં મૂકી દીધો છે.

એટલે ક્રાંતિનો અર્થ માનવ માનવ વચ્ચેનો પ્રેમ, વિશ્વાસ, શ્રદ્ધાના

નવાં મૂલ્યો સ્થાપવા તેમજ તેનાં સુખ, ક્રાંતિ અને સમૃદ્ધિના વિકાસ માટેની નવી પ્રક્રિયા ચર્ચા કરે; અને ક્રાંતિકાર માટે એ કાર્ય અર્થે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા-પરિત્યાગ હમં બની જવો જોઈએ.

એ સિવાયની જેટલી હિંસક રીતિઓ છે તે ક્રાંતિ નથી પણ અપક્રાંતિ છે-ક્રાંતિની ક્રાંતિ છે. જગતે એ બ્રામક ક્રાંતિનો રસ્તો છોડવો પડશે તો જ ક્રાંતિની સાચી ક્રાંતિ આવશે.

આવા ક્રાંતિકારોનાં જીવનો અંગે શિબિર પ્રવચનોનું આ સાતમું પુસ્તક સંપાદન કરતાં હું જે સાર પ્રકૃષ્ટ કરી શક્યો છું તેથી જ અસર વાંચનારને પણ થશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

ક્રાંતિ, ક્રાંતિકારો અને સર્વક્ષેત્રમાં તેની અસરો અંગે પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી અને શ્રદ્ધેય શ્રી દુભેરાય માટલિયાએ બહુ જ સ્પષ્ટતા અને સરળતાપૂર્વક પ્રવચનો વડે કહ્યું છે; અને ક્રાંતિની પરિભાષા બહુ જ સ્પષ્ટ કરી છે; એટલું જ નહીં તેમણે ક્રાંતિકાર થવા માટે આ પ્રવચનો વડે સ્પષ્ટ આગંદગીન આપ્યું છે એવું મારું નહિ માનવું છે.

ખીજ દિવાળી
૧૫ નવેમ્બર, ૧૯૬૩
મદ્રાસ

ગુલાબચંદ કૌન

ક્રાન્તિકારોની ઉપયોગિતા

આ જગતમાં યુગે-યુગે ક્રાન્તિકારો પાડ્યા છે અને તેમની અગ્નિક્ષોનીઓ થઈ છે. કોઈ પણ સમાજ કે રાષ્ટ્ર અગર તો ધર્મ-સંપ્રદાય શરૂઆતમાં કોઈ પણ ક્રાન્તિકારને સાંખી શકતો નથી. પ્રારંભમાં એના કાર્યને શંકા, બય કે ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે છે. પછી એનો વિરોધ વધતો જાય છે. જેમ જેમ તેની પ્રતિષ્ઠા વધતી જાય છે, તેમ તેમ તેના ઉપર પ્રતિક્રિયાવાદી બળો દ્વારા વિરોધો, આક્ષેપો અવરોધો અને પ્રહારો કરવામાં આવે છે. આ તબક્કામાંથી જ્યારે ક્રાન્તિકાર પસાર થઈ જાય છે, વિરોધોનો પ્રેમથી, પ્રહારોનો ઉપહારથી, અને આક્ષેપોનો નમ્રપણે સત્યના પ્રકટીકરણથી જવાબ આપે છે. કહો વચ્ચે ટકી રહે છે, ગમરાધને કે કંટાળીને પોતાનો નક્કી કરેલો માર્ગ છોડતો નથી, ત્યારે તેને તે જ સમાજ, રાષ્ટ્ર કે ધર્મસંપ્રદાય આવકારે છે. એટલા માટે જ ક્રાન્તિકારના સામાન્ય લક્ષણોમાં પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠાના ત્યાગની તૈયારીની અપેક્ષા રખાઈ છે. અને એ ત્રણેનાં ત્યાગને દૃઢ કરવા માટે તેના ઉપલક્ષણોમાં ધૃતિ, ઉત્સાહ, સાહસ, નિર્ભયતા અને દૃઢતા વગેરે ગુણો જરૂરી છે.

એવા ક્રાન્તિકારના માર્ગમાં ગમે તેટલા વિઘ્નો આવે, કેટલીક વખત તો એમ જણાય કે બધા સાથીઓ અને સહયોગીઓ એને છોડી દેશે, ત્યારે પણ તે ‘એકલો જાને રે’ એ મંત્ર લઈને આગળને આગળ ધપતો જાય છે. તેની ક્રાંતિનું મૂલ્યાંકન તેના જીવિત-કાળમાં કદાચ નથે થાય. પરંતુ એ વસ્તુ ચોક્કસ છે કે એવા ક્રાન્તિકારો જેટલા જે જે સમાજ, રાષ્ટ્ર કે ધર્મસંપ્રદાયમાં થયા છે, તેટલી જ ગતિશીલતા તે સમાજ, રાષ્ટ્ર, ધર્મ કે વિશ્વને મળી છે. આવા ક્રાન્તિકારોને અપનાવવામાં જેટલું મોડું થયું છે, તેટલું જ વધારે નુકસાન તે સમાજ, રાષ્ટ્ર કે ધર્મનું અને સરવાળે વિશ્વનું થયું છે, અને એ બધાને સહેવું પડ્યું છે.

સાધુસાધ્વી શિબિરમાં એટલા માટે જ દેશ-વિદેશમાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં થયેલા ક્રાંતિકારોના જીવનો ઉપર જોડાણથી ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવી હતી. અને તેથી શિબિરાર્થીઓ અને સમાજના સંસ્કર્તાઓ સમજી શકે કે જ્યાં જ્યાં આવા ક્રાંતિકારો વધારે થયા છે, ત્યાં ત્યાં ત્યાંના સમાજ, રાષ્ટ્ર અને ધર્મસંપ્રદાયને ગતિશીલતા મળી છે. જ્યાં ક્રાંતિને નામે હિંસા, હિંસક સંઘર્ષ કે રક્તપાત થયા છે, ત્યાં અપક્રાંતિને લીધે સમાજ જીલટે રસ્તે દોરાયો છે, અને ભૂતકાળની સારી કારકીર્દી ઉપર પાણી ફરી વળ્યું છે.

ક્રાંતિકારોનાં જીવનો ઉપર પ્રવચનો અને ચર્ચા વિચારણા કરવાનો હવેશ એ પણ હતો કે શિબિરાર્થીઓ અને ક્રાંતિની જવાબદારીવાળા સાધકો દરેક ક્રાંતિનું સાચું મૂલ્યાંકન, યથાર્થ વિશ્લેષણ અને વાસ્તવિક વિવેક કરી શકે. તે સાથે જ સર્વાંગીક્રાંતિકાર અને એકાંગી ક્રાંતિકાર અથવા એકક્ષેત્રીય ક્રાંતિકાર અને સર્વક્ષેત્રીય ક્રાંતિકાર તેમજ ક્રાંતિકાર અને સુધારકનું પૃથક્કરણ પણ કરી શકે.

શિબિરમાં અને તે પહેલાંથી પૂ. મુનિશ્રી સંત્યાલજી મહારાજ સાધુ-સાધ્વી સંન્યાસીઓ માટે ‘ક્રાંતિપ્રિય’ વિશેષણ વાપરતા હતા, અને સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા જનસેવકો માટે ‘ક્રાંતદર્શી’ ગુણ પણ જરૂરી બતાવાયો હતો; એટલે ચર્ચાયેલ ક્રાંતિકારોનાં જીવનો ઉપરથી આ બંને બળો ક્રાંતિને ધડો લઈ શકે અને પોતાની જવાબદારી અહીં નહિ કરવાથી પોતાને અને સમાજ તથા રાષ્ટ્રને કેટલું નુકસાન થાય છે, સમાજ કેટલો અધિકારમાં રહી જાય છે અને વિકાસમાં કેટલું મોટું માથું પડે છે, એની પ્રતીતિ થઈ શકે; તે માટે આ મુદ્દા ઉપર સ્વતંત્ર પ્રવચનમાળા અને ચર્ચા વિચારણા શિબિરમાં રાખવામાં આવી હતી.

તે ઉપરાંત કેટલાક ભોકોના મનમાં એવો પણ ભ્રમ હતો સુધી સેવાય છે કે ક્રાંતિ એકલી વ્યક્તિ દ્વારા જ થઈ શકે, તે ભ્રમનું

નિરાકરણ પણુ આ 'ક્રાંતિકારોનાં જીવનો' ઉપરથી મર્ષ જન્ય છે. પશ્ચિમમાં ઉછરેલા અમર તો જાણ્યા વિચારોની અસરવાળા એમ સમજે છે કે રાજ્ય સંસ્થા જ ક્રાંતિ કરી શકે; પણુ આ વસ્તુ નિરાકૃત મર્ષ જન્ય છે. સત્તા દ્વારા કે એકલી રાજનીતિક સંસ્થા દ્વારા કદી ક્રાંતિ મંડ જ ન શકે. કદાચ માનો કે કહેવાતી લોહિયાળ ક્રાંતિનો દાખલો તેઓ ટાંકે તો પણુ સર્વાંગી અને ધર્મમય દૃષ્ટિવાળા લોકો તેને કાઈદિ 'ક્રાંતિ' કહીને બિરદાવી જ ન શકે. કારણકે તેનાં પરિણામો અને અનિષ્ટો—સરમુખત્યારશાહી, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, વાણીસ્વાતંત્ર્ય ઉપર પ્રતિબંધ, પ્રતિહિસા વગેરે—આપણા જોવામાં આવ્યાં છે એટલે ક્રાંતિની પ્રેરણા ભલે એક વ્યક્તિ દ્વારા જ થાય, પણુ ક્રાંતિ સંસ્થાઓ દ્વારા જ થવાની. પછાતવર્ગ, અમડાં, અમિકવર્ગ, મજૂરો, ખાતાઓ અને મધ્યમવર્ગ વગેરેનું નીતિલક્ષી જનસંગઠન બળ જ ક્રાંતિનું સાધનું વાહન મંડ શકે. અધ્યક્ષલક્ષી નૈતિક જનસેવક સંગઠન જ ક્રાંતિનું સંચાલક બળ હોઈ શકે અને અધ્યાત્મ પ્રિય સાધુ વર્ગ જ ક્રાંતિનું માર્ગદર્શક બળ હોઈ શકે. એટલે જ્યાં ક્રાંતિકારની સાથે આવ્યાં જનબળો અને જનસેવક બળો નથી રહ્યાં, ત્યાં તે ક્રાંતિ થોડીક આગળ ચાલીને થંભી ગઈ છે; અસરકારક નથી રહી; એવાં બધાં ક્રાંતિકારી દિલ્લામાં મદદગાર થયાં છે, પણુ જલે 'ક્રાંતિકારી' પુરવાર નથી થયાં.

તે સિવાય 'ક્રાંતિકારોનાં જીવનો'માં ઠેરઠેર પ્રસંગોપાત ક્રાંતિમાં અવરોધક બળો કયા કયા છે, તે પણુ ચોખ્ખવટ કરવામાં આવી છે. મોટે ભાગે ક્રાંતિના અવરોધક બળોમાં મૂઢીવાદી વર્ગ, સ્થાપિતહિતવાદી વર્ગ, ધર્મધિતા કે રૂઢિચુસ્તતાવાળો વર્ગ, સંસ્થાનવાદી અને સામ્રાજ્યવાદી બળ ગણાય છે. એટલે ક્રાંતિ કરનારે આ બધાં અવરોધક બળોથી સાવધ રહીને આગળ ધપવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ એ વસ્તુ આમાંથી રૂઢિત થાય છે.

આમ સર્વાંગી ક્રાન્તિકારીથી માંડીને સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક વ. જુદા જુદા ક્ષેત્રોના ક્રાન્તિકારી અને ક્રાન્તિકારની દિશામાં ગયેલી વ્યક્તિઓના જીવનપ્રસંગો આ પ્રવચનોમાં સરસ રીતે આલેખાયા છે.

પ્રિય ગુલાબચંદભાઈએ પોતાની સુંદર સંપાદન કળાથી આ પ્રવચનોનું સંપાદન કર્યું છે.

આશા છે કે વાચકોને આ પ્રયાસ ગમી જશે અને ક્રાંતિ માટે જવાબદાર સાધકો આમાંથી સવિશેષ પ્રેરણા લેશે.

વ્રજગ્રામ સેવામંડળ
મથુરા
તા. ૨૩-૧૧-૬૩

}

—સુનિ નેમિચન્દ્ર

બે બોલ

મુનિશ્રી સંતબાલજીને તમે સૌ જાણો છો. તેઓ એક ક્રાન્તિકારી જૈન સાધુ છે. તેઓ આત્મસાધનામાં મગ્ન રહેવા છતાં સમાજકલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન અખંડપણે આપતા રહે છે. તેઓશ્રી માને છે કે હવે માત્ર ઉપદેશથી કામ નહીં ચાલે પણ જો સમાજ-જીવન ચૂંથાઈ ગયું છે; ડગલે ને પગલે અશાન્તિ દેખાય છે તેના નિરાકરણ માટે સાધુસંતોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. આ તો જ બની શકે જો સાધુસાધ્વીઓ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિવ્રહનો મોહ છોડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મોના અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ ગ્રામજનતાનો અને ગ્રામજનતાનો સંપર્ક આવી જશે.

આજે કોઈ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાથી સમાજ વ્યવસ્થા પૂર્ણ નહીં બને. જો ધર્મમય સમાજરચના ઊભી કરવી હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ પણ સંસ્થાદ્વારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ધરના ધર્મની ચોકી સ્ત્રીઓ કરતી એટલે કુટુંબ સ્તોહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોકી બ્રાહ્મણો કરતા, તેઓ કયાંય વ્યસનો, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સંતો આખા દેશમાં પરિભ્રમણ કરી સંસ્કૃતિની ચોકી અખંડપણે કર્યા કરતા હતા. રાજ્ય પણ સંતો, બ્રાહ્મણોને આધીન રહીને ચાલતું. આ બધાના કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી શકતો; કોઈ બલીમ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો તો રાજ્ય તેને યોગ્ય નશ્વત કરતું.

આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે. વિજ્ઞાને ઘોટ મૂકી છે. એટલે મહારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી ઢાળે સમાજ વ્યવસ્થા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા એક બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ધડવાનું જ મુખ્ય કામ અર્થાત્તુ બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાથે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે; તેનું સંચાલન આજના પ્રાદ્યેશ કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના હાથમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાભરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુમતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે બેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે માટે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુખર્ષિમાં માટુંગા (ગુર્જરવાડી) મુકામે સાધુ-સાધ્વી અને સાધક-ચાધિકારીઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલો. તે સતત ચાર માસ ગાળ્યો, તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંકલન થાય તો ખીજા સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં લાભજઠેને લાગણી થઈ આવી. ખાસ કરીને પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ્ર લોખંડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલંજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખૂબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે “મહારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

પણ તેઓ જકાચનું પિચર (સમજાવનાં માળાપ) છે તેથી સમજાવને મામોડોનાં આપવામાં થયું હપયોગી થઈ શકે.”

તેમના આ શુભ વિચારથી અને પ્રયત્નથી આ પુસ્તકો છાપવાનું મહાન કામ શરૂ કરી શકાયું છે. આ પ્રવચનોનું મુખ્ય તત્ત્વ જાળવી અલગ અલગ મુદ્દાવાર નાનાં નાનાં પુસ્તકરૂપે છપાય; તે વાંચનારને સુમમ પડે એમ લાગવાથી દરેક વિષયના જુદાં જુદાં પુસ્તકો છાપવાનું નક્કી કર્યું છે. કુલ દશેક પુસ્તકો તૈયાર થશે એવી ધારણા છે.

આ પુસ્તકોનું સંપાદન પણ ટૂંકાણુમાં છતાં મૂળ ભાવ અને અનિવાર્ય એવી વિગતો જાળવીને થાય એ જરૂરી હતું. એ માટે પણ શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળાએ મદ્રાસના જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના ગૃહપતિ શ્રી ગુલાબચંદ જૈનનું નામ સૂચવ્યું. તેમને રૂપરૂ મળવા બોલાવ્યા અને વાતચીત કરી અને તેમણે સહયોગ આ કામગીરી સ્વીકારી.

અંતમાં અમે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી તેમજ મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ આવું સર્વાંગ સુંદર અનુભવપૂર્ણ સાહિત્ય જનતાને આપ્યું; તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તે જ રીતે સાયનમાં શીવ સોસાયટીમાં રહેતા વેરા મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ કચ્છ મુંદ્રાવાળાએ આ પુસ્તકો છપાવવામાં પૂરતો સહકાર આપેલ છે, તેમજ મહેનત લઈ શેઠ શ્રી. પદમશીભાઈ તથા બીજાઓ પાસેથી સહકાર અપાવેલ છે તે બદલ તેઓશ્રીઓને આભાર માનીએ છીએ. તેમની મદદ વગર અમે આ સાહિત્ય પ્રકાશિત કરી શકત કે કેમ ? તે સવાલ હતો. અને મદ્રાસવાળા શ્રી. ગુલાબચંદ જૈન કે જેમણે અનેક જવાબદારીઓ હોવા છતાં આ કામને ધર્મકાર્ય માની સમયસર સંપાદન કર્યું છે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ. પૂ. શ્રી. દડિસ્વામી, શ્રી. માટલિયા, વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિકસંઘ વગેરેએ પણ ઝેરણા આપી છે, તેથી તેમનો અને જ્ઞાત, અજ્ઞાત સૌએ જે સહકાર આપ્યો છે તેમનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

સાધુસંતો, સાધ્વીઓ, સેવકો અને જનતા આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી સ્વપર કલ્યાણનો રૂપરૂ ભાગ અપત્યાર કરશે એવી અમને આશા છે.

તા. ૨૪-૪-૬૨ સાધુસાધ્વી સિખિર અવસ્થાપક સમિતિ, મુંબઈ.

અ નુ ક મ યિ કા

૧ ક્રાંતિકારોનાં જીવનો	૧
૨ સર્વાંગી ક્રાંતિકારો - ૧	૧૨
૩ સર્વાંગી ક્રાંતિકારો - ૨	૨૬
૪ સર્વાંગી ક્રાંતિકારો - ૩	૩૮
૫ સર્વાંગી ક્રાંતિકારની દિશામાં	૫૧
૬ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો—૧	૬૪
૭ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો—૨	૮૦
૮ ધાર્મિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો	૯૧
૯ ધાર્મિક ક્રાંતિકારની દિશામાં	૧૦૬
૧૦ સાહિત્યિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો - ૧	૧૨૧
૧૧ સાહિત્યિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો - ૨	૧૩૨
૧૨ સામાજિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો	૧૪૮
૧૩ આર્થિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો	૧૬૪
૧૪ રાજકીય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો	૧૭૮
૧૫ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો	૧૯૪
૧૬ સર્વાંગી ક્રાંતિમાં મહાત્મા ગાંધીજીનો ફાળો	૨૦૭
૧૭ શિબિરાર્થીઓનો સર્વાંગી ક્રાંતિમાં ફાળો	૨૧૬

કાંતિ પંથ

પગલે પગલે સાવધ રહીને,
પ્રેમજાતા પ્રગટાવ્યે જા;

અંતરને અજવાળે વીરા !
કાંતિ પથે ચાલ્યો જા.

કાંટા આવે કંકર આવે, ધોમ ધમંતી રેતી આવે,
ખાંડાની ધારે ને ધારે, ઘેર્ય ધારી ચાલ્યો જા;
કાંતિ પથે ચાલ્યો જા.

હિંમત તારી ખોતો ના, સ્વાર્થ સામે જોતો ના,
કાંતિ, કર્તવ્ય ને ક્રિયાશીલતાનો પાઠ સૌને આપ્યે જા;
કાંતિ પથે ચાલ્યો જા.

—સંતબાલ

ક્રાંતિકારોનાં જીવનો

“ક્રાંતિકારોનાં જીવનો” એ વિષય ઉપર, વિશ્વના ફક્ક ઉપર થઈ ગયેલા અલગ-અલગ ક્રાંતિકારોનાં જીવનો અંગે વિચાર કરવાનો છે. એવા ક્રાંતિકારોને શા માટે લોકો સદી દર સદીએ યાદ કરે છે? એમણે સમાજના ક્યાં નવાં મૂલ્યો સ્થાપ્યાં હતાં? આ બધી બાબતોની ઊંડી વિચારણા, અલગ અલગ ક્રાંતિકારોનાં જીવન-કવન સાથે અહીં કરવાની છે.

ક્રાંતિકાર એટલે કે ક્રાંતિ કરનાર! એટલે સ્વાભાવિક રીતે પહેલો પ્રશ્ન એ થાય છે કે ક્રાંતિ શું છે? એનો માનવજીવન સાથે શું સંબંધ છે? સમાજમાં જે માણસ રહે છે તેને સમાજની દરેક પ્રક્રિયાનો વિચાર કરવો પડે છે. સમાજ જ્યારે અનિષ્ટોમાં સબકતો હોય ત્યારે તેની શુદ્ધિ આવશ્યક બને છે. આમ જે પ્રક્રિયા સમાજમાં થાય છે તે ક્રાંતિ કહેવાય છે. આવી પ્રક્રિયા બહુ જ ઊંડું વિચારનારી સમાજસેવી વ્યક્તિ વિચારીને શરૂ કરે છે અને તે ધરમૂળથી આખી સમાજરચનાને બદલીને તેના બદલે નવાં સામાજિક મૂલ્યોને સ્થાપે છે. આના માટે સાધના જરૂરી છે; તે સાધના માટે જીવન-સમર્પણ કરવું જરૂરી છે. આ ક્રાંતિ વગર—સમાજશુદ્ધિ વગર આત્મશુદ્ધિ સર્વાંગી થતી નથી એટલે આત્મશુદ્ધિ માટે પણ ક્રાંતિની એટલી જ જરૂર છે.

ક્રાંતિનું નામ સાંભળતાં વેંત જ સામાન્ય લોકોમાં હિંસક-લોહિયાળ રાજ્યક્રાંતિઓનો ખ્યાલ આવે છે. યુરોપમાં અને અન્ય દેશોમાં આવી ઘણી રાજ્યક્રાંતિઓ થઈ છે. પણ આ લોહિયાળ-ક્રાંતિ ખરેખરી ક્રાંતિ હોતી નથી. તેમાંથી અપક્રાંતિ જન્મે છે. પ્રતિહિંસા જાગે છે અને તેનું ચિરસ્થાયી મૂલ્ય રહેતું નથી. દુનિયાના ઇતિહાસમાં લોહિયાળ ક્રાંતિના પ્રસંગો ઉપરથી આપણે એ સમજી શકશું?

ક્રાંતિની વ્યાખ્યા :

ક્રાંતિ શબ્દ મૂળ તો સંસ્કૃત ભાષાનો છે. “ ક્રમ ” “ પાદ-વિક્ષેપે ” ધાતુ ઉપરથી ક્રાંતિ શબ્દ બન્યો છે. તેનો અર્થ થાય છે પગલાં માંડવાં. આમ તો દરેક પ્રાણી પગલાં માંડે છે; પણ તે ક્રાંતિ કહેવાતી નથી. પણ માણસ વિચારપૂર્વક દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો ખ્યાલ રાખીને પગલાં માંડે છે! મનુષ્યની વ્યાખ્યા કરતાં નિર્ધુક્તિકાર ચારક મુનિએ કહ્યું છે :— ‘ મત્ત્વા કાર્યાણિ સીવ્યતીતિ મનુષ્ય : ’

—જે મનન કરીને કાર્યમાં પોતાને પરોવી દે છે તે જ મનુષ્ય છે. એટલે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનો ચારે બાજુનો વિચાર કરીને પગલાં માંડવાં એવો અર્થ ક્રાંતિનો ફલિત થાય છે. આજની ભાષામાં કહીએ તો સમાજમાં ચાલતાં ખોટાં મૂલ્યોને નિવારી સાચાં મૂલ્યોની સ્થાપના કરવી તે ક્રાંતિ છે.

ક્રાંતિ અને સુધારા વચ્ચેનો ફેર :

ધણીવાર સુધારા-વધારા થાય છે તેને ક્રાંતિમાં અપાવવામાં આવે છે; તે ખોટું છે. ક્રાંતિ હમેશાં ધરમૂળથી પરિવર્તન કરવાથી થાય છે; પણ તેમાં જે જૂનાં ઉપયોગી તત્ત્વો હશે તેને ક્રાંતિકાર ફેંકી દેશે નહીં, એનો ઉપયોગ કરશે. પરંપરાની મૌલિક સંસ્કૃતિને તે જળવશે અને સાતત્યરક્ષાની સાથે પરિવર્તન કરશે. પણ સુધારામાં તો તાત્કાલિક જે અગડેલી વસ્તુ લાગે તેની મરમ્મત કરવાની હોય છે.

એ માટે એક દાખલો લઈએ. એક મકાન જીર્ણોશીર્ણ છે. એનો પાયો હચમચી ઊઠ્યો છે. એક માણસ એને પાડી દે છે અને તેના કાટમાલમાંથી સારો માલ લઈ; બાકીનો નવો માલ ખરીદી તદ્દન નવું મકાન બનાવે છે. જ્યારે બીજો માણસ હજુ ચાલશે એમ માની ઉપર ઉપરથી ન્યાં દરારો-તરાડો પડી હોય ત્યાં મરમ્મત કરી, થીગડ થાગડ કે ટેકો વગેરે દઈને કામ ચલાવશે. તો પહેલાંનું કામ ‘ક્રાંતિ’ ગણાશે ત્યારે બીજાનું કામ ‘સુધારો’ ગણાશે.

પહેલો માણસ સમાજના ક્રાંતિકાર તરીકે સમાજરૂપી જીર્ણોદ્ધારી મકાનને પાડી, તેના દરેક અંગમાંથી સારાં સારાં તત્ત્વો હશે તેમને તારવી લેશે અને સમાજના નવાં મકાનમાં યથાસ્થાને ગોઠવી દેશે. ત્યારે સુધારક માણસ એક કે બે રૂઢિઓમાં ફેરફાર કરાવી તાત્કાલિક ઝડપી લાભથી લોકોને આંજી દેશે પણ આવી મરમતથી સમાજરૂપી મકાન વધારે ટકી શકશે નહીં.

અંગ્રેજી ભાષામાં એના માટે બે શબ્દો છે ક્રાંતિને Revolution (રીવોલ્યુશન) કહેવામાં આવે છે ત્યારે સુધારાને Reform (રીફોર્મ) કહેવામાં આવે છે. જેમ માણસને તાવ આવ્યો હોય ત્યારે તાત્કાલિક રાહતની દૃષ્ટિએ એલોપેથિક, - ઇન્જેક્શન વગેરે જલદ ઉપાયોથી તાવને દબાવી દેતું દેખાય છે-તાવ મટી પણ જાય છે; પણ તે થોડો વખત પછી બીજી રીતે કુટી નીકળે છે કારણ કે અંદરની શુદ્ધિ થતી નથી. તેના બદલે બીજો માણસ થોડુંક કષ્ટ વધારે સહીને તાવને જડમૂળથી કાઢવા માટે નિસર્ગોપચાર કે આયુર્વેદિક ઉપચાર કરે છે. જેથી તેના બધા મળ નીકળી જાય છે અને ફરીથી તેના ઉપર બીજી પ્રતિક્રિયા થતી નથી. એવી જ રીતે સમાજમાં ચાલતાં અનિષ્ટોને એક સુધારક કોટિનો માણસ જલદ ઉપાયોથી, તરત દબાવી દે છે, પણ ક્રાંતિકારની કોટિનો માણસ, બધાં જ અનિષ્ટોને ધરમૂળથી નાબુદ કરવા માટે ચારે બાજુથી, પ્રયત્નથી કાર્ય કરે છે; એ ઉપાય ચિરસ્થાયી હોય છે. જો કે એક ક્રાંતિ પછી બીજી ક્રાંતિ કરવી પડતી નથી; એમ નથી. પણ બીજી કરવી પડે તો પણ તે પહેલાંનાં અનુસંધાનમાં જ હોય છે, અને સમાજમાં સાચાં મૂલ્યો વણાઈ જાય છે. એવી ક્રાંતિ ચિરકાળ-સ્થાયી હોય છે. સામાન્ય રીતે તેવો કાળ યુગ જેવો ગણાય છે.

હિંસક અને અહિંસક ક્રાંતિ :

આ બંને ક્રાંતિમાં પણ ધણો ફરક છે. હિંસક-ક્રાંતિથી તાત્કાલિક અને જલદ લાભ દેખાય છે; પણ એના પ્રત્યાધાતો પણ એવા જ જલદ

હોય છે અને એ હતી-ન હતી થઈ જાય છે. દા. ત. એક છોકરો માસ્તર પાસે બણવા જાય છે તે બણતો નથી. માસ્તરે એને સોટીથી માર્યો. છોકરો તોફાન બંધ કરીને બણતો થઈ જાય છે; પણ એના દિલમાં ભય અને હિસાના જે સંસ્કારો પડ્યા છે તે નીકળવાના નથી. તે મોટા થશે ત્યારે પોતાની પાસે કામ કરતા માણસોને ધાક-ધમકી અને મારથી કામ લેવાના ઉપાયો અજમાવશે. કારણ કે, તેને પ્રેમથી સમજાવીને કામ લેવાની રીત માસ્તરે બતાવી ન હતી. આ રીતે તેના દિલ ઉપર ખોટા પ્રત્યાધાતો પડ્યા, અને હિંસાની પ્રતિજ્ઞા વધી. એવી જ રીતે સમાજમાં, રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં હિંસાથી બધા પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવામાં આવે છે, એના પ્રત્યાધાતો પણ થયા છે; તેમજ એ ક્રાંતિ ચિરસ્થાયી હોતી નથી. આપણે તો અહિંસક ક્રાંતિમાં માનીએ છીએ અને એના વડે જ સમાજના પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. સમાજરચના, નવનિર્માણ કે સમૂહ પરિવર્તન જેટલાં અહિંસક ક્રાંતિ વડે ઊંડા અને સ્થાયી બને છે તેટલાં હિંસક ક્રાંતિથી થતા નથી.

એકાંગીક્રાંતિ અને સર્વાંગીક્રાંતિ

ધણા લોકો એકાંગીક્રાંતિ અને સર્વાંગી ક્રાંતિનો ભેદ સમજતા નથી અને એકાંગી કે અનેકાંગી ક્રાંતિને પણ સર્વાંગી ક્રાંતિ કહી દે છે. એટલે બંનેનો ભેદ સમજવો જોઈએ.

એકાંગી ક્રાંતિ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ એ ચારેમાંથી કોઈ એક અંગને લઈને થાય છે. અનેકાંગી એક કરતાં વધારે પણ ચારેય અંગો અને બધાય ક્ષેત્રોને નહીં; એવી ક્રાંતિ છે. ત્યારે સર્વાંગી ક્રાંતિ આ ચારેય અંગોને અને માનવ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોને સ્પર્શીને ચાલે છે. આવી સર્વાંગી ક્રાંતિ તીર્થંકરો, ક્રાંતિના દક્ષ અને સર્વાંગી પુરૂષો દરેક ક્ષેત્રમાં કરે છે. તેને ધર્મક્રાંતિરૂપે પણ માનવામાં આવે છે. પણ આ ધર્મક્રાંતિ કેવળ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જ નહીં, જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોને આવરી લેતી હોઈ તે સર્વાંગી છે.

આવી સર્વાંગી ધર્મક્રાંતિ ક્યારે થાય છે, એ માટે શાસ્ત્રીય પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે :—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।
અમ્યુત્યાનનધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥
પરિત્રાણાય સાધૂનામ્ વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।
ધર્મ-સંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે-યુગે ॥

આનો અર્થ તો સુસ્પષ્ટ અને સુવિદિત છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો હાસ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે હું પોતાના તે (ક્રાંતિકારને) સજુ છું. સજ્જનોના રક્ષણ માટે એટલે કે જગતમાં સાચાં મૂલ્યો સ્થાપવા માટે અને દુષ્ટનોના નાશ માટે એટલે કે ખોટાં મૂલ્યો ને નીવારવા માટે એવા ક્રાંતિકારો યુગે-યુગે આવે છે. તેનામાં ભગવદ્ અંશ હોય જ છે.

ક્રાંતિ-પ્રેરક વ્યક્તિ પણ વાહનસમાજ !

હવે એ વિચારવાનું છે કે ક્રાંતિ વ્યક્તિ દ્વારા થઈ શકે કે સમાજ દ્વારા ? ભારતના આજસુધીના ઇતિહાસમાં ક્રાંતિની પ્રેરક વ્યક્તિ થઈ શકે પણ તેનું વાહન તો સમાજ કે સંસ્થા જ બની શકે !

ક્રાંતિ પ્રેરક વ્યક્તિએ; જેણે સમાજના માધ્યમ વડે ક્રાંતિ કરવાની તેણે શું-શું જોવું જોઈએ ? આ અંગે જૈનશાસ્ત્ર દર્શવૈકાલિક સૂત્રની એક ગાથા વિચારણીય છે :—

બલં થામં ચ પેહાણ સદ્ધા મારુગમવ્વણો ।
સ્વેતં કાલં ચ વિજ્ઞાય તહપ્પાણં નિઝંજણ ॥

ક્રાંતિ પ્રેરકે પોતાની અને સમાજની શક્તિ, ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા, આરોગ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળ જોઈને ક્રાંતિ માર્ગે ઝંપલાવવું જોઈએ. તેમજ ક્રાંતિના પ્રેરકે પોતાનો સમાજ કયાંથી શરૂઆત પામ્યો ? ત્યાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ પ્રમાણે શું શું પરિવર્તનો આવ્યાં ? તે બધું વિચારીને વર્તમાન પરિસ્થિતિનો તાળો મેળવીને તેણે ક્રાંતિ કરવાની રહે છે.

[૧] પ્રથમ ક્રાંતિકાર : આદિમનુ

હવે એજ ક્રમે આપણે ક્રાંતિકારોનાં જીવનની શોધ કરશું. તે જોને સમાજ કહી શકાય એ રૂપે માનવ સમુદાય ભેગો થયો અને રહેવા લાગ્યો તે કાળમાં જેણે કંઈક સામાજિક વ્યવસ્થિતતા આપી તે હતા આદિમનુ ! તેઓ તેમજ લગવાન ઋષભદેવ બન્ને સમક્ષાના આઘ ક્રાંતિકારો હતા.

તે વખતના આદિમનુના જીવન અંગે કંઈપણ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ શાસ્ત્રો કે પુરાણોમાં મળતો નથી. પણ તેમણે મનુસ્મૃતિ નામનો જે ગ્રંથ આપ્યો છે તે ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકે છે કે તે વખતનો સમાજ કેવો હશે !

તે વખતના લોકો જંગલમાં રહેતા. વૃક્ષ, ફળ, ફૂલ, પાંદડા વગેરે ઉપર જીવન ગાળતા હતા. તે વખતે કુટુંબ સમાજ કે રાજ્ય વગેરે નહોતાં બન્યાં. લોકો વ્યક્તિગત જીવન જીવતા હતા. કોઈના ભરણુ-પોષણ અને રક્ષણની જવાબદારી કોઈ ખીજ ઉપર ન હતી.

મનુભગવાને વિચાર્યું હશે કે એ હાથવાળો માનવ કેટલો શક્તિશાળી છે ? એની બુદ્ધિ, હૃદય, ઇન્દ્રિય, શરીર વગેરેની શક્તિઓ જે ખિલી શકે અને એ વ્યવસ્થિત સમાજ બનાવીને રહે, તો બધાએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે સમાજના ધારણુ-પોષણુ-રક્ષણુ-સત્ત્વસં-શોધનની જવાબદારી ઉપાડે તો એક મોટું કામ થાય ! માણસ તે વખતે જે અતિ પરિશ્રમી અને સંરક્ષણુ વગરનું જીવન જીવતો હતો. તે ધણું સરળ અને આનંદમય જીવન જીવી શકતો હતો.

મનુભગવાને પહેલાં તો અંગત ચિંતન કર્યું. એમના મગજમાં એ વિચારો પણ આવ્યા કે જ્યાં સમાજ ઊભો થશે ત્યાં બધા કંઈ એક સરખી પ્રકૃતિના નહીં હોય ! એટલે અથડામણો પણ થવાની. નિર્બળોને સખળો દબાવવાના; તે સમયે આ સમાજ શું કરશે ? એટલે એમણે સમાજના ચાર વર્ણો, ચાર આશ્રમો તથા એ બધાનાં કર્તવ્યો અને

નીતિ નિયમો ધ્યા. એ સમાજ-શાસ્ત્રનું નામ રાખ્યું “ મનુ-સ્મૃતિ ” લોકોએ તેમના એ શાસ્ત્રને માન્ય રાખ્યું. પણ દરેક પ્રક્રિયા વખતે થાય છે તેમ લોકોએ તરત જૂની પ્રણાલિકા છોડી હોય અને નવીને સીધી રીતે અપનાવી હોય તેવું બન્યું નથી. વ્યક્તિને બદલવામાં પણ કેટલી મુશ્કેલી પડે છે તો આખા સમૂહને બદલવામાં કેટલી મુશ્કેલી મનુભગવાનને પડી હશે? તે વખતે તેમનું લોકોએ અપમાન પણ કર્યું હશે; યાતનાઓ પણ આપી હશે પણ અંતે બધી કસોટીમાંથી પસાર થઈને તેમના સમાજશાસ્ત્રનો લોકોએ સ્વીકાર કર્યો હશે.

આમ આદિમનુએ જેને વ્યવસ્થિત સમાજ કહી શકાય; અને પરસ્પરના સહયોગથી-સરળતાથી કાર્ય થઈ શકે તે અંગે સર્વ પ્રથમ એકાકી ભટકતા માણસને માર્ગદર્શન આપ્યું અને સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી.

[૨] ક્રાંતિકાર : ઋષભદેવ

મનુભગવાને તે વખતની પ્રજાને સમાજ અંગેનું તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું; વિચાર-પ્રચાર કરીને તેને રસ લેતી કરી, તે અંગે નિયમોનું શાસ્ત્ર રચ્યું; દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ, લાવ જોઈને સર્વક્ષેત્રીય ક્રાંતિના યજ્ઞ માટે લોકોને તૈયાર કર્યા, પણ અમલમાં મૂકવાનું અને પ્રત્યક્ષ કરીને બતાવવાનું કામ ભગવાન ઋષભદેવે કર્યું છે.

જેન આગમોમાં ભગવાન ઋષભદેવના જીવનનું વર્ણન મળે છે. તેમણે અકર્મ-ભૂમિકાવાળી પ્રજાને કર્મ-ભૂમિકામાં લાવવા માટે ત્રણ સૂત્રો આપ્યાં :—(૧) અસિ (૨) મસિ અને (૩) કૃષિ. એ ત્રણેય ત્રણ વર્ણોના પ્રતીક છે

અસિ-એટલે તલવાર-શસ્ત્ર વિદ્યાના પ્રતીક રૂપે સમાજની સંરક્ષણ વિ.ની જવાબદારી. મસિ એટલે શાહીનો ખડિયો એ ઉત્પાદનના વિતરણ અને વહીવટનું પ્રતીક. અને કૃષિ = એટલે ખેતી-ગોપાલન, ગ્રામોદ્યોગ, ગૃહોદ્યોગ. આમ આ બધાં જુદા જુદા સમાજ સેવાનાં કાર્યોનાં પ્રતીક બન્યાં.

ભ. ઋષભદેવે પોતે જાતે પ્રત્યક્ષ કરીને તે વખતની પ્રજાને ખેતી, પાકવિદ્યા, પાત્ર-નિર્માણ વગેરે વિદ્યાઓ શીખવી. તેમણે સર્વ પ્રથમ

શાસન સંભાળ્યું, તેઓ રાજ્ય બન્યા, પ્રજાને વ્યવસ્થા બતાવવા માટે, સમાજ રચ્યો; નીતિ-ધર્મયુક્ત નિયમો અને વહેવારો બનાવ્યા, શિક્ષણ આપવાનું, સંસ્કારો રેડવાનું કામ પણ તેમણે જાતે કર્યું. કુટુંબ વ્યવસ્થા અને સમાજ વ્યવસ્થા પોતે પ્રત્યક્ષ આચરીને બતાવી. તેમણે નગરી વસાવી. વાસ્તુશિલ્પ બતાવ્યું. આ રીતે જ્યારે એક સમાજ સ્થાપ્યો, રાજ્ય પણ બન્યું ! આમ તેના સુચારૂ સંચાલન માટે ન્યાય અને દંડની વ્યવસ્થા પણ કરી. તે વખતના લોકો બહુ જ વિનીત અને ભદ્રિક હતા એટલે તેમણે નગરીનું નામ ‘વિનીતા’ રાખ્યું. દંડ વ્યવસ્થામાં માત્ર ત્રણ શબ્દો જ મૂક્યા :—હકાર એટલે કે “હે ! તમે આવી ભૂલ કરો છો !” માકાર એટલે કે “આવું કરશો મા !” અને ધિકકાર એટલે કે “ધિકકાર છે. તમને ! આવો અપરાધ તમે કરો છો !”

આમ જોવા જઈએ તો તેમણે જે કંઈ કર્યું તે અહિંસક હોયે કર્યું—અહિંસાના પ્રચાર માટે કર્યું. દંડ વ્યવસ્થામાં જે કયાંયે પ્રાણુ-દંડ ન હતો તો ખેતી પણ અહિંસાના પ્રતીક સમ હતી. જે લોકો ખેતી કરી અનાજ પકવીને ન ખાય તો તેઓ પ્રાણીને મારીને ખાતા. એટલે તેમણે સમાજના દરેક પ્રજામાં જાતે ઉકેલ આપ્યો. તેમણે અકર્મ ભૂમિકાવાળાં જીવનનાં જૂનાં મુદ્દોને નિવાર્યાં અને કર્મ ભૂમિકાના સાચા મુદ્દોની સ્થાપના કરી. તેમણે સહયોગી જીવન જીવવાની કળા બતાવી. આ રીતે સર્વક્ષેત્રીય ક્રાંતિનો પાયો નાખ્યો.

ક્રાંતિકારના જીવનમાં કેટલી જગતિ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, લાવની હોવી જોઈએ તે માટે એમના જ જીવનનો એક પ્રસંગ છે. તે વખતની પ્રજાને ભગવાન ઋષભદેવે બળદો વડે ખેતી કરવાનું સૂચવ્યું, પણ અનાજનો ખાળો કાઢતી વખતે બળદો અનાજ ખાવા મંડયા. એટલે તરત તેઓ ઋષભદેવ પાસે ગયા અને તેમને જઈને પૂછ્યું : “પ્રભુ ! બળદો અમારું અનાજ ખાઈ જાય છે, તેનું શું કરવું ?”

તેમણે મોઢાં ઉપર સીકું, બાંધવાનું સૂચવ્યું, પણ કામ થઈ ગયા પછી તે છોડવાનું ન સૂચવ્યું. બિચારા ભોળા ખેડુતોએ સીકું ન ખોલ્યું. બળદો આગળ ધાસ નાખ્યું—નીરણુ કર્યું પણ બળદ ખાય નહીં. આમ

બાર કલાક નીકળી ગયા. બળદો તેટલા સમય ભૂખ્યા રહ્યા. લોકો દોડતા દોડતા ગયા અને કહ્યું ભગવાન બળદો ખાતા નથી. તે વખતે તેમને યાદ આવ્યું કે સીકું તો છોડાવ્યું નથી ! પછી તેમણે સીકું છોડાવ્યું. આટલી અળગૃતિ માટે જૈન કથાકારો લખે છે કે તેના બદલે ભગવાન ઋષભદેવને બાર માસ સુધી તપસ્યા કરવી પડી. જૈન સમાજમાં તે નિમિત્તે આજે પણ વર્ષોત્તપ થાય છે;

આ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ભગવાન ઋષભદેવે જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી હતી તે બધી પોતાના સ્વાર્થ પ્રતિષ્ઠા માટે નહીં, પણ પ્રજ્ઞના સમાજના હિત માટે કરી હતી. એનો ખાસ ઉદ્દેશ્ય જંબુદ્વીપ પ્રગતિ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે મળે છે :—

પચાહિયાએ ઉવહિસર્ધ

રાજા પણ ભોગ વિલાસાર્થે નહોતા બન્યા. એના માટે પાંચ કારણોમાં એક કારણ બતાવ્યું છે :— “ નીતિ ધર્મ પ્રવર્તનાય ” એટલે કે ધર્મ અને નીતિનું પ્રવર્તન કરવા માટે.

ભગવાન ઋષભદેવને સમાજને આ ભૂમિકા સુધીજ રાખવો નહોતો, એથીયે આગળ સર્વોચ્ચ ભૂમિકા સુધી લઈ જવો હતો ! એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ પછી પણ બ્રહ્મચર્યનું નવું મૂલ્ય સ્થાપી; તેમણે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો, સાધુ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તેમણે રાજ્ય અને સમાજ વ્યવસ્થાનો બધો ભાર પોતાના મોટા પુત્ર શ્રી ભરતજીને સોંપી દીધો. સમાજ પણ ત્યાં સુધીમાં વ્યવસ્થિત થઈ ગયો હતો. બધા વર્ણો પોતપોતાનું કામ કરતા હતા.

ભગવાન ઋષભદેવે ઉચ્ચ ભૂમિકા સ્વીકાર્યા પછી ધર્મક્રાંતિના બાલ્યકાળ પછી યોગકાળ આવે છે. ભગવાન ઋષભદેવ જાતે વર્ષો સુધી સાધુ-વૈશ્યમાં સમાજ આગળ ફરે છે-સાધુચર્યાની સમાજને બાજુ કરે છે કરાવે છે. અળગણ લોકોને થાય છે કે પ્રભુને શું કુઝાય હતું કે સંન્યાસી થયા ! કોઈ મુગટ તો કોઈ મણિ, કોઈ કન્યા તો કોઈ ગાયો; બધી વૈભવની સામગ્રી પ્રભુ આગળ હાજર કરે છે. પ્રભુ તેના તરફ

જેતા નથી. ધીમે ધીમે લોકોને થાય છે કે જીવનમાં વૈભવ અને સત્તા કેરતાં પણ કંઈક મહત્વની વસ્તુ છે જેના માટે પ્રભુ ફરે છે ! છેવટે શ્રેયાસક્રમાર ધક્કુરસ વહોરાવે છે, અને વર્ષાતપના પારણા કરે છે. ત્યાર પછી તે વખતના ભદ્ર લોકોને સાધુને ભિક્ષા આપવાનો ખ્યાલ આવે છે. જ્યારે ઋષભદેવને લાગે છે કે સમાજ એ જ્ઞાન પચાવવા તૈયાર છે ત્યારે તેઓ ચતુર્વિધ [સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા ૩૫] સંઘની સ્થાપના કરે છે; તેમજ ધર્મક્રાંતિને વિકસાવે છે.

હવે તેઓ વિશ્વના પ્રાણીમાત્રના માતા-પિતા હોઈને સમાજ, રાજ્ય, સંઘ વગેરે બધા ક્ષેત્રોમાં નૈતિક ધાર્મિક પ્રેરણા આપે છે; તેની ચોકી રાખે છે. જ્યાં કોઈ અનુઅંધ વૃદ્ધો હોય ત્યાં તરત સાવધાન કરે છે પોતે પણ જીવનનાં ઉચ્ચ લક્ષ્યને મેળવે છે અને બીજાને પણ પમાડે છે.

આ છે બે ક્રાંતિકારોનાં જીવન અને કવનના રૈખા ચિત્રો ! તે ઉપરથી જે વાત ફલિત થાય છે તે એકે ક્રાંતિકારોનાં જીવનમાં શું શું હોવું જોઈએ ? (૧) સૌથી પહેલાં તે પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ છોડવાની તૈયારી; (૨) દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, બાવતું જ્ઞાન, (૩) વહેવાર અને આદર્શનો મેળ પાડવાની યોગ્યતા. (૪) જૂના આદર્શો કે સિધ્ધાંતોને સાચવી નવા ફેરફારો કરવાની જગૃતિ. (૫) સતત જગૃતિ રાખીને બગડેલા અનુઅંધોને સુધારવાનો અને વૃદ્ધોને સંધિવાનો પ્રયત્ન.

માનવ સમાજના આદિ કાળના બે ક્રાંતિકારોનાં જીવન અહીં રજૂ કર્યાં છે. હવે પછી બીજા ક્રાંતિકારોનાં જીવનો ઉપર ક્રમશઃ વિચાર કરશું, !

ચર્ચા-વિચારણા

પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામીએ ક્રાંતિની આવશ્યકતા દર્શાવતાં કહ્યું : “ ધર્મથી જ પ્રભને સુખ થશે અને તેનો આધાર ઋષિઓ અને સંતો છે. મનુસ્મૃતિ અને ઇતર ગ્રંથોમાં ત્રણ વસ્તુથી ધર્મના નિર્ણયની વાત આવે છે— (૧) શાસ્ત્ર દષ્ટિ, (૨) જ્ઞાનીનો અનુભવ, અને

(૩) આત્મ નિર્ણય. એકલાં શાસ્ત્રથી જો ધર્મનો નિર્ણય થાય તો હાનિ થવાનો પૂરો સંભવ છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેય જો એક લીટીમાં હોય તો જ મોક્ષ થાય.

લોકો કહે છે કે “ રાજકારણમાં સંન્યાસી કે બ્રાહ્મણોથી ભાગ ન લેવાય પણ તે બરાબર નથી. ખુદ ઇશોપનિષદના બીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે :— “ કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જીજીવિષેતત્ શતંસમા : ” તે પ્રમાણે સો વર્ષ લગી કર્મ કરવાનું વેદમાં કહ્યું છે. ત્યારે પંચોતેર વર્ષના સંન્યાસી થાય તેને કર્મની કર્મ રીતે મનાઈ હોય ?

સવારે નેમિમુનિજી પાસે ભગવાન ઋષભદેવ જોને અમે વૈદિક લોકો આઠમા અવતાર તરીકે ગણીએ છીએ તેમણે શસ્ત્ર-વિદ્યા શીખવેલી જાણીને ખૂબ જ નવું જાણવાનું મળ્યું છે. ”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ લોકોની કક્ષા મુજબ રાજ્ય તો છે અને આટલો માનવ જાતનો વિકાસ થયા છતાં યે કંઈક તો અનિષ્ટ રહેવાનું અને તે મુજબ દંડ શક્તિ પણ રહેવાની. એટલે રાજ્ય પાસે જ્યાં અરાજકતા વગેરે હિંસા ફાટી નીકળે ત્યારે દંડશક્તિનો ઉપયોગ ક્ષમ્ય ગણવામાં આવ્યો છે. ”

શ્રી. માટલિયા : “ ભગવાન ઋષભદેવને સમાજને ઊચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવો હતો અને લઈ ગયા હતા. એટલે જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં હથિયારવિદ્યા શીખવી પણ દીક્ષા લીધા બાદ તો પોતાના એક પુત્ર સિવાય બધા પુત્રી-પુત્રીઓને દીક્ષા માર્ગે જ જોડી ગયા છે. જો આટલું સ્પષ્ટીકરણ ન થાય તો તેમને અન્યાય કરી બેસશું. ”

પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામીએ ખુશ થતાં કહ્યું : “ જોનાના ઋષભદેવ વૈદિક ધર્મમાં આઠમા અવતાર દશ અવતારી પુરૂષની દૃષ્ટિએ યુદ્ધ નવમા અવતાર આમ વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણેય ધર્મોના સમન્વય થઈ જાય છે. ”

[શ્રી. માટલિયાએ કૃષ્ણ સંબંધી જે વિચારણા રજુ કરી હતી તે પ્રવચન-૨ ના અનુસંધાનમાં હોઈને ત્યાં આપવામાં આવેલ છે.]

(૧૮-૭-૧૧)

[૨]

સર્વાંગી ક્રાંતિકારો

શ્રી અરિષ્ટનેમિ અને પાર્શ્વનાથ

સર્વાંગી ક્રાંતિનો અર્થ સમાજના બધા અંગોમાં ક્રાંતિ કરવાનો છે. શરીરમાં બલે કોઈ એક કે બે અંગો દુઃખતાં હોય; પણ તે શરીર માંદ્દલું ગણાય છે અને તેની સારવાર સંપૂર્ણ શરીરને પણ લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે સમાજ-શરીરનાં બલે અમૂક અંગો બગડી ગયાં હોય; પણ સર્વાંગી ક્રાંતિકાર તે અંગોમાં ગતિ કરતો હોય, તે છતાં તે બધા અંગોનું પણ ધ્યાન રાખતો હોય છે અને ખૂટે ત્યાં શક્તિ ભરતો હોય છે. બધાથે ક્ષેત્રોમાં ધર્મ કે અધ્યાત્મને ભરતો હોય છે. તે જુએ છે કે દરેક ક્ષેત્રના પાયામાં ધર્મ છે કે નહીં? જ્યાં જરૂર લાગે ત્યાં તે ક્ષેત્રમાં પડે છે અને પાયા તરફ પોતાની મૂળ દૃષ્ટિ તો રાખે જ છે. તે ખોટાં મૂલ્યોને પાંચરતાં અટકાવે છે અને સાચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરાવે છે. પરંપરાગત સાચાં તત્ત્વોને સાચવે છે અને અનિષ્ટોને નિવારી નવી સંસ્થા વડે નવાં મૂલ્યોનું સર્જન કરે છે; સમાજ આખાનું નવીનકરણ કરે છે. એકાંગી ક્રાંતિમાં એવું હોતું નથી.

સર્વાંગી ક્રાંતિવાળો સાધક જ્યાં ક્રાંતિ કરવા માગે છે ત્યાંના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ (લોકમાનસ કે ભૂમિકા) ને જુએ છે. પછી જૂનામાંથી ક્યાં સારાં તત્ત્વો સાચવવાં છે કે ક્યાં બગડેલાં તત્ત્વો ફગાવવાનાં છે; તેના વિવેક કરે છે. કોઈ દવા બગડી હોય તો રસાયણ શાસ્ત્રી તેનો બગાડ દૂર કરી, કેટલાંક નવાં રસાયણો ઉમેરી તેને શુદ્ધ કરી લે છે, તેવી જ રીતે સર્વાંગી ક્રાંતિકાર સાતત્યરક્ષા સાથે પરિવર્તન કરીને સમાજને સમરસ બને છે. એવો ક્રાંતિકાર કોઈ નવી વાત રજૂ કરે છે તો તેનું અનુસંધાન જૂના સાથે હોય છે. છતાં સામાન્ય માણસો તો તે વાતને તદ્દન ઊલટી સમજી પ્રથમ વિરોધ કરે છે; પછી બરાબર કસોટી કરે છે અને ક્રાંતિકારની પ્રથમ પરિક્ષા ત્યાં થઈ જાય છે.

ક્રાંતિકારોનાં જીવનની પૂર્વ તૈયારી

ક્રાંતિકારો પોતાનાં જીવનની પૂર્વ તૈયારી પૂર્ણ રીતે કરે છે. પોતાના જીવનમાં શારિરિક, માનસિક કે આધ્યાત્મિક બળ કેટલું છે તેમ જ પોતાની સહનશીલતા અને સહિષ્ણુતા કેટલાં છે તેનું માપ કાઢી લે છે. તે સાથે સાથે પોતાના નજીવા દોષોને પણ શોધી-શોધીને દૂર કરે છે. તે સમાજની શક્તિ, ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા, આરોગ્યક્ષેત્ર અને કાળને જાણીને પછી ક્રાંતિમાં અંતરે છે. તે પોતાની પૂર્વ તૈયારી માટે બધી વાતનો વિચાર કરે છે. તે પહેલાં પોતે નાનું ક્ષેત્ર લે છે. પણ તેની ક્રાંતિનાં મોજાં આજુબાજુ ફેલાવી દે છે.

ભગવાન અરિષ્ટનેમિ

ભગવાન અરિષ્ટનેમિ જૈનોના ૨૨ મા તીર્થંકર થઈ ગયા. તેમણે આવી જ રીતે પૂર્વ તૈયારી સારી રીતે કરી હતી. તેઓ શ્રી કૃષ્ણના કાકાના દીકરા થતા હતા. શ્રી કૃષ્ણના પિતાનું નામ વાસુદેવ હતું ત્યારે નેમિનાથના પિતાનું નામ સમુદ્રવિજય હતું. જૈનોની કાળગણના પ્રમાણે તેઓ ૮૬૦૦૦ વર્ષ અગાઉ થયા હતા. ત્યારે વૈદિક પરંપરામાં બંને ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેના માનવામાં આવે છે.

એ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નને બાજુએ મૂકીએ પણ, બંને યદુ-વંશના હતા. યાદવજાતિ મથુરાની આસપાસ ફૂલી ફાલી હતી. વૈદિક પરંપરામાં પણ વેદોના સ્વસ્તિ વાચનમાં અરિષ્ટનેમિનો ઉલ્લેખ આવે છે.

મથુરામાં શ્રીકૃષ્ણ ઉપર આકૃષ્ટ આવતાં તે પશ્ચિમ તરે જઈને નવી રાજધાની દ્વારકામાં સ્થાયી થયા હતા. ભગવાન અરિષ્ટનેમિનો ઉછેર અને જીવનની દ્વારકામાં થયા હોય તેમ લાગે છે. તે વખતની યાદવજાતિ માંસાહારી, દાડ પીનારી, એશઆરામી અને વિલાસી હતી. યાદવ લોકોમાં શારિરિક શક્તિ ખૂબ જ હતી પણ આધ્યાત્મિક શક્તિ ન હતી. ક્રાંતિ કરતાં પહેલાં અરિષ્ટનેમિ પોતાની પૂર્વ તૈયારી આ રીતે કરે છે.

જૈન કથાનકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એક વખત કૌતુકવશ

નેમિનાથ ભગવાન કૃષ્ણની આયુષશાળામાં જઈ ચઢયા, ત્યાં જુદી જુદી જાતનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો હતાં. બધાં જોયાં પછી એક શંખ જોયો. તેને શ્રીકૃષ્ણજી વગાડી શકતા હતા. તે પશુ આકૃત કે બચના સમયે. અરિષ્ટનેમિના મનમાં થયું : “લાવને હું પણ જોઉં તો ખરો કે મારામાં કેટલું બળ છે ?”

તેમણે શંખ હાથમાં લઈને તરત એને વગાડ્યો. શંખનો અવાજ સાંભળી લોકો ભેગા થયા અને શ્રીકૃષ્ણે દરબારમાં તે સાંભળ્યો. તેમને આશ્ચર્ય થયું કે મારા જેવો બીજો કોણ શક્તિશાળી છે કે જેણે આ શંખ વગાડ્યો ?

તેઓ આયુષશાળામાં પહોંચે છે. ત્યાં નેમિનાથને જોઈ આનંદ પામે છે અને તેમને ગળે લગાડે છે. તેમને મનમાં કંઈક બીજો ભાવ પણ આવે છે ? જો આ શક્તિ લગ્ને બંધાય તો મારી સહાયક બની શકે. નહીંતર મારા કરતાં પણ તે સવાયા થઈને ફરશે ?

પણ, તેમને પરણાવવાની હા કોણ પડાવે ? શ્રી કૃષ્ણની રાણીઓએ બીડું ઝડપ્યું. એકવાર ઈંદ્ર મહોત્સવ ચાલતો હતો તે વખતે રાણીઓએ તેમને દબાણ કર્યું. અરિષ્ટનેમિ કંઈ ન બોલ્યા; પણ “દિયરજી શરમાય છે પણ અંદર હા છે !” એમ કહી તેમણે શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું કે અરિષ્ટનેમિ લગ્ન માટે રાજ છે.

શ્રી કૃષ્ણે તેમના માતા-પિતાને વાત કરી અને મા-બાપે સંમતિ આપી એટલે તેઓ ઉગ્રસેન રાજા પાસે ગયા. તેમની પુત્રી રાજમતી સાથે સગપણ નક્કી થયું અને લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી.

શ્રી નેમિનાથના મનમાં કંઈક જુદું હતું. તેમની આંખ આગળ એક કરતાં અનેક પત્નીઓ સાથે પુરુષોનો ભોગ-વિલાસ; સ્ત્રીને દાસી જેમ ગણવી વગેરે બાબતો હતી. ત્યારે બીજી તરફ વૈભવ-વિલાસ માટે દાસનો નશો વગેરેનું જોર હતું અને પુષ્કળ માંસાહાર ચાલતો હતો એટલે તેમને એ હિંસા પણ અટકાવવાની હતી.

ત્યાં તેમને નિમિત્ત મળી ગયું. તેમની જન ઉચ્ચસેન રાજના નગરે પહોંચી. ત્યાં બહાર એક વંડો કરીને તેમાં અનેક પશુ-પંખીઓને પૂરવામાં આવેલા. તેમનો કરણ આર્તનાદ કાળજીને કાતરનારો હતો.

ત્યાંથી નીકળતાં અરિષ્ટનેમિએ સારથીને પૂછ્યું : “આમને શા માટે પૂરવામાં આવ્યા છે ? આ શા માટે ચીસો પાડે છે ?”

સારથીએ કહ્યું : “જનૈયાના જમણ માટે આ બધાંને મારવામાં આવનાર છે. તેઓ મૃત્યુ પાસે આવેલું છે એ જાણીને રડી રહ્યાં છે !”

અરિષ્ટનેમિએ વિચાર્યું કે લગ્ન જેવા મંગલ પ્રસંગે આવી હિંસક પ્રવૃત્તિ ઠીક ન લાગે ! તેમજ માણસના પેટ માટે પશુઓને ન મારી શકાય ! તેમણે સારથીને કહ્યું : “સારથી ! પેલો વાડો છોડી મૂક ! અને રથ પાછો ફેરવ !”

સારથીએ તેમના કહ્યા પ્રમાણે ‘કયું’. રથ પાછો ફર્યો અને પશુઓ છુટા થઈ ગયા. જનૈયાઓમાં ખળભળાટ મચી ગયો. બધા પૂછવા લાગ્યા કે “શું થયું ? શું થયું ? લગ્ન ક્યાં વગર કેમ પાછા ફરો છો ?”

અરિષ્ટનેમિએ જોયું કે યાદવ જાતિને ઉપદેશ આપવા માટે આ સારામાં સારી તક છે. તેમણે ખૂબ જ ગ્રેરણાત્મક ઉપદેશ આપ્યો. સામાજિક જીવન, તેનાં મુખ્ય અંગો, સ્ત્રીનું સ્થાન, સંસ્કૃતિ-રક્ષા માટે આવશ્યક સમાજનાં તત્ત્વો; વગેરેની ઊંડાણથી સમજણ પાડી. તેમના ઉપદેશની ધારી અસર થઈ. લોકોને સંયમ; સાધુજીવન અંગે સ્પષ્ટ સમજણ થઈ. ઘણા યાદવો પ્રતબદ્ધ થયા; ઘણા તેમની સાથે જવા તૈયાર થયા.

ખીજી તરફ રાજમતીને કારમો આઘાત લાગ્યો. તેણીએ વિચાર્યું કે “અરે, હું કેવી અભાગણી છું કે આવા ગુણી, શક્તિ અને સદાચારી પતિ મને તરછોડીને ચાલ્યા ગયા ! મારો શું વાંક હતો ?”

ધીમે-ધીમે ચિંતનને ચાકડે તેને ઊંડું આત્મજ્ઞાન થયું. “આ

મારા પતિ આ લવના જ નહોં; ગયા આઠ લવથી મારા પતિ હતા તેઓ મને લગનનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવવા જ છોડીને ગયા છે કે દૈહિક સુખ એ જ લગન નથી; પણ આત્મિક યોગ એ જ સાચું લગન છે. એટલે મારે મારા પતિની સાથે વાસ્તવિક લગન કરવાં હોય તો મારે એમના આત્માનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. હવે અમારું આત્મમિલન થવું જોઈએ !”

મા-આપ, સખી-સહેલીઓ બધા તેને મનાવે છે : “ એમાં શું થઈ ગયું ? એના કરતાં પણ વધારે સુંદર-રૂપાળા ગુણવાન છોકરાઓ છે; તેની સાથે તને પરણાવશું ? ”

પણ, રાજમતી તો એમ જ કહે છે કે “ મારા પતિ તો એ જ એક અરિષ્ટનેમિ ! ” તે કોઈ બીજાને પરણતી નથી.

પછી જ્યારે અરિષ્ટનેમિએ તીર્થ (ચતુર્વિધ સંઘ)ની સ્થાપના કરી તેમાં સાધવી તરીકે રાજમતીએ પ્રથમ નામ નોંધાવ્યું. આ રીતે અરિષ્ટનેમિએ સમાજને પહેલા તૈયાર કરી ધીમે-ધીમે વ્યવસ્થિત કર્યો.

આર્થિક ક્ષેત્રમાં તેમણે આજીવિકા શુદ્ધિ વડે ક્રાંતિ કરાવી માંસાહાર શુદ્ધ ભોજન નથી; શુદ્ધ ભોજન ન હોય તો આજીવિકા શુદ્ધ ન થાય.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં તો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન તેમની પાસેથી અવારનવાર પ્રેરણા લેતા જ હતા. શ્રી કૃષ્ણના નાના બાઈ ગજસુકુમાર મુનિ બની ગયા. તેથી તેમના સસરાએ તેઓ મસાણામાં તપમાં હતા ત્યાં તેમના મસ્તક ઉપર ધગધગતા અંગારાની સગડી કરી તેઓ શાંત બાવે સહી મુક્ત થયા. બીજે દિવસે શ્રી કૃષ્ણ ભ. અરિષ્ટનેમિને તથા પોતાના નાના બાઈ નવદીક્ષિત મુનિના દર્શનાથે તેઓ જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં તેમણે એક લથડિયા ખાતા ડોસાને ઘટા મૂકવામાં મદદ કરી હતી. ભ. અરિષ્ટનેમિની પાસે ગયા ત્યારે મુનિ ગજસુકુમારને જોઈને

તેમણે પૂછ્યું. “ ભગવન ! નવદીક્ષિત મુનિ ગજસુકુમાર ક્યાં છે ? ”
 ભગવાને તેમને કહ્યું : “ જેમ તમે વૃદ્ધને સહાયતા કરી હતી તેમ
 ગજસુકુમારને પણ એક માણસ સહાયક બન્યો છે અને તેમણે
 દેહ-ત્યાગ કર્યો છે. તેના ઉપર રોષ ન કરશો ! ”

શ્રી કૃષ્ણ આમ અરિષ્ટનેમિ પાસેથી પ્રેરણા પામતાં જ્યાં જ્યાં
 કંઈક ખૂટતું હોય ત્યાં પ્રેરણા આપતા. આ રીતે ભગવાન અરિષ્ટનેમિએ
 તે જમાનામાં સંપૂર્ણ ક્રાંતિ કરી હતી.

ભગવાન પાર્શ્વનાથ

આજના બીજા ક્રાંતિકાર રૂપે આપણે પાર્શ્વનાથને લેશું. એમની
 જન્મભૂમિ વારાસણી નગરી હતી. એમનું નિર્વાણ સ્થાન સમ્મેતશિખર
 (પારસનાથ) પહાડ છે. પાર્શ્વનાથ જ્યારે રાજકુમાર હતા ત્યારે ખૂબ
 ચિંતનશીલ હતા. પૂર્વજન્મના સંસ્કારવશ તેમને તે વખતના સમાજની
 વિકૃત વ્યવસ્થા જોઈ ને ખૂબ લાગી આવતું.

લોકો કર્મકાંડો, વહેમો, ચમત્કારો અને અંધ વિશ્વાસ તરફ વધારે
 આકર્ષિત હતા. તે વખતના તાપસોમાંના એક કમઠ નામનો તાપસ
 હતો. કમઠનું જીવન જોઈએ તો તે ખૂબ જ બાહ્ય તપસ્યા કરતો.
 લોકો તેમની પાસે ધન, સંતાન, પ્રતિષ્ઠા તથા બીજા શારિરીક લાભો
 માટે જતા.

એક દિવસ પાર્શ્વનાથ તેની પાસે જાય છે અને કહે છે; “ આ
 બાહ્ય તપનો ફાલ કરીને લોકોને શા માટે ભોળવો છો ? તેમને
 ખરું જ્ઞાન આપો ! ”

કમઠની વાત શેઠ-સેનાપતિ બીજા રાજા અને પ્રજા બધાં માનતા.
 તેને એક રાજકુમારની આ વાત ક્યાંથી મળે બિતરે ? તે કોણમાં

આવીને બપોરે લાગ્યો : “ તમને અમારી વિદ્યાની શું બપોર પડે ! તમે લોકો અશ્વવિદ્યા કે શસ્ત્રવિદ્યા જાણો ! ”

રાજકુમારને થયું કે આના પાખંડને ખોલવો જરૂરી છે. એટલે તેમણે કહ્યું : “ ખેલ ! આ લોકડામાં શું બળે છે ? ”

“ લોકડાં જ ખીજું શું ? ”

પાર્શ્વનાથે તે લોકડું હઠાવ્યું અને તેને ઠારીને તેમાંથી નાગ-નાગણના જોડાને બહાર કાઢ્યું; તે મરવાની અણી ઉપર હતું. પાર્શ્વનાથે તેને નમસ્કાર મંત્ર સંભળાવ્યો અને તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. સાથે જ લોકોને પણ આવી ખોટી શ્રદ્ધા તરફથી દૂર કર્યાં.

જૈન કથાનક પ્રમાણે નાગ-નાગણી મરીને ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતી થયા. કમઠ તાપસનો જીવ પણ મેઘકુમાર દેવરૂપે થયો. પાર્શ્વનાથને લાગ્યું કે મારે આખા સમાજને તૈયાર કરવો પડશે તે વખતે લોકો માટે આ નવું હતું. દેવસમાજ કે નૃપસમાજ પણ ભોગ, વિલાસ અને દૈહિક સુખોમાં પડ્યો હતો. પાર્શ્વનાથ માટે એક આકરી કસોટીનો એ સમય હતો.

તેમના સહાયક રૂપે કેવળ ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતી હતા. કમઠ તાપસે પણ દેવ રૂપમાં તેમને અનેક કળ્પો આપ્યાં પણ પાર્શ્વનાથ અડગ રહ્યા. જ્યારે તેમને પૂર્ણ જ્ઞાન થયું ત્યારે લોકો તેમની તરફ વળ્યા. તેમણે ચતુર્થામ સંવર ધર્મની સ્થાપના કરી અને તીર્થ (સંધ)ની રચના કરી. તેમણે ધીમે ધીમે ચોમેરની ક્રાંતિ કરી !

ભગવાન પાર્શ્વનાથના સંપ્રદાયમાં ભગવાન મહાવીરના માતાપિતા હતા એટલે તેમની ક્રાંતિનો વારસો મહાવીરપ્રભુને મળ્યો. તેમણે એમાં અહમ્મયર્થવ્રત ઉમેરીને પાંચ મહાવ્રત બનાવ્યા. ત્યારે પાર્શ્વનાથ અપરિગ્રહમાં તેનો સમાવેશ કરી લેતા હતા. કહેવાય છે કે ભગવાન બુદ્ધના જીવન ઉપદેશ ઉપર પાર્શ્વનાથના સંપ્રદાયની ઊંડી છાપ છે કારણ કે પ્રારંભમાં એ સંપ્રદાયમાં તેઓ જોડાયા હતા.

બૌદ્ધ પંડિત શ્રી ધર્માનંદ કાશ્યાપીએ પોતાની છેલ્લી શોધખોળ પ્રમાણે જાહેર કર્યું હતું કે બૌદ્ધ મતની મોટા ભાગની વાતો પાર્શ્વનાથના સંપ્રદાયમાં આવી હતી.

આમ બે જૈન ક્રાંતિકારોનાં જીવન જોયાં, હવે અન્યનાં જોઈશું.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી કૃષ્ણની સર્વાંગીકાંતિ

શ્રી. માર્કલિયાએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “ ભાગવતકારે અસુરવધની વાત કરી છે પણ ગીતામાં દેવી અને આસુરી પ્રકૃતિ ઉપરથી અસુરનો ખ્યાલ આપ્યો છે, તે સ્પષ્ટ જ છે. સમાજમાં જે યગાડ પેસી જાય છે તે અસુર સામાન્ય હોતો નથી. માણસ નાના સરખા કુટુંબમાં મુઘ્ધ બને છે. ખાસ કરીને પરણ્યા પછી, બાળક વ. થતાં સ્વાર્થ, સમ્રહ વ. દોષો વધારે છે અને વિશ્વનું ઝણુ ભૂલી જાય છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે ભોળો ભલો અને વિશેષતઃ નિસર્ગ પરાયણ સમાજ છે તેમાંથી પુત્ર કર્તવ્યના નામે જે પુત્રમોહ ફેલાઈ રહ્યો છે તેને દૂર કરવો જોઈએ. આને ‘વત્સાસુર’ કે ‘વૃત્રાસુર’ કહી શકાય. તેને શ્રીકૃષ્ણે સર્વપ્રથમ હઠાવવાનું નક્કી કર્યું.”

કેટલીકવાર સંસ્થા, પક્ષ, સંપ્રદાય, કુલ, જાતિ, દેશ એવા એવા વિશાળ નામે પણ આ અસુર આવતો હોય છે. જેમ હર હિટલરે આર્ય અને જર્મન રાષ્ટ્ર માટે જગતમાં ફેટલો હાહાકાર મચાવ્યો હતો ? એજ રીતે ચીનની સમાજવાદી ક્રાંતિમાં હજારોની કતલ માત્ર દેશાઢ્ઢારના નામે થઈ હતી. રશિયામાં સ્ટાલિને ટ્રાટસ્કી અને તેના ટેકેદારોનો નાશ કર્યો અને હમણાં કુશ્વેત્રે સ્ટાલિનના ટેકેદારોનો નાશ કર્યો.

આ આસુરી વૃત્તિ બહુ રૂપાળા નામો ધારણ કરીને આવતી હોય છે-આવે છે; ખેઠાખાઉ, આળસવૃત્તિ, બ્યાજ, વટાવ, સદો, જુગાર અને રાષ્ટ્ર કે સમાજ વિરોધી ગુણો !-આવા દુર્ગુણો ઉપર ઉપરથી પાછા સદ્ગુણોના બાહ્યરૂપ જેવા બની જાય છે. આને બકાસુર કહીએ તો ખોટું નહીં ગણાય. કારણ કે બગલો ઉપરથી ઘોળો સફેદ અને ધ્યાની લાગે છે પણ એ તો પોતાના સ્વાર્થ માટે ધ્યાન મગ્ન રહેવામાં જ ઉસ્તાદ હોય છે. એવા “બકાસુર”ને શ્રીકૃષ્ણ મારે છે.

આ સમાજ બગાડમાં ધણીવાર કેન્દ્રિત વ્યવસ્થા કામ કરે છે. જેમકે આજનાં બજારો, શહેર અને તેમાં પણ મોટાં રાષ્ટ્રોના હાથમાં હોય છે. જેથી ખાણિયા મજૂરો કે ખેડૂતના હાથમાં માત્ર છોતાં રહે છે. રસ તો એજ લોકો ચૂસી લે છે. આ વૃત્તિ “અધાસુર” કહેવાય. તે દૂર કર્યા પછી બીજાનું પડાવી લેવાની વૃત્તિ ધેનુકાસુર વૃત્તિ છે; તે દૂર કરાવવી જોઈએ. આમ મંડનાત્મક માર્ગની સાથે એમણે (શ્રીકૃષ્ણે) રચનાત્મક વલણ પણ સ્વીકાર્યું. જેમ શુદ્ધિ જોઈએ તેમ પુષ્ટિ પણ જોઈએ.

તેમણે એ દૃષ્ટિએ ગોસંવર્ધનનું કામ કરાવ્યું ! ગોપાલકો વડે ક્રાંતિ કરાવી, ઇંદ્રનું નૈવેદ્ય બંધ કરાવી ગોવર્ધન પર્વતને ખાતર વગેરે આપ્યું. નવું ધાસ ઉગાડવાનું કયું. જ્યારે ઇંદ્ર ગાયો ઉપાડી લીધી ત્યારે એક સગર્ભા ગાયને બીજ-મંત્રનો યોગ કરાવી, ત્રણ લાખ વાછરડા પેદા કરાવ્યાં. આમ પણ વીર્યમાં અનેક બાળકો પેદા કરાવાનાં બીજકણ તો રહેલાં હોય છે. તેમણે દૂબળી-જૂની ઔલાદ દૂર કરી નવી સશક્ત ગાયની ઔલાદ પેદા કરી. આ જોઈને ઇંદ્ર ચકિત થઈ ગયો. પછી મહિષાસુર રૂપી પાડાઓનો વધ તથા ભેંસોના દૂધ-ધી બંધ કરાવી સંગઠિત શક્તિથી ગોવંશ સુધારી-વધારી શ્રી પુરાણ રચ્યું. આ સંધશક્તિ તોજ આમુંડા દેવી.

પછી શ્રીકૃષ્ણે “યજ્ઞ” ઉપર ધ્યાન આપ્યું. જ્ઞાનયજ્ઞ એ જ સાચો યજ્ઞ છે. પ્રથમ ઇંદ્ર અને બ્રહ્મણો જ યજ્ઞાધિકારી ગણાતા. તેમણે

બ્રાહ્મણ શ્રમજીવી સમાજ યજ્ઞ-પુરુષ છે એમ અંતે ઠરાવ્યું. અહીં તેમને જ્ઞાન માટે નારીશક્તિ સુયોગ્ય જણાઈ અને “વેણુ-વાદ્ય”થી એ બંધાને આકૃષ્ટાં. વાંસળીના સાતે સૂરોતું જેમ સંવાદન થયા પછી સૂરીલું સંગીત નીકળે છે તેમ ચાર વર્ણ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, સાધુ, સ્ત્રી અને ઈતર જીવસૃષ્ટિ (જેમાં ગાય કેન્દ્ર) એ સાતેતું સૂરીલું સંગીત ઊલું કયું. જ્યાં જે યોગ્ય કામ આપે તે બંધાને સાંકળી લીધા. તેમણે રાસલીલા કરી ગોપીઓ અને પોતાની વચ્ચે એવો અભેદ ભાવ સર્જ્યો કે વસ્ત્રાપહરણ કરવા છતાં તે અયોગ્ય લાગતું ન હતું. તે છતાં પણ પ્રેમનો અહંકાર ન જોઈએ તે માટે ‘રાધા ઝાડ ઉપર લટકી રહી’નું ઉદાહરણ આપ્યું. ટુંકમાં વ્યાપક ક્ષેત્રમાં જતાં પહેલાં તેમણે ગોકુળનું ક્ષેત્ર તૈયાર કર્યું.

ત્યાર બાદ બાકીના નજીકના સમાજ તરફ વળવાનું શ્રીકૃષ્ણનું બન્યું. તેજ વખતે મથુરાની દશા વિચિત્ર હતી. ત્યાં હતું કંસનું શાસન! કોણ એનો વિરોધ કરી શકે? બીજી તરફ દુર્યોધન જેવા રાજકુમારો દુર્વાસાની પણ પરવા કરતા ન હતા. દ્રોણના દીકરાને રાખોડી પાવી પડી હતી. સુદામાની ગરીબાઈ અને દુર્દશા જાણીતી હતી. ઋષિ અને બ્રાહ્મણોની આવી હાલત હતી.

એટલે તેનો સામનો કરવા માટે—પરિસ્થિતિ સુધારવા તેઓ મથુરા પહોંચ્યા. ધોખીનાં કપડાં લઈ સચિત કયું કે તેઓ આવી પહોંચ્યા છે. પછી ચંદન લે છે. ત્યાર બાદ અશ્વશાળામાં જઈ શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવ શંખ વગાડે છે; ગદા ઉપાડે છે. તેમની સાથે કોઈ સૈનિકો હોતા નથી. એ રીતે તેમણે પ્રજામાં સર્વ પ્રથમ અભય ફેલાવ્યું.

એટલે કંસ ગાંડો હાથી છોડે છે; તેને શ્રીકૃષ્ણ વશ કરે છે; દારપાલોને હરાવે છે. મલ્લોને પછાડે છે. અંતે કંસ તેમને મારવા ધસી આવે છે. દન્ડ વિદ્યાના બધા નિયમોનો ભંગ કરીને, ત્યારે જ એને મારે છે. જો કે પછી જઈને દેવકી-મા પાસે પશ્ચાત્તાપ પણ કરે છે

કારણ કે કંસ તો મામા હતા. આમ સગપણ પણ સાચવે છે અને સામાજિક ન્યાય પણ જાળવે છે.

તેમને ગાદી સોંપવામાં આવે છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ના પાડે છે અને કહે છે કે ગાદી મેળવવા માટે તેમણે એ કૃત્ય કર્યું નથી. ગાદી કંસના પિતા ઉગ્રસેન-રાજાને જ સોંપે છે. બહુ આગ્રહ થાય છે ત્યારે તે મોરપીંછ માથામાં સુક્રુટ રૂપે રાખી, બાકી કંચન આભૂષણ તેઓ ત્યાગીને જ રહે છે. તેમણે પ્રજાને બંસીથી એટલે કે દંડશક્તિ વગર પ્રેમથી જીતી લીધી હતી. આમ પ્રજા હૃદયનો પ્યાર જીતી લીધો હતો.

આ તરફ ગોપીઓ કૃષ્ણની વાટ જોતી રહે છે, પણ કૃષ્ણનો પ્રેમ વ્યાપક બની ગયો હતો. બીજી તરફ કંસના વધથી જરાસંધ ધૂધવાઇ બેઠો છે. તે અઢાર વાર મથુરા ઉપર ચઢાઇ કરે છે અને ભગવાન કૃષ્ણ દરેક વખતે ઉગ્રસેન રાજાની દંડશક્તિને ટેકા આપે છે. તેમાં ગોવાળા મથુરાના સૈન્યમાં હોય છે. એટલે ગોપીઓને ભ્રમ થાય છે કે પ્રેમની વાતો કરનાર કનૈયો અમારા પતિ, પિતા, બાઈ અને પુત્રો, સૈનિકોને શા માટે લડાઇમાં હોમાવે છે? અહીં પ્રશ્ન આક્રમણ સામે પ્રત્યાક્રમણનો હતો.

એવી જ રીતે યાદવો માંસાહારી હતા. દારૂડિયા હતા. આપસમાં લડતા હતા. તેમને શ્રીકૃષ્ણે કાલયવન યુદ્ધમાં સંજોગોને એક કર્યાં. પછી તેમણે યુદ્ધ છોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો એટલે તે રણુછોડ કહેવાયા. આ કાલયવન યુદ્ધમાં મર્યુંકુ ઋષિનું વસ્ત્ર ખેંચવાની વાત આવે છે. એનો અર્થ એ થયો કે સૂતેલી ઋષિશક્તિ કે સંસ્કૃતિને તેમણે જગાડી હતી. જ્યાં સુધી ઋષિશક્તિ સૂતી હતી, ત્યાં લગી કાલયવન, ક્ષત્રિય શક્તિ સંગઠિત થવા છતાં એકલી હોઇને ટકી રહ્યો હતો. તે ઋષિશક્તિ જાગૃત થતાં પરાજય પામે છે.

દારિકામાં કૃષ્ણે “કૃષ્ણી સંધ” સ્થાપ્યો—એટલે કે લોકરાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના તેઓ પ્રમુખ હતા. તેમણે એ રીતે પ્રજા-રાજ્યને ટેકા

આપે. દ્વારકામાં જાતે રહીને તેમણે કદિ યુદ્ધ ન કર્યું પણ અનેક ન્યાય-યુદ્ધમાં તેઓ પ્રેરક જરૂર હતા પણ શસ્ત્ર તરીકે સીધા બળ્યા ન હતા. એટલે જ લોકો તેમને રણ-છાંડ રૂપે આજે પણ માને છે.

અગાઉ મેં ક્રાંતિની પૂર્વ તૈયારીની વાત કરી હતી (જેનો સારાંશ આ ચર્ચાના અંતમાં છે.) આજે ક્રાંતિની સમગ્ર વાત ટુંકાણમાં કરી છે. એમાં ભાગવત કે મહાભારતના આધ્યાત્મિક અર્થને હું અજ્ઞો નથી; માત્ર સામાજિક અનુબંધની દૃષ્ટિએ કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ “આખા જગતને ખેંચનાર!” એમ કહીને કૃષ્ણનાં ત્રણ સ્વરૂપ જે ગીતામાં વર્ણવ્યાં છે, તે અત્રે રજૂ કરીશ:— (૧) દ્વૈપાયન કૃષ્ણ (૨) મૂળ કૃષ્ણ અને (૩) અર્જુન! એ ત્રણ રૂપે વર્ણવ્યાં આવી છે. મત્સ્યવેદનો પુરૂષાર્થ અર્જુનને કર્યો હતો. અર્જુનનાં પાત્રી કૃષ્ણ હતાં. એ રીતે અર્જુનમય શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીકૃષ્ણમય અર્જુન હતા.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વીપમાં જઈને શ્રીપતિ રહ્યા એટલે તેઓ દ્વૈપાયન કહેવાયા! સુદર્શન કે જેનો સાંકેતિક અર્થ હું સી. આર્ષ. ડી. ક૨૩ છું. અનિરૂદ્ધને લેવા પેલી આર્ષ ગર્ધ ત્યારે સુદર્શન ચક્ર ચક્કર ચક્કર ફરતું હતું. ટુંકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સી. આર્ષ. ડી.ઓ ઠેર ઠેર સાવધાનપણે ફરતા હતા.

પાંચજન્ય શંખ એટલે મુનિ સંતઆલજીએ કહ્યું તેમ (૧) આલજી, (૨) ક્ષત્રિય, (૩) વૈશ્ય, (૪) શૂદ્ર અને (૫) સંન્યાસીઓ; આ પાંચે શ્રીકૃષ્ણની મદદમાં હોય પછી તે જ્ઞાના પાછા પડે?

એવી જ રીતે પાંચાલી એટલે પાંચ તત્ત્વોના આલયરૂપી પૃથ્વી તેતું વસ્ત્ર હરણ; જે દુઃશાસન-એટલે કે ખોટું શાસન કરે, ત્યારે સર્વાંગી ક્રાંતિકાર એ દુઃશાસનને પાછો પાછા વગર જંપે ક્યાંથી? અલખત આ બધી પૌરાણિક વ્યક્તિઓ હોઈને તેમનાં સાંકેતિક અર્થો એસાડીએ છીએ તો તે વધારે સ્પષ્ટ રૂપે આપણી સામે આવીને રહે છે.”

[તા. ૧૮-૭-૬૧ની ચર્ચાના સાર]

સર્વાંગી ક્રાંતિની પૂર્વ તૈયારી :

શ્રી. મારહિયાએ સર્વાંગી ક્રાંતિકાર શ્રીકૃષ્ણ અંગે વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું તેનો સાર આ પ્રમાણે છે :—

ભાગવત અને મહાભારતનો સાર અને શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો સાર આ પ્રમાણે કહી શકાય. (૧) તેમણે ભોગવિદ્યા રૂપી પૂતના સ્ત્રીમાંથી દુધરૂપી અધ્યાત્મ વિદ્યા તારવી લીધી. તેવી જ રીતે અધ્યાત્મ વિદ્યા મુખ્ય અને અલૌકિક વિદ્યાને ગૌણ રૂપ આપ્યું.

(૨) તેમણે શકટ-સંહાર કર્યો એટલે કે રૂઢિરૂપી ગાડાં (શકટ)ને તોડ્યો હતો. તે વખતે વંશાભિમાન તીવ્ર હતું. એટલે ભીષ્મે પાંડુરાજા માટે અધિકાનું અપહરણ કરાવ્યું. એવી જ રીતે આપખુદાઈ, સામ્રાજ્ય લાલસા, દાંડાઈ વગેરે દોષો દૂર કરાવ્યા.

(૩) ધૃત્રાસુર વધ એટલે કે ઉડાડેલા ધૂળના ગોટા વચ્ચે પણ પથ્થરવત પડી રહેવું. એવી દૃઢતા કેળવવી જોઈએ. ગમે તેવો વંદોળ આવે પણ ક્રાંતિકાર ડગે નહીં. એ સૂચન તેમાંથી મળે છે.

(૪) ગોવાળિયાઓને સંગઠિત રીતે ગોઠવ્યા અને મહિયારું સહિયારું કરાવ્યું. એમ જનતાનાં નીતિના પાયા ઉપર સંગઠનો કરવાં જોઈએ.

(૫) શ્રીકૃષ્ણે માહી ખાધી, પણ જશોદાજીએ જોયું તો તેમને બ્રહ્માંડ દેખાયું ! એટલે કે ક્રાંતિકારના નાના પ્રયોગમાં પણ વિશ્વ સંકલના જરૂર હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ ખાંડણિયે બંધાયા. એટલે ક્યારેક ક્રાંતિકાર બંધાયેલો દેખાય ખરો પણ કામ-લોભ-રહિત જ હોય !

આ ચર્ચ ક્રાંતિની પૂર્વ તૈયારી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આલ્પવયમાં આટલી પૂર્વ તૈયારી કરી હતી.

એવી જ રીતે ગોવાળિયાઓ સાથે રહીને તેમનાં સંગઠનો મારફત બકાસુર રૂપી શહેરોનાં સંગઠનોને દરાવ્યા. એ જ રીતે એઠાખાઉ અધાસુરવૃત્તિને પણ દૂર કરી નાખી. ગોવર્ધન પર્વત તોળીને સાધકોનું સાધન તૈયાર કરી નાખ્યું. અતે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ રૂપી

અભેદ ભાવના સ્થાપીને તેઓ વિદાય થયા. મથુરા કે દ્વારકામાં રહ્યા ત્યારેય તે સાધકોનું સાધના ક્ષેત્ર ડગ્યું નહીં. તેની ખાતરી મહાભક્ત ઓધવળ (ઉદ્ધવ) જેવાને પણ થઈ ગઈ.

ક્રાંતિકારીઓનાં જીવન માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં બંને ભાગવાળી આ સાધના અનુકરણ રૂપ છે.”

પૂજ્ય દંડીસ્વામીએ નેમિનાથ અંગે કહ્યું : “ભજિયાં ન ખાતો હોય, તેના કરતાં ભાણામાં આવે છતાં ન લે તે વધારે આગળ છે. એ રીતે લગ્ન માટે બધી તૈયારી છતાં નેમિનાથનું પાછું ફરવું એ ઘણું જ પ્રશંસનીય છે.

શ્રી ધર્માનંદજી કેશાંખીના એક લેખમાં આવે છે કે “પરીક્ષિત રાજા પાર્શ્વનાથના યુગમાં થયેલા, ત્યારે જે નાગયજ્ઞ થતા તેનું પાર્શ્વનાથ ભગવાને આખું પે પરિવર્તન કર્યું. વૈદિક ધર્મની અહિંસામાં આ રીતે જૈન ધર્મનો મુખ્ય ફાળો છે. જે કે આ અહિંસક ક્રાંતિ આણવામાં યુગે યુગે ભગવાન રામ, ભગવાન કૃષ્ણ, ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધનો પણ જે ફાળો છે તેને વિનમ્ર રીતે અંજલિ આપી શકાય.

બુદ્ધ ભગવાનને લોકો અનાત્મવાદી, અયશી કે અનિશ્ચરવાદી માને છે તે ખોટું છે. આ અંગે સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનન જેવાઓએ બધી આખત જૈનોમાં સિદ્ધ કરી આપી છે. એ જરૂર નથી માનતા કે જગતના કર્તા ઈશ્વર છે. પણ ખરો આત્મવાદી એ છે જે તે વિચારને —આત્મવાદને આચારમાં મૂકે. એવી જ રીતે તપ, ત્યાગને સાચો યજ્ઞ કહી તેને નવું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. ભગવાન બુદ્ધે પશુવધવાળા યજ્ઞનો વિરોધ કર્યો હતો; તેમાં શું ખોટું છે ?

આપને લડાખ અંગેની વાત કરું. હું ત્યાં જઈ આવ્યો છું. ત્યાં વધારે વસતિ બૌદ્ધોની છે. ત્યાં સાચા ધીની જ્યોત ચોવીસે કલાક બળતી રાખવામાં આવે છે. તેમાં જીવજંતુ ન પડે તે માટે જ્યોતિ ઉપર છત્ત રાખવામાં આવે છે. મહાયાન બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં બ્રાહ્મણ ભાગ સિવાયનાં ઉપનિષદો સ્થૂળ યજ્ઞ સિવાયની આચાર—રીતો, શ્રુતિઓ પણ મનાય છે. આ બધું શંકરાચાર્યમાં બૌદ્ધોનું હતું માટે તેઓ પ્રજ્ઞન-બૌદ્ધ તરીકે ઓળખાયા.”

(તા. ૨૫-૭-૬૧)

[૩]

સર્વાંગી ક્રાંતિકારો

ભગવાન રામચંદ્ર

સર્વાંગી ક્રાંતિકારોનાં જીવન-કવન ઉપર નજર નાખતાં, આપણે આદિમનુ, ભગવાન ઋષભદેવ, ભગવાન અરિષ્ટનેમિ અને ભગવાન પાર્શ્વનાથના જીવનની સર્વાંગી ક્રાંતિ વિષે વિચારી ગયા છીએ. શ્રી માટલિયાજીએ ભ. કૃષ્ણની સર્વાંગી ક્રાંતિ અંગે પણ સારી પેઠે કહ્યું છે. આજે આપણે ભગવાન રામચંદ્રના જીવન ઉપર સર્વાંગી ક્રાંતિનો વિચાર કરવાનો છે.

સર્વાંગી ક્રાંતિમાં આપણે ત્રણ વસ્તુઓ જોવી જોઈએ— (૧) તે ક્રાંતિ બધા ક્ષેત્રોને સ્પર્શે, (૨) વિશ્વમાં નૈતિક મૂલ્યો ન ખોવાઈ જાય તેની કાળજી, અને (૩) સિદ્ધાંત માટે પ્રાણ, પરિગ્રહ અને પ્રતિષ્ઠા છોડવાની તૈયારી. સર્વાંગી ક્રાંતિકાર બધે બધા ક્ષેત્રોમાં ઊંડા ન જતરે પણ તેની ક્રાંતિનો સ્પર્શ તો બધાથે ક્ષેત્રોને હોવો જોઈએ.

રામ અને કૌટુંબિક ક્ષેત્ર :

ભગવાન રામચંદ્રના જીવન અંગે ક્રાંતિના ઉપરોક્ત ત્રણ તત્ત્વો ચકાસવાના છે. સર્વપ્રથમ બધા ક્ષેત્રો લઈએ રામે જોયું કે કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાં, રઘુકુળમાં મોટાભાઈ ગાદીએ બેસે તેની પરંપરા ચાલી આવે છે તે બરાબર નથી. એમને ગાદી મળવાની હતી ત્યારે હેતુ-સંતોષી, મિત્રો બધા વધામણી દેવા આવ્યા તે વખતે રામ ગંભીર ચિંતામાં નિમગ્ન હતા. મિત્રોએ તેનું કારણ પૂછ્યું તો તેમણે કહ્યું.

વિમલ વંશ યહ અનુચિત એક

અનુજ વિહાય ઘડેહિ અભિષેક

—આ વિમલ વંશમાં એકજ વાત મને ખટકે છે. મોટાભાઈનો જ અભિષેક શા માટે? નાનાને કેમ નહીં? મહાપુરુષ દરેક વસ્તુને

ગંભીરતાથી વિચારે છે. રામે પણ ભાઈ ભાઈ વચ્ચે નજીવા સ્વાર્થ માટે જે તકરાર ઊભી થઈ જાય છે તેમાં એક નવી ક્રાંતિ પેદા કરી. તેમણે એ કરી બતાવ્યું કે ભાઈ, ભાઈ માટે રાજ્યત્યાગ કરી શકે, પ્રતિષ્ઠા છોડી શકે !

કેટલાક લોકો કેંકડીએ માગેલા વચન ઉપર ટીકા કરવા લાગ્યા; પણ રામે પોતાનો અધિકાર છોડીને કૌટુંબિક જીવનમાં નવી ક્રાંતિ પૂરી. એની અસર એ થઈ કે રાવણ બાલકાનું રાજ્ય વિભીષણને આપવા લાગ્યા ત્યારે તેને સેવા ગમી; રાજ્ય ન ગમ્યું. એવી જ રીતે સુગ્રીવે પણ રાજ્યના બદલે સેવા જ ઇચ્છી. ભરત ઉપર પણ તેની અસર થઈ પોતાના હકમાં આવેલી રાજગાદી ઉપર બેસવા તેઓ તૈયાર ન થયા. રામચંદ્રજીએ તેમને સમજાવ્યા કે “બધાની સલાહ છે એટલે તારે રાજ્ય લેવું જોઈએ !” અંતે ભરતજી રાજ્ય માટે તૈયાર ન થયા ત્યારે રામપાદુકા લઈ તેને સિંહાસન ઉપર રાખી અને પોતે નાંદિઆમ જઈ તાપસ વેશે રહ્યા; તેમજ એમના (રામના) પ્રતિનિધિ તરીકે રહેવા લાગ્યા. આજે જ્યારે રાજ્યો માટે ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે જે ખૂનામરકી ચાલે છે તેમની આગળ આ દૃષ્ટાંત નવો આદર્શ ઉપસ્થિત કરે છે.

સિદ્ધાંતના પ્રશ્ન ઉપર તેઓ કુટુંબની સામે પણ થયા. ફરજ રાજ્યએ તેમને અયોધ્યાથી બહાર જઈને પાછા ફરવાનું કહ્યું, પણ પોતે વિશ્વના પ્રાણીમાત્ર સાથે સંબંધ જોડવા જતા હોઈને, પાછા ન ફર્યા. તે છતાં પત્ની, ભાઈ, માતા, પિતા વગેરે બધા સાથે પોતાના કર્તવ્યની ઝીણવટથી કાળજી રાખી અને એનાં નૈતિક મૂલ્યો જાળવ્યાં.

સામાજિક ક્ષેત્ર :

સામાજિક ક્ષેત્રમાં તો રામે ઠેર ઠેર ક્રાંતિ કરી છે. રામજીવન આમ તો બહુ વિશાળ છે. અહીં તો આપણે અમૂક પ્રસંગો જ લેશું.

રામચંદ્રજીએ જ્યારે વનવાસ માટે પ્રસ્થાન કર્યું ત્યારે પ્રજા

વિદાય આપવા સાથે આવી ! પ્રજાએ કહ્યું; “ અમે આપની સાથે જ રહીશું ! આપ જ્યાં જશો ત્યાંજ અમારી અયોધ્યા છે. અમે એમ માની આપની સેવા કરશું ! ”

પણ, રામચંદ્રજીએ વિચાર્યું. “ હું જ્યાં જઈશ ત્યાં સ્થાનિક પ્રજામાંથી સહેજે જે સહાય મળશે તેને લઈને જ આગળ વધીશ ! નહીંતર સ્થાનિક પ્રજાનો વિકાસ અટકી જશે ! ”

એટલે પ્રજાને સમજાવી તેમણે પાછી વાળી. જે વ્યક્તિ ક્રાંતિ કરવા નીકળે છે તે પોતાની શક્તિનું અવલંબન લઈને જ ચાલે છે; ખીજા તો જે સહાય સહેજ મળે છે તે સ્વીકારે છે. સીતાની શોધ કે રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં પણ તેમણે અયોધ્યાથી સેના કે પ્રજાને ન બોલાવી પણ સ્થાનિક બળોનો જ ઉપયોગ કર્યો.

એક નીતિના શ્લોકમાં બતાવ્યું છે :—

મૃગેન્દ્રસ્ય મૃગેન્દ્રત્વં, વિતીર્ણ કેન કાનન
સ્વીવીર્યેણૈવ ગચ્છંતિ મૃગેન્દ્રાઃ વનરાજ્યકમ્

—સિંહને જંગલમાં કોણે મૃગરાજનું પદ આપ્યું છે ? સિંહો તો પોતાની શક્તિ કે પરાક્રમથી જ વનનું રાજ્ય મેળવે છે.

ખીજા બાજુ ચાતુર્વણ્ય સમાજરચના હતી, ત્યાં પૂરકબળ (વૈશ્ય-શુદ્ર) અને પ્રેરક બળ (બ્રાહ્મણો અને ઋષિ-મુનિઓ)ને વ્યવસ્થિત કર્યાં. સામાન્ય રીતે પરંપરા પ્રમાણે રાજ્યના દરેક અગત્યના કાર્યોમાં સમાજની સમ્મતિ આવશ્યક ગણાતી. પરંપરા પ્રમાણે રાજના અવસાન બાદ જ તેના પુત્રને ગાદીએ બેસાડી શકાય, પણ દશરથ રાજા રામને પોતાની હયાતીમાં જ બેઠેલા જોવા ઈચ્છતા હતા. એટલે તેમણે ગુરૂ વશિષ્ઠ પાસે એ વાત મૂકી. જોકે પોતે દશરથ એના નિર્ણય લઈ શકતા હતા, પણ ગુરૂ વશિષ્ઠ (બ્રાહ્મણ)ની પ્રેરણા જરૂરી હતી. પણ ગુરૂ વશિષ્ઠે પોતે નિર્ણય નહિ આપીને આપ્તા સમાજના પ્રતિનિધિઓને પૂછીને રામના રાજ્યાભિષેકનો નિર્ણય લેવા કહ્યું :—

જો પાંચ હિ મત લાગે નીકા
કર હુ હરષિ દિયેં રામહિ ટીકા

જો પાંચેયને (આખા સમાજને) આ વાત સારી લાગે તો રામચંદ્રજીને હર્ષિત હેયે (ખુશીથી) રાજ્યતિલક કરે. મતલબ એ કે દરેક મહત્વના કાર્યમાં સમાજની સમ્મતિ લેવી જરૂરી હતી.

આર્થિકક્ષેત્રે આર્થિક ક્રાંતિ તો જો કે તેમણે મહાજનો વડે કરાવી હતી કે તેમનાં રાજ્યમાં કોઇ પણ ભૂખ્યું ન રહે; આજીવિકા વગરનું ન રહે તેની કાળજી રાખી. વનવાસ પછી જ્યારે ભગવાન રામ પુષ્પક વિમાન વડે અયોધ્યા પધારવાના હતા તે વખતે પ્રજાની ખુશીનો પાર ન હતો. નગરજનોને જોઇને રામચંદ્રજીએ પુષ્પક વિમાનમાંથી ઉતરતાં વેંતજ પૂછ્યું : “કેમ બધા કુશળતો છો ને ? બધાને ઘેર કાઠીમાં અનાજ તો ભરપૂર છે ને ?”

નાગરિકોના મનમાં એમ થયું કે રામચંદ્રજીને વનમાં અન્ન નહીં મળ્યું હોય એટલે તે અગે પૂછે છે. બીજી સમૃદ્ધિની વાત કરતા નથી. તેઓ હસ્યા અને તેમણે કહ્યું : “જી...હા !”

રામ સમજી ગયા કે આ લોકોના મનમાં અન્નની કશી કીંમત નથી; એમને પ્રત્યક્ષ પરચો ખતાવવો જોઇએ. તેમણે પોતાના આવાગમનની ખુશાલીમાં મોટું જમણુવાર કર્યું. તેમાં બધી પ્રજાને નોંતરી. થાળમાં પીરસવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે રામચંદ્રજીએ પોતે બધાના થાળમાં હીરા અને મોતી પીરસ્યાં. પછી તેમણે કહ્યું : “હવે બધા જમણુ શરૂ કરો !”

બધા એક બીજાનું મોં જોવા લાગ્યા. એકે કહ્યું : “આ ખોરાક તો ગજવાનો છે; મોઢાંને નથી !”

રામચંદ્રજીએ ખુલસો કર્યો : “મેં જ્યારે તમને પૂછ્યું કે ઘેર કાઠીમાં અન્ન છે ત્યારે તમે બધાએ હસીને વાત અવગણી કાઢી હતી.

પણ ખરેખર જોશો તો હીરા-મોતી કરતાં વધારે કિંમત અનાજની છે ! અનાજ હીરા કરતાં ય મોંઘું છે.”

એની પાછળ રામચંદ્રજીનો એ બાવ હતો કે કોઈપણ માણસ આર્થિક મુશ્કેલીમાં તો નથીને ? એટલે તેમનું લક્ષ્ય આર્થિક ક્રાંતિ તરફ હતું. રામચંદ્રજીના જમાનામાં કહેવાય છે કે કોઈ લિખારી ન હતો.

ધાર્મિક ક્ષેત્ર :

એમણે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ ક્રાંતિ કરી હતી. તે વખતે આમ તો વર્ણવ્યવસ્થા હતી અને રામચંદ્રજીના દિલમાં ચારે વર્ણ માટે સરખી ભાવના હતી. તે વખતના બ્રાહ્મણ લોકોના મનમાં શૂદ્ર અને પછાત ગણાતા વર્ગો પ્રત્યે ધૃણાની ભાવના હતી. તેઓ પોતાને જાંચા માનતા અને તેમને નીચા અને અસ્પૃશ્ય ગણતા.

પણ, રામચંદ્રજીએ જખ્ખર ક્રાંતિ કરી; અને રાવણ સાથેના યુદ્ધ વખતે તો અનાર્ય જાતિનાં રત્નોને વીણી-વીણીને તેમને અપનાવ્યાં અને આર્ય-અનાર્યનો સમન્વય કર્યો. ગૂડ, શમરી, રાક્ષસ, વાનર વગેરે જાતિનાં લોકોમાં નૈતિક જગૃતિ આણી.

શમરી વનમાં રહેતી હતી. દરરોજ સવારે વહેલા જાડીને તે ઋષિઓનો આવવા-જવાનો જે મુખ્ય રસ્તો હતો તે વાળીઝૂડીને સાફ કરતી. એક પણ કાંટો કે કાંકરો ન રહી જાય તેની તકેદારી રાખતી. આમ નિઃસ્વાર્થપણે કામ કરતી શમરીને બદલામાં શું મળતું ? કોઈ તેનો ઉપકાર માનવા તૈયાર ન હતા. ઋષિઓ માનતા કે તેમના તપનો એ પ્રભાવ છે. એકવાર એક ઋષિ એની તપાસ કરવા વહેલા જાડયા. ત્યાં પેલી શમરીને આડૂ વાળતી જોઈને લાલપીળા ચર્ચને તડૂકી જાડયા : “ અરે, ચંડાલિની ! તું અમારો ધર્મભ્રષ્ટ કરે છે. રસ્તાને વાળીને અપવિત્ર કરે છે. માટે તેને વાળીશ નહીં ! ”

આમ શમરીને ગાળો મળતી. પણ શમરીએ બધું સહન કર્યું ! તેન દિલમાં તો ભગવાન રામની રટ લાગી હતી. રામ આવવાના હતા

એટલે બધા ઋષિઓએ પોતાના આશ્રમે સાફ કર્યા. શયરીએ પણ પોતાની ઝૂંપડી સાફ કરી. શ્રીરામ ઋષિઓના આશ્રમે મૂકી બીલડીની ઝૂંપડીએ ગયા. બધા ઋષિઓ વાટ જોતા રહ્યા. અંતે તેમને ખબર પડી કે તેઓ શયરીને ત્યાં ગયા છે એટલે સહુના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તેઓ ટીકા કરવા લાગ્યા “અમે ધાર્મિક અને પવિત્ર વૃત્તિના પુરુષો છીએ; અમને મૂકીને પેલી ચંડાલિની બીલડીને ત્યાં જાય એ ટીક ન કહેવાય!”

તે છતાં ખોટી જાતિમર્યાદાને તોડી નાખવા રામ શયરીને ત્યાં જાય છે અને તેના એઠાં બેઠાર પણ ખાય છે. આમ શ્રીરામે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પેઢેલી આ ભેદભુલિના સડાને સાફ કર્યો; તેમજ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે ચારે વર્ણમાં કોઈ જન્મ જાતથી ઉંચો કે નીચો નથી. કર્મ હલકાં (ચોરી, જારી, અન્યાય વ.) કરવાથી જ માણસ નીચો બને છે. આમ છતાં પણ વંદનીય ને વંદન કરતાં અને ઋષિમુનિઓ વચ્ચે મર્યાદા પુરુષોત્તમ કહેવાતા છતાં તેમને વંદન કરતા.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર :

તે વખતે કેટલાક આધ્યાત્મિક લોકો આધ્યાત્મની વાતો કરતા હતા પણ તેમનો જીવન-વ્યવહાર સાથે તાળો મળતો ન હતો. તેઓ મેળવતા પણ ન હતા. રામચંદ્રજીએ ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર નિવાસ કરતી વખતે લક્ષ્મણને આધ્યાત્મનો ઉપદેશ વહેવાર સાથે મેળ બેસાડીને આપ્યો હતો. એજ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિ હતી.

તે વખતના કેટલાક માણસો રામની ટીકા કરતા હતા કે એક સામાન્ય માણસ જેમ જે પત્ની વિયોગમાં વિહવળ-ગાંડા થઈ જાય તે કેવી રીતે આધ્યાત્મિક થઈ શકે? રામચંદ્રજી કુશળતાપૂર્વક આધ્યાત્મિકતાનો જીવન વહેવારની એક-એક પ્રવૃત્તિ સાથે મેળ બેસાડતા હતા. તેમાં તેઓ તાપસ વેશે નિરપૂહ થઈને ફરતા હતા; પરિગ્રહ તો છોડ્યો જ હતો અને પ્રતિષ્ઠાની તેમણે પરવા કરી ન હતી. તેઓ રાજકારણ સાથે પણ આધ્યાત્મને તો રાખતા જ હતા.

માંધીજીએ મહાદેવભાઈને એક વાર કહેલું વાક્ય આના સંદર્ભમાં રજૂ કરી શકાય ! “ જે ખરો આધ્યાત્મિક કે સંન્યાસી હશે તે રાજકારણને છોડી શકશે નહીં. રાજકારણને છોડે તેને હું ખરો સંન્યાસી કે આધ્યાત્મિક માનતો નથી.”

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્ર :

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં તો રામે જળ્મખર ક્રાંતિ કરી હતી. માતા-પિતા, બાઈ, પત્ની વિગેરે પ્રતિ તો તેમના જીવનમાં આદર હતો જ, પણ રાવણની પાસેથી આવેલા વિભીષણ પ્રત્યે જ્યારે બીજા શંકા કરતા હતા; ત્યારે રામે કહેલું કે, શરણાગતનો વિશ્વાસ કરવો રહ્યો અને તેમણે એતું છેવટ સુધી રક્ષણ કર્યું. એવી જ રીતે સુગ્રીવ સાથે જે મૈત્રી બાંધી હતી તેને છેવટ સુધી ટકાવી રાખી હતી. સ્ત્રીમતિ પ્રત્યે તેમને ખૂબ જ આદરભાવ હતો.

સત્યપ્રિયતા અને મર્યાદાપાલનમાં રામ કયાંય કચાશ રાખતા ન હતા. લક્ષ્મણ જ્યારે લંકાના યુદ્ધ વખતે મૂર્છિત થઈ ગયા હતા ત્યારે રામની સેનામાં શોક છવાઈ ગયો હતો. પોતે રામ પણ ચિંતાતુર થઈ ગયા હતા કે ભાઈનો વિયોગ અને આવી વિકટ પળોમાં ? અયોધ્યામાં જઈશ ત્યારે માતા સુમિત્રા અને લક્ષ્મણની પત્ની ઉર્મિલાને શું જવાબ આપી શકીશ ? એવામાં હતુમાનજી સુષેણ વૈદ્યને લઈ આવ્યા અને કહેલું : “ પ્રભુ ! આપ ઊઠો. આ લંકાના સર્વશ્રેષ્ઠ વૈદ્યરાજ છે. લક્ષ્મણની મૂર્છા દૂર કરી દેશે ! ”

વૈદ્યરાજ સુષેણે આશ્ચર્યપૂર્ણ નજરે શ્રીરામને જોયા. રામ વિષે તેમણે ધણું ધણું સાંભળ્યું હતું પણ તેને રામની ચકાસણી કરવાનો વિચાર થાય છે અને પૂછે છે : “ હું લક્ષ્મણની ચિકિત્સા કરવા માટે તૈયાર છું પણ, ગમે તેમ તોયે રાવણનો વૈદ્ય છું. મેં તેના અન્નપાણી ખાધાં છે. એટલે મારા મનમાં એક પ્રશ્ન મુંઝવે છે કે તેના શત્રુનો ઉપચાર કરીને હું સ્વામી-દ્રોહ કરતો નથી ને ! ”

રામ એક ક્ષણ માટે થોભ્યા અને પછી તેમણે કહ્યું : “વૈદ્યરાજ તમે ઠીક કહો છો ! હું રાવણુને મિત્ર નથી, તેમ તમે રાવણુના સેવક છો. એટલે લક્ષ્મણુની ચિકિત્સા તમને સ્વામીદ્રોહી બનાવે છે. મેં સત્યની ખાતર અથૈષ્યાની ગાદી, પિતાનો સ્નેહ, માતાનું વાત્સલ્ય સઘળું છોડી શકું છું. પણ તમે સ્વામીદ્રોહ કરો તેમાં હું સંમત નથી.” તેમણે હનુમાનને કહ્યું : “હનુમાન ! વૈદ્યરાજને આદર સાથે વિદાય આપો !”

રામની સત્યપ્રિયતા અને તે માટે બાધની પણ પરવાહ ન કરવી. એ બધું જોઈને વૈદ્યરાજ ગદ્ગદ થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું : “હું ખરેખર આજે ધન્ય થયો છું ! મારો સ્વામીદ્રોહ ત્યારે ગણાય જ્યારે હું તેની સેવામાં ખામી પાડું ! પણ વૈદ્ય તરીકેની મારી ફરજ પણ એક સત્ય છે અને તે માટે આપને આજ નહીં આવે !”

એમ કહી સુષેણુ વૈદ્યે લક્ષ્મણુની સારવાર કરી તેમની મૂર્છા દૂર કરી. આ છે સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિના નમૂના.....!

રાજકીય ક્ષેત્ર

હવે રાજકીય ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિનું તત્ત્વ તપાસીએ. સીતાની શોધ વખતે રામચંદ્રજીએ જોયું કે એક બાજુ વાલીનું ભોગવાદી રાજ્ય છે. બીજી બાજુ રાવણુનું સરમુખત્યારશાહી રાજ્ય છે. ધણુને આ ઉપમા એકદેશીય લાગશે; પણ તે વખતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એ ઉપયુક્ત જ લાગે છે.

વાલીએ પોતાના બાધની પત્નીને ઘેર બેસાડી તેની સાથે અનાયાર સેવ્યો તે છતાં કોઈ કશું બોલતું નહીં. તેવી જ રીતે રાવણુનું રાજ્ય હતું. તેના રાજ્યમાં કોઈ તેના વિરોધમાં બોલી શકતું નહિ; તે જે કંઈ કરતો તે અત્યાચાર પણ નીતિમાં અપતો અને ન્યાય-નીતિનાં તત્ત્વો દબાઈ ગયા હતાં. રામે વાલીનો નાશ કરી સુગ્રીવને રાજ્ય સોંપ્યું અને રાવણુને મારી તેના સ્થાને વિભીષણુને રાજ્ય સોંપ્યું.

ખીજી તરફ આરે વણી તો હતા પણ તેનાં પ્રેરક બળો—
બ્રહ્મણો, ક્ષત્રિયો, અને પૂરક બળો—શુદ્ધ અને વૈશ્ય સંગઠિત ન હતા એટલે
કેકયીએ રામને વનવાસ આપાવ્યો ત્યારે બન્ને બળો રામને સમજાવવા ગયા
હતા પણ સીતાજી હિમર ધોખીએ આક્ષેપ મૂક્યો ત્યારે પ્રજા કે પ્રજા પ્રેરકો
તેને સમજાવવા ન ગયા. પરિણામે પ્રજાપ્રિય રામચંદ્રજીને અગ્નિપરીક્ષા
આપેલ સીતાજીને વનવાસ આપવો પડ્યો. તે વનવાસ આપવાનું કારણ
તો સમગ્ર સીતા સાથેની હાર્દિક એકતા હતી અને પ્રજામાં જાગૃતિ
લાવવી હતી.

રામચંદ્રજીએ સીતાને વનવાસ આપ્યો તેની આજસુધી લોકો
ટીકા કરે છે કે તેમને સીતાને વનવાસ આપવાનો શું અધિકાર હતો ?
પણ તે વખતની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે પ્રજા અને પ્રજાપ્રેરક બળો—
બન્ને અજાગૃત હતા.

તેમણે તો પ્રજાની જાગૃતિ માટે રાજ્ય ક્યું હતું—એટલે એક
વખત કહ્યું પણ હતું :—

...યદિ કા જ્ઞાનકીમપિ

—પ્રજા માટે સીતાજીનો ત્યાગ કરવો પડે તો હું તે કરવા તૈયાર છું.

રાજકીય ક્ષેત્રની ક્રાંતિનું એવું છે કે એકલું રાજ્ય કદિ ક્રાંતિ કરી
ન શકે. તે માટે લોકો અને લોકસેવકોનાં સંગઠનો પણ સાથે હોવાં
જરૂરી છે. ગાંધીજી તે કાર્ય કોંગ્રેસ વડે કરાવી શક્યા કારણ કે તેમણે
લોકો અને રચનાત્મક કાર્યકરોને સાથે લીધા હતા. આજે નેહરુજી
ક્રાંતિપ્રિય વિચારના હોવા છતાં રાષ્ટ્ર સરકાર (કોંગ્રેસ) સાથે લોકસંગઠનો
અને રચનાત્મક કાર્યકરોનું અનુસંધાન નથી.

શ્રીરામે સીતાને વનવાસ આપીને રાજકીય ક્ષેત્રે જ્યાંય ક્રાંતિ
કરી હતી અને નજીવી જૂલને પણ ન ચલાવી શકે, તેનું નામ રામરાજ્ય
એ અમર છાપ ઊભી કરી હતી.

હિંસક સાધનો શા માટે ?

ધણા લોકો એમ કહે છે કે રામચંદ્રજીએ સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી એ માન્યું પણ તેમણે હિંસક સાધનોનો આશ્રય શા માટે લીધો હતો ? તેમણે શસ્ત્રો વડે લડાઈ કરી એમાં હિંસા થઈ છે એટલે સર્વાંગી ક્રાંતિકાર માટેની અહિંસાની શરત શું તેઓ ચૂક્યા નથી ?

અહિંસાના સામુદાયિક પ્રયોગોની ચર્ચા વખતે આ અંગે વિચારાર્થ ગયું હતું કે તેમની હિંસા, અહિંસા માટે હતી; અહિંસાની દિશામાં હતી. તે વખતના સંયોગો, પરિસ્થિતિ અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ જેતાં અહિંસાનો વિકાસ એટલો બધો નહોતો થયો. રામયુગે જે સ્થૂળ હિંસા થઈ તે ન્યાય માટે થઈ હતી. ન્યાય અને સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો ખોવાઈ જતાં હોય—એ રીતની સાંસ્કૃતિક હિંસા, સ્થૂળ હિંસા કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે; એમ ધારીને તેમણે યુદ્ધ કર્યું હતું. તેમણે અંગત સ્વાર્થ માટે કદિ હિંસા કે યુદ્ધ કર્યાં નહતાં. સમાજમાં, ભવિષ્યમાં સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો વિસરાતાં વધારે હિંસા ફેલાશે એમ ધારીને જ તેમને આ સામાન્ય હિંસા કરવી પડી હતી.

તે કાળે અહિંસાનો વિકાસ એટલો થયો ન હતો. આગળ ઉપર શ્રીકૃષ્ણના સમયે કૃષ્ણે શસ્ત્રસંન્યાસ કર્યો અને ભગવાન મહાવીરે અને ભગવાન બુદ્ધે શસ્ત્ર-સંન્યાસ સાથે રાજ્ય-ત્યાગ કરી અહિંસાનો સારો એવો વિકાસ સાધી બતાવ્યો હતો; અને ગાંધીયુગે તો અહિંસાની શક્તિ સર્વાંગી રૂપે બહાર આવી છે.

એકંદરે રામના જીવનમાંથી અહિંસાજ તારવી શકાય છે. તેઓ સિદ્ધાંત માટે પ્રતિષ્ઠા, પરિગ્રહ, કુટુંબ, સીતા, લક્ષ્મણ અને પોતાના ગ્રાણ્ય સુદ્ધા હોડમાં મૂકવા તૈયાર થયા હતા. એટલે આપણે રામને તે યુગના સર્વાંગી ક્રાંતિકાર ગણીએ છીએ.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. દેવજીભાઈએ રામાયણના પ્રસંગો વર્ણવી આમ જનતા માટે રામનું જીવન સર્વાંગી ક્રંતિકાર તરીકેનું પ્રેરક છે, તે વર્ણવી બતાવતાં કહ્યું : “તેમણે કેકેયી, ગુરુ વશિષ્ઠ અને અયોધ્યાની પ્રજાનો પાછા ફરવાના આગ્રહનો એટલા માટે અસ્વીકાર કર્યો કે તેમને અવ્યક્ત જગતના સત્યની સ્થાપના કરવી હતી. તેથી જ પ્રજા આગળ ગુરુ વશિષ્ઠજીએ કહ્યું : “આપણા રામ જગતના રામ બનવા ગયા છે।” અને પ્રજા હર્ષથી નાચી ઊઠી એવી જ રીતે વિજ્ઞાન જગત ખાતર તેમણે સીતાનો વિરહ સુખથી વેઠ્યો.

વિભીષણના રાજ્યારોહણ વખતે ખુદ હનુમાનજી બોલાવા આવે છે ત્યારે રામચંદ્રજી કહે છે :—“બીજા બૂલે પણ તમે કાં બૂલો છો ? હું તપસ્વી થઈને આવ્યો છું. આખું જગત મારી તરફ મોંટ માંડી રહ્યું છે. મારાથી બીજી રીતે કેમ વર્તાય ?”

આમ સૌને પોતપોતાનું સ્થાન બતાવતા રામનું જીવન ખરેખર જગતને સારૂ પ્રત્યક્ષ પ્રેરણાદાયક છે. જે માણસ જે કામમાં કુશળ હોય તેની કુશળતા તેમણે બતાવી આપી હતી.”

ડૉ. મણિભાઈ : “ચૌદ વર્ષ સંગે રહ્યાં તે સીતાજીને ધોખીના એક વચનથી વેગળાં કેમ કર્યાં ?”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ખરેખર તો રામ અને સીતા જુદા જ ક્યાં હતા ? આમાં દોષ તો ઋષિઓ-બ્રાહ્મણોનો અને લોકોનો હતો. કેકેયીને સમજાવવા સહુ ગયા પણ, સીતાના પ્રસંગે કોઈ સમજાવવા ન ગયું ? રામયુગે રાજ્યના પ્રેરક-પૂરક બળો આ રીતે સંગઠિત ન હતાં. તેથી જ મહાભારત કાળે યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું।”

પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામી : એક દક્ષિણી લેખનો સાર ટુંકમાં આ

પ્રમાણે છે કે તે વખતમાં અષ્ટઋષિ મંડળ હતું. ધોળી સુદમાં તેના સભ્યો હતા. પણ મૂળ લોકોએ જે જાત્રી દેખાડી વિશેષ કરવો જોઈએ, તે કર્યો ન હતો.

પણ રામ અને સીતા અલગ ન હતાં તે અંગે વાલ્મીકિ આશ્રમમાં કોઈ આશ્રમિકન્યાએ રામની ટીકા કરી : જે સીતા માટે રામ ઝાડવે ઝાડવે ફરતા હતા; તે રામ આજે સોનાની સીતા બનાવી અશ્વમેધ આરંભે છે.”

ત્યારે સીતા તેનો જવાબ આપે છે : “ રામ અને મારી વચ્ચે અંતર નથી. જે વાત અમે બે જાણીએ તે બીજા કોઈ ન જાણી શકે ! ”

સીતાને વનવાસ આપ્યા બાદ રામે બીજી પત્ની ન કરી. એણે રામના એકપત્ની વ્રતના ઉત્તમ આદર્શને અમર કર્યો છે એ નિર્વિવાદ છે.

(૧-૮-૬૧)

સર્વાંગી ક્રાંતિકારો

ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધ

ભગવાન ઋષભદેવ, આદિમનુ, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ, રામ અને કૃષ્ણનાં સર્વાંગી ક્રાંતિકાર તરીકેનાં જીવનો ઉપર અત્યાર સુધી વિચાર થયો છે તેમ જ તેમણે શું ક્રાંતિ કરી, તે વિષે પણ ચર્ચા કરી છે. અત્રે સર્વાંગી ક્રાંતિકાર તરીકે ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધનાં જીવન પાસાંઓનો વિચાર કરવાનો છે.

ક્રાંતિકારોનાં જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ વસ્તુ એ હોય છે કે તેઓ સિદ્ધાંત માટે કે સામાજિક મૂલ્યો ખોવાતાં હોય ત્યારે પોતાના પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહને હોમવા તૈયાર હોય છે. મહાવીર અને બુદ્ધ બંનેનાં જીવન પ્રસંગોમાં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ દેખાશે. બુદ્ધ અને મહાવીરને એક સાથે લેવાનું કારણ એ છે કે બંને સમકાલીન હતા અને ભગમગ બંનેએ સમાન ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ કરી છે.

ભગવાન મહાવીર

સામાજિક પરિસ્થિતિ :

ભગવાન મહાવીરના જીવન વખતે સામાજિક પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી :—“ તે વખતે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા તો હતી જ પણ બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ સર્વોપરી હતું. તેમના કહેવા પ્રમાણે ક્ષત્રિયો ચાલતા હતા, ક્ષત્રિયો બાકીના બે વર્ણોને ચલાવતા. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો મળીને મોટા યજ્ઞો કરતા; જેમાં નિર્દોષ પશુઓને હોમવામાં આવતા. તેના વડે સ્વર્ગ અને સુખ સાધન મળશે એમ બ્રાહ્મણો માનતા અને ધર્મ બતાવતા. યજ્ઞમાં થતી હિંસાને હિંસા માનવામાં આવતી ન હતી.

ભગવાન મહાવીરે આ બધાં સામાજિક મૂલ્યો ખોવાતાં જોયાં, અને રાજ્ય, કુટુંબ, પરિવાર—સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો. તેમણે નિર્ઐશ્વર્યપણું

સ્વીકાર્યું. ભગવાન મહાવીરે ત્યારબાદ ૧૨૧૧ વર્ષ સુધી કઠોર તપોમય જીવન વીતાવ્યું અને જુદા જુદા પ્રયોગો કર્યા. તેઓ જાતઅનુભવો વડે અને સામાજિક ચિંતન વડે એવો માર્ગ શોધવા માગતા હતા કે જે માર્ગે જવાથી દરેક માણસ સ્વાવલંબી, સુખી અને સંયમી બની શકે. તે વખતની સ્ત્રીજાતિ અને શુદ્ધ વર્ણની દુર્દશા જોઈને તેમનું મન મંથનમાં પડી ગયું. તેઓ અનાર્થ ક્ષેત્રમાં ગયા. ત્યાં લોકો અસભ્ય, ઉદ્વેગ અને જંગલી હતા. ત્યાં કોઈ સાધુ-સંત પહોંચ્યા ન હતા. તે વખતે કોઈ સાધુસંસ્થા અસરકારક ન હતી. બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓ ગૃહસ્થી બની યજ્ઞ-યાગમાં પડ્યા હતા. એટલે આ અનાર્થ દેશના લોકોએ મહાવીર ઉપર કૂતરા છોડ્યા; દંડપ્રહાર કર્યો, ગાળો આપી અને ક્યાંક તો તેમને ધક્કા પણ મારવામાં આવ્યા.

આ બધાં કષ્ટો જોઈને તેમણે વિચાર્યું કે “મારે આ બધું શાંતભાવે-સમભાવે સહન કરવાનું છે. મારામાં જેટલી કષ્ટ-સહિષ્ણુતા હશે તેટલી જ વહેલી આ લોકોમાં શ્રદ્ધા જગશે અને તેઓ સારા રસ્તે વળશે. એટલે તે માટે જરૂર પડે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠાને હોમવાની તેમની પૂર્ણ તૈયારી હતી.

તેમણે બીજો પ્રયોગ તે વખતની સ્ત્રીજાતિને ગુલામી દશાથી મુક્ત કરાવવા અને સમાજને આ અનિષ્ટમાંથી બચાવવા માટે કર્યો. કોશાંબી નગરીમાં ચંદનબાળા નામની એક રાજકુમારી પશુઓની જેમ છડે ચોક બજારમાં વેચાતી હતી. સ્ત્રીજાતિને કોઈ સ્વતંત્ર અધિકાર ન હતો. તે વખતની રાજ્યસંસ્થા અને સમાજ આ અનિષ્ટને ચલાવી લેતા હતા. બ્રાહ્મણ વર્ગ તો તે સમયે અર્જનગૃહ હતો જ. એટલે આવા સામાજિક મૂલ્યો ખોવાતાં જોઈને ભગવાન મહાવીરે અભિગ્રહ (મનોગત સંકટ) ધારણ કર્યો. તેમાં ૧૩ શરતો મૂકી :—જે રાજકુમારી હોય, છતાં દાસી હોય, માથું મૂડેલું હોય, હાથોમાં હાથકડી, પગમાં ખેડી હોય, ત્રણ દિવસની ભૂખી હોય, વસ્ત્રમાં કેવળ કછોટો માર્યો હોય, અડદના બાકળા હાથમાં હોય, અપ્પી

માગતી હોય, દિલમાં પ્રસન્નતા હોય છતાં આંખોમાં આંસુ હોય, એવી કન્યાના હાથે હું આહાર લઈશ. આજની લાપામાં એને સૌમ્ય-સત્યાગ્રહ કે શુદ્ધિ પ્રયોગ કહી શકાય. આવી કન્યા અંગેનો અભિગ્રહ કરવા પાછળ મહાવીરનો ઉદ્દેશ તો હશેજ! તે માટે એક-બે મહીનાજ નહીં, ૫ મહિના અને ૨૫ દિવસના અંતે તેમને સફળતા મળી હતી. તેમને આ અભિગ્રહમાં પ્રાણીત સુધીની તૈયારી રાખવી પડી હતી.

એવો જ ત્રીજો પ્રયોગ તેમણે વિશ્વવાત્સલ્ય અંગે કર્યો હતો. તેઓ વિશ્વવાત્સલ્યને સમાજ માન્ય અને વહેવાર બનાવવા માગતા હતા. તે વખતે લોકો એમ જ માનતા કે કૂર, ઉદંડ કે પાપી જીવો, દંડ વગર, પ્રહાર વગર કે હિંસા વગર કાબૂમાં આવતાજ નથી. તેમાં પણ કૂર જીવોની તો પોતાના રક્ષણ માટે હિંસા જ કરી નાખવી જોઈએ.

તે વખતે ચંડકૌશિક નામનો એક સાપ હતો. તે ઘણું લોકોને રંજીતો હતો. લોકો એનાથી બચતીત થઈ ગયા હતા. તેમણે તે રસ્તે જવું-આવવું બંધ કરી દીધું હતું. તેમણે બીજો રસ્તો-લાંબો રસ્તો બનાવ્યો હતો. ભગવાન મહાવીરે પોતાના વિશ્વવાત્સલ્યના સિદ્ધાંતના વહેવારિક પ્રયોગ માટે તેજ રસ્તે જવું પસંદ કર્યું. તેઓ સીધા એના રાફડા ઉપર ગયા. ચંડકૌશિકે ગુસ્સે થઈને ફૂંકાડો માર્યો, ડંખ માર્યો અને અંતે તે કરડ્યો પણ ખરો! પણ ભગવાન અતિશય શાંતિ ધારણ કરે છે. જેની ફૂંકના ઝેરથી માણસો મરી જતા તેના દંશથી લોહીના બદલે ભગવાનના અગૂંઠામાંથી દૂધ નીકળે છે. એટલે ભગવાન તેને પ્રતિબોધ આપે છે. “હે ચંડકૌશિક! હજુ પણ સમજ. હજુ પણ તું તારી બિદગીને સફળ બનાવી શકે છે.” આમ તેનું હૃદય પરિવર્તન કરાવી કૂરતા કઢાવી નાખે છે. તેને શાંતિ અને ક્ષમાની દીક્ષા આપે છે.

દીક્ષા લીધા પછી એક વખત જંગલમાં ભગવાન મહાવીર ધ્યાનસ્થ બિભા હતા. તે વખતે એક ગોવાળિયો પોતાની ગાયો ચરાવવા

ત્યાં લાઘ્યો ! તેને કાષ્ઠ કામસર જવાનું થયું એટલે તેણે ભગવાન મહાવીરને કહ્યું : “ મારી ગાયો ચરે છે; તેનું ધ્યાન રાખજો ! ”

પશુ, મહાવીર તો ધ્યાનસ્થ હતા. તે કંઈ બોલ્યા નહીં. ગાયો ચરતી ચરતી દૂર ચાલી ગઈ. પેલો ગોવાળિયો પાછો આવ્યો અને ગાયોને ન જોતાં તેણે પૂછ્યું “ મારી ગાયો ક્યાં ગઈ ? ”

પ્રભુ મૌન હતા એટલે તેના પેટમાં ક્ષણ પડી ! તેને શંકા થઈ કે આણે જ ક્યાંક ગાયો છૂપાવી દીધી હશે. તેણે ગુસ્સે થઈને કહ્યું : “ જલદી બતાવ ! નહીં તો તારી ખખર લઉં છું. ”

ભગવાન મહાવીર આત્મધ્યાનમાં લીન હતા. તેઓ કંઈ બોલ્યા નહીં. છેવટે ગોવાળિયાએ તેમના કાનમાં ખીલા ભેંક્યા. તે વખતે ભગવાનને અપાર ક્રોધ થયું; તેમણે ચીસ પાડી પશુ ગોવાળિયા પ્રતિ તેમને દ્રેષ કે વેરની ભાવના ન થઈ. તેમણે વિચાર્યું કે ‘ સમાજમાં જ્યાં સુધી આના જેવા અજ્ઞાન લોકો છે, મારે આવાં ક્રોધો સહેવાં જ પડશે. ’

ત્યારબાદ સંગમ નામના દેવે ભગવાન મહાવીરને ઘેર ઉપસર્ગો (ક્રોધો) આપ્યા. તેમણે સમજાવે એ બધાં ક્રોધો સહ્યાં. આ બધાં ક્રોધો જોઈને ઈંદ્રના મનમાં થયું કે આ મહાપુરુષ ઉપર હજુ ઘણાં ક્રોધો આવવાનાં છે તે માટે હું તેમની મદદ કરું.

તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે આવીને. તેમની સાથે રહેવાની અને સેવા કરવાની માંગણી કરી ભગવાન મહાવીરે કહ્યું :

‘ इदा । न एवं भूयं न एवं भव्वं, न एवं भविस्सइ ’

હે ઈંદ્ર ! એવું ક્યારેય થયું નથી, વર્તમાનમાં થશે નહીં અને ભવિષ્યમાં થવાનું પણ નથી. એટલે કે તીર્થંકર, ખીજની મદદ લઈને કદિ સાધના નહીં કરે.

स्ववीर्येणैव गच्छन्ति जिनेन्द्राः परमं पदं.

—જિનેન્દ્રો (અરિહંતો) પોતાની આત્મશક્તિથી જ પરમ-પદને મેળવે છે.

આમ ભગવાન મહાવીર, સર્વાંગી ક્રાંતિ કરવામાં, બીજા કોઈની મદદ લીધા વગર પોતાના પુરુષાર્થથી જ આગળ વધ્યા હતા. તેમણે કષ્ટો, ઉપસર્ગો અને પરિવહો જીતવામાં કોઈ ખામી નહોતી રાખી.

તે વખતે બ્રાહ્મણવર્ગનું અખંડ વર્ચસ્વ હતું. એટલે તેઓ સમાજમાં મહાવીરનો પગદંડો જમવા દેવા ઇચ્છતા ન હતા. ઠેર ઠેર તેમનો તિરસ્કાર કરવામાં આવતો, અપમાન થતું તેમને “મૂંડો આવ્યો, બાવો આવ્યો, નારિતક આવ્યો !” આવી અશિષ્ટવાણી કહેવામાં આવતી. તેથી જ કંટાળીને ગોશ્વાલકે ભગવાન મહાવીરના સાથ છોડી દીધો હતો. પણ તેમણે તો :—

પ્રાણાન્તેऽપિ પ્રકૃતિર્વિકૃતિ જાયતે નોત્તમાનાં

—એટલે કે પ્રાણાંતે પણ ઉત્તમ લોકોની પ્રકૃતિ વિકૃત થતી નથી. એ સૂત્ર પ્રમાણે અડગ રહી લોકોને મૂક પ્રેરણા આપી. આમ આપણને તેમનાં જીવનમાં ઠેર ઠેર પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ હોમવા અંગેના દૃષ્ટાંતો ભરપૂર મળી આવે છે.

ભગવાન બુદ્ધ

એકી જ રીતે ભગવાન બુદ્ધના જીવનમાં સર્વાંગી ક્રાંતિ માટે પ્રાણુ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ છોડવાની તૈયારી જણાય છે. તેમના જીવનમાં સત્યની અદ્વિતીય શોધ માટે પ્રાણાંતે પણ પીછેહઠ ન કરવાનો સંકલ્પ મુખ્ય હતો.

તેમણે જોયું કે જીવનમાં વ્યાધિ, ધડપણ અને મૃત્યુ એવાં દુઃખો છે કે જેને કોઈ ટાળી શકતું નથી. તો તેના ઉકેલ શોધવા તેમણે રાજ્ય, કુટુંબ અને પરિવારને ત્યાગ કર્યો. ત્યાંથી આગળ જતાં તેમની આગળ જીવનના ધણાં પ્રશ્નો આવીને ઊભા રહ્યાં.

સમાજમાં ચારે બાજુ ધોર અનિષ્ટો ચાલતાં હતાં. પ્રાણીઓની હિંસા યજ્ઞના નામે થતી હતી. તે અંગે જગતજીવો દુઃખી હતા. બ્રહ્મવાદીઓ તેને ઉકેલતા ન હતા. તેથી તેમણે એ દુઃખ દૂર કરવાની પોતાની ફરજ ગણી અને તેમની ઉત્કટ તાલાવેલીએ એક રાતે તેમને મહાપ્રસ્થાન કરાવ્યું.

તેમણે પ્રવચ્ચાં લીધી; કષ્ટો સહ્યાં! ધ્યાન અને યોગનો રસ્તો લીધો. એકાગ્રતા સાધી પણ તેમાં એમને સમસ્ત માનવજાતિનાં કલ્યાણનો માર્ગ ન જાણ્યો. તેમણે દેહદમનનો માર્ગ લીધો. કઠોર તપ વડે તેમણે શરીરને શોષાવી નાખ્યું. પણ ચિત્ત, વિચાર અને કાર્યની શક્તિ ખીલવાને બદલે ઘટવા લાગી. એટલે તેમનાં મનનું સમાધાન ન થયું. ચાલુ સાધનાના માર્ગોમાં તેમને કયાંયે, કલેશ-કંકાસમાં રચીપચી રહેતી માનવજાતિના સ્થાયી સુખનો માર્ગ ન દેખાયો.

તેથી કરીને તેમણે ઉગ્ર તપ તજ્યું. પોતાના પ વિશ્વાસુ શિષ્યોને ગુમાવ્યા. બુદ્ધ સાવ એકલા પડી ગયા. તેમના શિષ્યો તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા. આ રીતે એમને કોઈ સંઘ, મઠ કે સોળપતીઓની ફરજ ન રહી. અહીં સર્વાંગી ક્રાંતિકારનાં બીજ તેમનાં જીવનમાં દેખાય છે. તેઓ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા કે પરિગ્રહ તેમ જ સાથીઓ સુદ્ધાંતી પરવાહ કરતા નથી; અને ઉત્સાહથી આગળ ધપે છે. તેમણે જે માર્ગો પહેલાં લીધા હતા, તેમનો કોઈ પણ પ્રકારનો મોહ કે પૂર્વાગ્રહ ન રાખ્યો; જ્યારે સ્વીકારેલા પંથોનો પૂર્વાગ્રહ છોડવામાં મોટા મોટા સાધકો નાસીપાસ થાય છે.

પછી નૈરંજરા નદીને કાંઠે વિશાળ યોગાનમાં સુંદર પ્રાકૃતિક દૃશ્યો વચ્ચે પીપળાંના વૃક્ષ નીચે આસનબદ્ધ થઈ, બુદ્ધ ધ્યાનમગ્ન થાય છે. તે વખતે તૃણા અને કામના પૂર્વસંસ્કારોનું દૂંદ એમના મનમાં શરૂ થાય છે. એ ચંચળ વૃત્તિઓ તે મારની સેનાઓ. બુદ્ધે આ બધી વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો એટલે તેઓ મારજીત કહેવાયા.

અંતે તેમને પોતાના અદમ્ય સંકલ્પ પ્રમાણે રસ્તો મળ્યો. તેમને બોધિલાભ થયો.

બોધિલાભ થયા બાદ ભગવાન બુદ્ધે તે વખતનાં ખોટાં સામાજિક મૂલ્યો અને ધર્મના નામે ચાલતા પાખંડો, યજ્ઞો, જાતિવાદ વગેરેને નીવારવા માટે ખૂબ પુરુષાર્થ કર્યો. તે વખતે બ્રાહ્મણો પણ એમની સામે થયા. તેમણે પોતાના લોભ અને સ્વાર્થમાં બંગ પડતો જોઈને, બુદ્ધને રાજાઓ અને પ્રજાઓ વડે તિરસ્કૃત કરવાનો-તરછોડાવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમનું કંઈ પણ ચાલ્યું નહીં.

બન્નેની સર્વાંગી ક્રાંતિ

સર્વાંગી ક્રાંતિકાર બંને બધા ક્ષેત્રોમાં જોડા ન જતરે પણ બધા ક્ષેત્રોમાં એમની ધર્મક્રાંતિનો સ્પર્શ તો હોવો જોઈએ. આ વાત આ બન્ને સર્વાંગી ક્રાંતિકારોના જીવનમાં તપાસીએ.

(૧) ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં તો આ બન્ને પુરુષોએ ખાસ ક્રાંતિ કરી જ હતી. તે વખતે બ્રાહ્મણ વર્ગ અને ક્ષાત્રિય વર્ગ મળીને યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓમાં મુખ્યત્વે પડી, મૂળ આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય ચૂકી રહ્યો હતો. તેમાં પણ ધૈર્ય પશુવધ ચાલતો હતો.

બુદ્ધે કરુણાને માધ્યમ બનાવી તેનો નિષેધ કર્યો. તેમણે આ અંગે સ્થૂળ હિંસામય યજ્ઞોનો સીધો-પ્રત્યક્ષ વિરોધ કર્યો.

મહાવીરે ત્યારે લોકોને અહિંસાનું માધ્યમ બનાવી તે અંગે સમજણ પાડી. અનેક કર્મકાંડો કે જેમાં પુરુષાર્થ હણાતો તેમજ દેવદેવીઓને રીઝવી કામજન્ય વાસના સંતોષવાની વાતો હતી; તેમાં તેમણે પુરુષાર્થથી-વ્રતસાધનાથી જ માણસ સુખી રહી શકે છે, એ રીતે પરાશ્રયીપણું છોડાવી, સ્વાશ્રયીપણું શીખવ્યું.

(૨) આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ બન્નેએ ક્રાંતિ કરી.

બુદ્ધે “સમ્યક્ આજીવિકા”ને આર્ય આજીવિકા માર્ગમાં બતાવીને તે વખતના સમાજમાં આજીવિકા શુદ્ધિ ઉપર બાર મૂક્યો.

મહાવીરે ત્યારે સાધકો માટે ૧૫ પ્રકારની મહાર્હિસક આજીવિકા-કર્માદાન, તદન છોડવાની વાત મૂકી. પરિત્રહની મર્યાદા કરવાની વાત કહી અને તે અગે વ્રત પણ મૂક્યું. એટલું જ નહિ વ્યાપાર-ધંધામાં તથા વહેવારમાં શુદ્ધિ અને પ્રમાણિકતાની વાત ત્રીજા વ્રતના અતિચારમાં ખતાવીને રજૂ કરી.

(૩) સામાજિક ક્ષેત્રમાં બંને પુરુષોએ ધણું જખ્ખર કામ કર્યું છે, તે વખતે અનેક અનિષ્ટો ચાલતાં હતાં. સ્ત્રીગતિને ધણો જ અન્યાય કરવામાં આવતો હતો. સ્ત્રી અને શુદ્રોને ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવા-શીખવાનો અધિકાર નહતો, ત્યાં મોક્ષની વાત જ ક્યાંથી હોઈ શકે? તે વખતે જાતિવાદની પ્રબળતા હતી. બ્રાહ્મણો પોતાને શ્રેષ્ઠ માનતા હતા.

મહાવીરે સ્ત્રીગતિના ઉદ્ધાર માટે ધણું કર્યું. તેમનો અભિપ્રય તો જાણીતો જ છે એટલું જ નહીં એવી એક સ્ત્રી ચંદનબાળાને તેમણે સંધમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું અને ૩૬ હજાર સાધ્વીઓની શિરછત્રા બનાવી. નારીઓને સાધ્વી-દીક્ષા આપવા અગે તેમણે પહેલ કરી. તેમજ તેમણે મૈતાર્ય, હરિકેશી, ચિત્તસંભૂતિ, અર્જુનમાળી જેવા શુદ્રો તેમજ ઢંકકુબાર, શકકાલ કુંભાર જેવા પછાત જાતિના લોકોને પોતાના સંધમાં સ્થાન આપ્યું.

બુદ્ધે પણ નારીઓને બિહુણી થવાનો અધિકાર પાછળથી આપ્યો. તેમના સંધાડામાં ધણી બિહુણીઓ પણ થઈ. તેમણે પણ જાતિવાદનો ઉચ્છેદ કરી ધણા શુદ્રો અને પછાતવર્ગના લોકોને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા.

ટુંકમાં બંને મહાપુરુષોએ જાતિવાદનો ઉચ્છેદ કર્યો અને વૈદિકધર્મમાં જે સ્ત્રીને મુક્તિને યોગ્ય ન ગણી હતી તેને તે યોગ્ય પ્રતિષ્ઠિત કરી અને માતૃગતિનું ગૌરવ વધાર્યું. આમ તે જમાનાનાં પ્રચલિત મૂલ્યોને તેમણે પલટાવ્યાં હતાં.

(૪) સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં પણ બંને મહાપુરુષોએ ધણું કામ કર્યું હતું.

ભગવાન મહાવીર આ અંગે પહેલાથી જ જાગૃત હતા. તેમણે ‘માતૃદેવો ભવ’ વગેરે સાંસ્કૃતિક સૂત્રોને જીવનમાં સ્થાન આપી; જ્યાં સુધી માતાપિતા જીવતાં રહ્યાં—જાતે દીક્ષા ન લીધી એટલું જ નહીં, મુનિદીક્ષા અંગે દરેકના માયાપની સંમતિ જરૂરી ગણાવી છે. આ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિ હતી. ગોપાલન અંગે પણ તેમણે પોતાના શ્રાવકોને પ્રેરણા આપી હતી. એટલું જ નહીં, પ્રાણી પ્રત્યે ક્રૂરતા ન વર્તાવવામાં આવે તે માટે તેમણે પહેલા વ્રતના અતિચારોમાં બધ, વધ, છ વિચ્છેદ, અતિમાર, ભાતપાણીનો વિચ્છેદ વગેરે અતિચારો બતાવ્યાં.

ભગવાન યુદ્ધે પણ ગોપાલન અંગે પોતાના ઉપાસકોને પ્રેરણા આપી હતી. જીવનના સંસ્કારો જળવાઈ રહે તે માટે મધ્યમ માર્ગ કહ્યો.

(૫) રાજકીય ક્ષેત્રમાં તો બંનેએ રાજ્યસત્તાનો ત્યાગ કરી અનેક રાજ્યોને પ્રેરણા આપી હતી. ધણાં તો રાજપાટ મૂકીને તેમની જેમ સંન્યાસી બની ગયા હતા. ધણાએ તો પોતાને ત્યાં સમવાયીતંત્ર એટલે કે આજના (અનેક રાજ્યોનું સહિયારું રાજ્ય) ગણતંત્ર જેવું રાજ્ય શરૂ કર્યું.

ભગવાન યુદ્ધના ઉપાસક લોકોમાં વજી લોકો હતા. તેઓ ગણતંત્ર પદ્ધતિએ રાજ્ય ચલાવતા હતા. ભગવાન યુદ્ધે પોતાના ઉપદેશમાં આ વજી લોકોના રાજ્યની પ્રશંસા કરી છે.

ભગવાન મહાવીરના ઉપાસકોમાં ૯ મદલીવંશના અને ૯ લિચ્છવી વંશના એમ ૧૮ દેશના રાજ્યો હતા. તેમણે પણ ગણતંત્રીય રાજ્યપદ્ધતિ ચાલુ કરી હતી. તેઓ સહિયારું રાજ્ય ચલાવતા. આ રીતે રાજકીય ક્ષેત્રે બંનેની ક્રાંતિનો સ્પર્શ થયો હતો.

(૬) આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે બંનેની ક્રાંતિના કિરણો ખૂબ જ ફેલાયાં હતાં. તે વખતે કર્મકાંડી લોકો કેવળ સ્વર્ગ સુધી જ માનતા હતા. મોક્ષ જેવી કોઈ વસ્તુની કલ્પના ન હતી. એક બાજુ ઉપનિષદ કાળનો ઉદય થઈ રહ્યો હતો, પણ માણસોના જીવનનું ઘડતર બ્યવસ્થિત રીતે

જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી એ વસ્તુ ઠીક-શીક નહીં. એટલે બને મહાપુરુષોએ મોક્ષ અને નિર્વાણને રજૂ કર્યાં. તેને સાકાર રૂપ આપવા માટે ભગવાન મહાવીરે સમ્યક્ જ્ઞાનાદિ રતનત્રય અને ભગવાન બુદ્ધે આર્ય આષ્ટાંગિક માર્ગ મૂક્યો.

ભગવાન બુદ્ધે પહેલું કામ પહેલું કરવાનો સિદ્ધાંત આપ્યો. તે અંગે બ્રહ્મજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા કરતાં બ્રહ્મવિહાર અંગે તેમણે મહત્ત્વ આપ્યું. જગત ચારે બાજુથી દુઃખી હોય ત્યારે શાસ્ત્ર-ચર્ચા નકામી છે એમ બુદ્ધે કહ્યું. માલુક્ય પુત્ર સાથેના આ સંવાદ બુદ્ધની ખરી આધ્યાત્મિકતા બતાવે છે.

અમુક શિષ્યોએ બુદ્ધને પૂછ્યું : “આપ સ્વર્ગ, નરક કે લોક શાશ્વત છે કે અશાશ્વત અંગે કેમ કંઈ કહેતા નથી !”

બુદ્ધે કહ્યું : “કોઈ માણસને બાણ વાગ્યું હોય ત્યારે તમે શું કરશો ? એનું બાણ કાઢી એની મલમપટ્ટી કરશો કે તે વખતે તેની રચના-બનાવટ અંગે કે તે કંઈ દિશાથી આવ્યું ? કોણે માર્યું ? તે કંઈ ધાતું બનેલું છે ? વગેરે ચર્ચા કરશો ?”

શિષ્ય માલુક્ય-પુત્ર કહે છે : “તે વખતે તો અમે શુશ્રુષા જ કરશું.”

ભગવાન બુદ્ધ કહે છે : “એવી જ રીતે આજે જગત અને લોકસમાજ ચારે બાજુ દુઃખના બાણોથી ઘવાયેલો છે. એટલે સર્વ પ્રથમ તમે શું કરશો ? તમે આ ચર્ચા કરવા ટ્રેરાશો કે લોક શાશ્વત છે કે નહીં ? સ્વર્ગ નરક છે કે નહીં અથવા દુઃખનું કારણ શોધી તેને દૂર કરવા ટ્રેરાશો ?”

માલુક્ય પુત્રે સ્વીકાર્યું કે આજે પહેલું કામ તો એ જ છે કે લોકોનાં દુઃખોને કેમ દૂર કરવાં.”

આ રીતે તેમણે તે વખતના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં એકાંત અને એકાંગી તપ-ઉપાસના વગેરેના ત્યાગ કરીને લોકસંપર્ક સાધીને આધ્યાત્મને વહેવારિક બનાવવાની જગજગત ક્રાંતિ કરી હતી.

બન્નેની વિશેષતા અને ભિન્નતા

આમ આ બન્ને સર્વાંગી ક્રાંતિકારોએ ક્રાંતિને સર્વ ક્ષેત્રે સ્પર્શી હતી. બન્નેની પોત પોતાની વિશેષતા હતી.

ભગવાન બુદ્ધની ક્રાંતિનું વાહન ‘યજ્ઞ’ હતું. તેઓ સીધા યજ્ઞ-શાળામાં જતા. જર્ઘને બ્રાહ્મણોને-યજ્ઞમાનોને સમજાવતા.

ભગવાન મહાવીરે તે વાત પ્રવચનોમાં કરી હતી પણ તેમની ક્રાંતિનું વાહન “માતૃજાતિ” હતી. ૫ માસ અને ૫૨૨ીસ દિવસના ઉપવાસની ધૈર તપસ્યા કરી તેમણે ઉંચતા સમાજને જાગૃત કર્યો હતો તેમ જ ૩૬૦૦૦ સાધ્વીઓની શિરછત્રા પણ એક તરછોડાયેલી નારીને બનાવીને પ્રચંડ કાર્ય કર્યું હતું.

ખરું જોઈએ તો બન્નેનાં કાર્ય એકબીજા માટે પૂરક હતા. માટે જ તેમણે એકબીજાના કાર્યનો કદિ વિરોધ કર્યો ન હતો. બન્ને સમકાલીન હતા છતાં એકવાર મળ્યા ન હતા. એ શંકાનો ખુલાસો એમ આપી શકાય કે બન્ને પોતાના બેયાનુકૂળ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હતા; પૂરક હતા. ગાંધીજી અને અરવિંદ કદિ મળ્યા ન હતા તેમ એ બન્નેનું થયું હોવું જોઈએ.

આ રીતે આપણે ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરની સર્વાંગી ક્રાંતિમાંથી પ્રેરણા લેશું તો આજના સમાજમાં કઈ ક્રાંતિ કરવાની છે તે માટે વિચારી શકીશું.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. માર્કસિયાએ ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “સમાજ વિજ્ઞાનનું એક પુસ્તક-મેં હમણાં જોયું. એમાં ફ્રાંસ, ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા અને રશિયાની ક્રાંતિની વાતો છે. તેમાં કહ્યું છે કે “સમાજવિજ્ઞાન એ પદાર્થવિજ્ઞાન નથી, કે તે એક ને એક એ એવા-ચોક્કસ સિદ્ધાંત ઉપર ઊભું છે.

સયોગો અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સમાજ-વિજ્ઞાનના કાયદાઓ બદલે છે. તે અદ્ધર નથી. ચેતના અને માનવચેતના એટલે તે તો ફરતી જ રહેવાની છે.

આ ક્રાંતિ અને ક્રાંતિકાર અંગે તેમણે પહેલી વાત એ કરી છે :-

(૧) ક્રાંતિકાર રાગ, દ્રેષ, લય અને આશાથી મુક્ત હોવો જોઈએ. એને આપણી ભાષામાં પૂર્વગ્રહથી મુક્ત કહીએ છીએ.

(૨) ચેતના છે માટે કોઈ નિયમો અદ્ધર ન હોવા જોઈએ.

(૩) તર્ક-જન્ય સ્વર્ગ કે મોક્ષનાં સુખ માટે નહીં પણ સમાજની તપાસ કરી તેની દુઃખમુક્તિના ઉપાયો ક્રાંતિકારે આપવા જોઈએ. દા. ત. જે દવાથી દર્દીનું દર્દ જાય તેને જ ડોક્ટરો વિદાન માને છે. એ રીતે સમાજ-વિજ્ઞાનના પ્રયોગો થવા જોઈએ.

હવે ત્રણે મુદ્દા વિગતવાર જોઈએ. અણધાર્યાં એક દિવસમાં પૂર્વગ્રહથી મુક્ત થવાનું નથી. તેના માટે ક્રમપૂર્વકની તાલીમ જોઈએ. જેમ ક્રાંતિના શાસ્ત્રોનો આપણે અભ્યાસ કરીએ છીએ તેમ આપણે પણ ધડાવું જોઈએ. જેમકે રોજ સાચું બોલવું-અભ્યર્થ પાળવું વગેરે વ્રતો વડે જાતને ઘડીને જ સમાજનું ખરું દર્શન થઈ શકશે. એવી જ રીતે ક્રાંતિકારો એ ધર્મયુક્ત ક્રાંતિને સાચા સ્વરૂપમાં સમજવી હોય તો આપણું ચિત્ત તે ઝીલવા યોગ્ય થવું જોઈએ. ક્રાંતિકારે જુદા જુદા સમાજશુદ્ધિના પ્રયોગો કરવાં જોઈએ પછી જ તે સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી શકે છે. સર્વાંગી ક્રાંતિ માટે તેને ચારેય સંસ્થાનો અનુબંધ હોવા જોઈએ.

ભગવાન કૃષ્ણે આવા પ્રયોગો વૃંદાવનમાં; ભગવાન બુદ્ધે સારનાથની પાસે અને ભગવાન મહાવારે લાઠ પ્રદેશમાં કર્યા પછી જ સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી હતી. પહેલાં તો તેના પ્રયોગો નાના ક્ષેત્રમાં થવા જોઈએ. ડાંગર ખુણામાં રોપી પછી તેના અંકુરો વિશાળ ક્ષેત્રમાં વેરી દેવાય છે; તે રીતે પદ્ધતિસર સાચી અને સર્વાંગી ક્રાંતિમાં ક્રાંતિનું આ બધું તત્ત્વ ગોઠવવાનું છે.”

પ્ર. હંડીસ્વામી : “ ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધની

વાત જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે પકડી હોય એમ જણાય છે. ત્રણે જણાએ સાચી માનવસેવાનાં સંન્યાસના દાર સાધુ-સંસ્થા મારફત ઉઘાડી દીધાં છે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં તથ્ય સંદતિ અને મિથ્યા સંદતિ કહેવાય છે તેમ શંકરાચાર્યે પણ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જગતને મિથ્યા કહ્યું છે અને વહેવારિક દૃષ્ટિએ જગતને સત્ય કહ્યું છે.

જીવ એ જ બ્રહ્મ છે. શ્રીમદ્જીએ કહ્યું છે :—

જિનપદ નિજપદ એક

તેમ પ્રાણીમાત્રના ગુણો લઈને એ દૃષ્ટિએ પૂજે-પ્રેમ રાખે એમ પણ તેમણે (શંકરાચાર્યે) કહ્યું છે. એક વખત પૂર્વ સંસ્કારોના કારણે તેમણે ચાંડાલ સાથે બેદરબાવ કર્યો હતો પણ પાછળથી ચેતી ગયા હતા. શંકરાચાર્ય ઇશ્વરવાદી હતા ત્યારે જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મમાં ઇશ્વરને જગતકર્તા તરીકે માનવામાં આવતા નથી પણ કર્મને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. મારા પ્રત્યક્ષ અનુભવની અને સાચી લાગતી વાત તો એ છે કે કર્મનો કર્તા-બોક્તા જીવ સ્વયં જ છે. પ્રાણીમાત્ર કર્મકૃણ જન્મજન્મમાંતરે ભોગવે જ છે; તે હકીકતે સિદ્ધ થયેલી અને થઈ શકનારી વાત છે.

મારા નત્ર મતે જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યના દાદા ગુરુ ગોડવાદજીએ માંડુકય કારિકામાં ‘ કર્મ ’ને ઇશ્વર માન્યો છે. જન્મ-જન્મમાંતરની કર્મ પરમ્પરા પ્રાણીમાત્રની (સમષ્ટિની) પ્રક્રિયામાં હોય છે, તો એને કર્મનો મહાનિયમ કે ઇશ્વર બેમાંથી જે કહે તે એક જ છે.

આમ જોવા જશું તો બધા ક્રાંતિકારોની સર્વાંગી ક્રાંતિમાં સમન્વય લાગ્યા વગર નહીં રહે.

પૂ. નેમિ મુનિ : “ ક્રાંતિકારોનાં જીવનો અને અનુબંધ વિચાર-ધારામાંથી સમજીને આપણે સર્વાંગી ક્રાંતિના પાયાની દૃઢ બનીએ; એ જ આપણા માટે આજના યુગે યોગ્ય છે. (૮-૮-૬૧)

[૫]

સર્વાંગી ક્રાંતિકારની દિશામાં

ઈશુ, મહંમદ પયગંબર, અશોબરથુસ્ત

અત્યાર સુધી સર્વાંગી ક્રાંતિકારો અંગે આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ. હવે એવી વ્યક્તિઓ અંગે વિચારવાનું છે કે જેઓ સર્વાંગી ક્રાંતિના પથે હતા, પણ કોઈ કારણસર સર્વાંગી ક્રાંતિ ન કરી શક્યા. તેવા ક્રાંતિકારોના જીવનો ઉપર વિચાર કરશું.

સામાન્ય રીતે દરેક ક્રાંતિકારમાં ત્રણ વસ્તુની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે :—સિદ્ધાંત કે સામાજિક મૂલ્યો ખોવાતાં હોય, ત્યારે તે પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહને સંદર્ષ સમજાવથી છોડી શકે. ત્યારે સર્વાંગી ક્રાંતિકારની ક્રાંતિ જીવનના દરેક ક્ષેત્રને સ્પર્શે તથા તેનો સર્વક્ષેત્રીય અનુપંધ હોય. એ દૃષ્ટિએ ઈશુ ખ્રિસ્ત, મહંમદ પયગંબર અને મહાત્મા જયરથુસ્તનાં જીવન પ્રસંગો જોવાનાં છે અને તેમનામાં પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ છોડવાની કેવી તૈયારી હતી, ને ખતાવી હતી.

[૧] ઈશુ ખ્રિસ્ત

ઈશુ ખ્રિસ્તના જીવનની કેટલીક ઘટનાઓ લઈએ. ઈશુ ખ્રિસ્ત પોતાનાં મૃત્યુ પૂર્વની રાત્રિએ પોતાના ૧૨ શિષ્યો સાથે ભોજન કરવા બેઠા હતા. ભોજન કરતાં પહેલાં તેમણે પોતાના શિષ્યોના ચરણ ધોયાં. કેટલાંક શિષ્યોએ તેમને એમ કરતાં રોક્યા. પણ, ઈશુએ તેમને ચરણ ધોવાનો વાસ્તવિક અર્થ સમજાવીને સમાધાન કર્યું.

એક દિવસ ઈશુનો એક શિષ્ય દુશ્મનો સાથે મળી ગયો. તે સમયે ઈશુ ખ્રિસ્તની સાચી અને સેવાભાવી મનોવૃત્તિથી ધણા અમીરો અને રાજ્યકર્તાઓ તેમજ વિદ્વાનો તેમની વિરુદ્ધ થઈ ગયા હતા અને તેમની પ્રતિષ્ઠા તોડવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. તેજ રાત્રે પેલો શિષ્ય ઈશુને દુશ્મનોના હાથમાં પકડાવવાની વાત નક્કી કરીને આવ્યો હતો.

ધંશુને તેના ખબર મળ્યા, પણ, તેઓ જરાયે ગભરાયા નહીં. તેમના શાંતસ્વભાવ તેમજ અદ્ભુત માનસિક સંતુલનમાં કોઈ ઉલ્પ આવી નહીં. તેમની આંખોમાં એ જ નિર્દોષ આનંદ હતો અને ચહેરા ઉપર એ જ સૌમ્ય સ્મિત હતું. દુશ્મનો તેમની શું ગતિ કરશે, એ વાત તેઓ સારી પેઠે ગણુતા હતા, પણ તેઓમાં કલુષિત ભાવ આવ્યો નહિ.

ધંશુએ પોતાના ખોરાકમાંથી એક કોળિયો હાથમાં લેતાં કહ્યું : “વહાલા શિષ્યો! તમારામાંથી એક ભાઈ મારા ઉપર નારાજ થઈ ગયો છે.”

બધાને તે સાંભળીને અશ્ચર્ય થયું. બધા એક બીજા સામું જોતા રહ્યા. દરેકના હૃદયમાં પ્રભુમકિત હતી અને બધા કહેવા ઇચ્છતા હતા કે “હું તે છું પ્રભુ!”

ધંશુએ કહ્યું : “ના! જેના મોંમાં હું કોળિયો નાખીશ તે છે!”

એમ કહી તેઓ પેલા શિષ્ય યાહુઆ પાસે ગયા. તેના મોંમાં તેમણે કોળિયો આપ્યો. બીજા વખતે આ કોળિયા માટે પડાપડી ચાત પણ આ વખતે બધા સ્થિર હતા.

ધંશુએ તેની પીઠ થાબડીને કહ્યું : “બેટા, યાહુઆ! સમય થવા આવ્યો છે. કામ ઉપર જા!”

ધંશુ ગણુતા હતા તેને શા માટે જવાનું છે છતાં તેમણે એને જવાનું કહ્યું. યાહુઆ થોડીવાર માટે ઊંડા મંથનમાં પડ્યો કે નજીવા સ્વાર્થ માટે હું કેવું આ જઘન્ય કૃત્ય કરવા જઈ રહ્યો છું. પણ સ્વાર્થે મન ઉપર કબજો જમાવ્યો અને તે ત્યાંથી નીકળી પડ્યો.

તે પૂર્વ-નિયોજિત યોજના પ્રમાણે સશસ્ત્ર પોલીસને લઈ આવ્યો અને ધંશુને પકડાવ્યા. ધંશુએ તે છતાં તેના ઉપર ગુસ્સો ન કર્યો અને તેને વિદાયનું ચૂંબનું કયું.

પોતાના ગુરુને હથિયારબંધ પોલિસ પકડીને લઈ જતા જોઈને ઇશુના એક અન્ય શિષ્યને ધણો ગુસ્સો ચઢી આવ્યો હતો. તે તલવારથી પોલિસનો કાન કાપવાનો હતો કે ઇશુએ તેને વારીને કહ્યું : અરે ! તલવાર પાછી ખેંચ ! તેને ચલાવનાર તેનો જ ભોગ બને છે !”

ત્યારબાદ ઇશુને ન્યાયાલયમાં લાવી તેના ઉપર કેસ કરવામાં આવ્યો. રોમન અધિકારીઓએ ઇશુને નિર્દોષ ઠરાવીને છોડી દીધા પણ ચહુદી લોકોને આ ન્યાય પસંદ ન હતો. એટલે તેમણે ઇશુની ઠેકડી ઉડાડવી શરૂ કરી. તેમના ઉપર ખોટા આરોપો મૂક્યા, ખોટી સાક્ષીઓ ઊભી કરી અને તેમને કેસ ઉપર ચઢાવીને તેમના હાથે-પગે ખીલા ઠોકી દીધા.

ઇશુએ કોઈના ઉપર રોષ ન કર્યો; કોઈને ઉશ્કેર્યા પણ નહીં; સમભાવે તેમણે બધું સહન કરી લીધું. મરતી વખતે પણ આ પુણ્ય પુરૂષે દુશ્મનોને આશીર્વાદ જ આપ્યા; અને કહ્યું : “ હે જગતપિતા ! તેમને માફ કર ! તેઓ જાણતા નથી કે તેઓ શું કરી રહ્યા છે ?”

આ હતી ઇશુની પ્રાર્થના સુધીની તૈયારી અને સિદ્ધાંત માટે તેમણે પ્રાણોત્તું બલિદાન પણ આપી દીધું.

હવે પ્રતિષ્ઠાત્યાગના પ્રસંગો લઈએ.

જેકસ નામનો એક પૈસાદાર અને અનાચારી માણસ એક શહેરમાં રહેતો હતો. તે દારૂખાતું તેમજ દુરાચારના અડાઓ ચલાવતો. જ્યારે તે કર ઉધરાવવા નીકળતો ત્યારે લોકો તેના અમાનવીય ત્રાસના કારણે જંગલમાં નાસી જતા.

એક વખત ઇશુ તેના શહેરમાં આવ્યા. માનવ-મેદની તેમના દર્શન માટે ઉમટી. કુપહલવશ જેકસ પણ એક ઝાડ ઉપર ચઢીને ઇશુના આવવાની ઇતિભરી કરવા લાગ્યો. જ્યારે ઇશુએ પોતે તેને સંબોધિત કર્યો ત્યારે તેના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. ઇશુએ તેને કહ્યું :

જેકસ ! જલદી આડથી નીચે ઉતરે ! હું આજે તારો મહેમાન બનવાનો છું !” ઇશુનો આ પાપી સાથેનો આવો વહેવાર તેમજ તેની સાથે બોજન લેવા જતા જોઈ ધણી લોકો નારાજ થયા અને ઇશુની નિંદા પણ કરવા લાગ્યા ! પણ ઇશુને આવી નિંદા-સ્તુતિની ક્યાં પડી હતી ? તેઓ સીધા જેકસના ઘરે ગયા અને તેના અતિથિ બન્યા.

ઇશુનો સત્સંગ થતાં જેકસનું હૈયું પીગળી ગયું. તેનો તરત હૃદયપલટો થયો. તેણે ગદ્ગદિત થઈને કહ્યું : “ પ્રભો ! હું મહાપાપી છું. મેં જેમની પાસેથી ખોટી રીતે ધન મેળવ્યું છે; તેમને ચારગણું પાછું આપવા ઇચ્છું છું. બાકીની સંપત્તિમાંથી અર્ધી ગરીબોને આપવા માગું છું.”

જેકસને આ રીતે બદલાયેલો જોઈ લોકોને તેનાથી પણ વધારે આશ્ચર્ય થયું.

જેરુસલેમમાં તે વખતે અનેક ધાર્મિક રૂઢિઓ ચાલતી હતી. તે પ્રમાણે રમ (અવકાશ) ના દિવસે (રવિવારે) કોઈએ કામ નકરવું, એ પણ એક રૂઢિ હતી. એટકાના નામના એક માણસના હાથે ખૂચ વાગ્યું હતું.

તે પટ્ટી બંધાવવા ડોક્ટર પાસે ગયો પણ ડોક્ટરે વિશ્રામનો દિવસ હોઈને પટ્ટી બાંધવા ના પાડી. તે લોહી જામેલ હાથે ઇશુના બ્યાખ્યાનમાં ગયો. ઇશુની નજર તેના ઉપર પડતાં પૂછ્યું : “ વાગ્યું છે ? તો પટ્ટો કેમ ન બંધાવ્યો ? ”

“ આજે વિશ્રામ—રજાનો દિવસ છે. એટલે કોઈ બાંધવું નથી ! ” એટકાનાએ કહ્યું : “ જો વધારે કહું તો મને પાપી-અધર્મી કહે છે ! ”

ઇશુ તરત તેની પાસે ગયા અને તેનો પટ્ટો તેમણે બાંધી દીધો. આ અંગે ધર્મ પંડિતોમાં ખળભળાટ થયો. તેમણે અમીરોને ઝડકાવ્યા. ઇશુ તે વખતે એક વાક્ય કહેતા : “ સોયનાં નાકામાંથી ઊઠવું નીકળવું સરળ છે; પણ ધનિક લોકો સ્વર્ગના ખારણાંમાંથી નહીં નીકળી શકે ! ”

પૈસાદારો રોષે બરાયા એટલે પાંડિતોએ કહ્યું: “વળી તે વિશ્રામના દિવસે પણ કામ કરવાનું કહે છે! દરેક વાતમાં નખી મૂસાનાં વાક્યો ટાકે છે પણ શેખી તો એટલી બધી છે કે ન પૂછે વાત!”

અંતે શાસ્ત્રીઓનું એક ટાળું તેમની સાથે ચર્ચા કરવા માટે આવ્યું. ઇશુએ તેમને પૂછ્યું: “જે તમારો દીકરો કૂવામાં પડી ગયો હોય તો તમે તેને કાઢો કે કેમ?”

“કાઢવોજ પડે—દિકરાની વાત જુદી છે!” તેમણે કહ્યું.

“પાંચ દિકરા હોય તો પાંચનું કામ કરોને?” ઇશુએ પૂછ્યું.

“કરવુંજ પડે?” તેમણે કહ્યું.

“તો જેનું આખું કુટુંબ વિશ્વ છે—તે આખા વિશ્વનું કામ કરશે ને?” ઇશુએ તેમને સમજાવતાં કહ્યું: “વિશ્રામ દિવસનો અર્થ એ છે કે છ દિવસ તમે સ્વાર્થમાં કાઢો છો તો એક દિવસ પરમાર્થમાં કાઢજો! વિશ્રામ એટલે આળસનાં પૂતળાં થઇને પડ્યા રહેવું, અથવા મોજશોખમાં દિવસ ગાળવો, એમ નહીં પણ દીન, દુઃખી, અસહાયની સહાય કરવી! એટલેજ તે દિવસે પ્રાર્થના પણ રાખવામાં આવી છે! જેથી પ્રભુની આ આજ્ઞાનું પાલન કરી શકાય!”

આ બધી સાચી અને સચોટ વાત પાંડિતોને ગળે ન જતરી. તેઓ વધારે ગુસ્સે થઈ ઇશુને ગાળો લાંડવા લાગ્યા. ઇશુએ તે તરફ કંઈ પણ લક્ષ્ય ન આપ્યું.

આ રીતે ઇશુએ પોતાના સિદ્ધાંત તેમજ સત્ય માટે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિત્રહનો ત્યાગ કર્યો અને બ્રહ્મચર્ય તેમજ સંયમી જીવન ગાળ્યું. પણ, આ બધું તેમણે વ્યક્તિગત રીતે કર્યું. લોકો તેમના પક્ષે હોવા છતાં રાજસત્તાથી દબાયેલા હતા. લોકસેવકો વેરવિખેર અને પુરાણપંથી હતા; મૂડીદાર અને સત્તાધારીઓના ટેકદાર હતા. રાજ્યસંસ્થા નિરંકુશ હતી, સાધક (ધર્મ) સંસ્થા તો તેમણે જીભી કરેલી પણ, તેનો અનુબંધ રાજ્ય કે જનતા સાથે ન હતો. એટલે તેઓ સર્વાંગી ક્રાંતિ તરફ પગરણું કરી શક્યા પણ સર્વાંગી ક્રાંતિ ઉપલાં કારણોસર ન કરી શક્યા.

[૨] હજરત મુહમ્મદ સાહેબ

એવુંજ હજરત મુહમ્મદ સાહેબનું છે. જ્યારે તેઓ મક્કામાં ઈસ્લામ અને એકેશ્વર વાદનો પ્રચાર કરતા હતા; તે વખતે કબીલાવાળાઓમાં માંહોમાંહે ઘણા અઘડા ચાલતા હતા. અમૂક લોકો તેમના પક્ષે હતા; પણ વિરોધી લોકો એટલા બધા ઝૂની હતા કે તેમને મારી નાખવા પણ તૈયાર રહેતા. તેમને નાસભાગ તો કરવી પડતી હતી. ક્યારેક ગુફામાં સંતાઈ રહેવું પડતું હતું. ત્યાં તેઓ ખુદની ઈબાદતમાં તલ્લીન થઈ જતા. ધણીવાર દિવસો સુધી તેમને સૂકા રોટલા ઉપર ચલાવવું પડતું.

તે વખતે હમર ખલીફ પણ તેમની વિરુદ્ધમાં થઈ ગયા હતા. મુહમ્મદ સાહેબ બધા અઘડાનું મૂળ છે, એમ તેઓ માનતા હતા. એકવાર તલવાર લઈ હ. મુહમ્મદને મારવા તેઓ ગયા ત્યારે તેમણે મુહમ્મદ સાહેબ પાસેથી એવી પ્રાર્થના સાંભળી : “ યા પરવરદિગાર ! હમરની ખુદ્દિ પલટી નાખ ! તેના ઉપર સત્યનો પ્રકાશ નાખ. તે નિખાલસ દિલનો માણસ છે.”

મારવા આવેલ ‘હમર’ આ સાંભળી તેમના શિષ્ય થયા અને તેમના પ્રચાર કાર્યમાં વધારે સહાયક બન્યા.

એકવાર મુહમ્મદ સાહેબને મદીનામાં એકલા શસ્ત્ર વગરના જોઈને તેમના એક વિરોધીએ તેમની ઉપર તલવાર ઉગામીને પૂછ્યું : “ જોશ ! તારી રક્ષા કરનાર હવે કોઈ છે કે ? ”

મુહમ્મદ સાહેબે એ હાથ ઉપર કરીને કહ્યું : “ હા છે ! અને તે છે અલ્લાહ ! ”

તેમના મુખ ઉપર વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાની અજબ ચમક જોઈને પેલાના હાથમાંથી તલવાર નીચે પડી ગઈ. મુહમ્મદ સાહેબે તે તલવાર લઈને કહ્યું : “ જોશ, હવે તારા રક્ષણહાર કોઈ છે ? ”

“કોઈ નથી !” પેલાએ કહ્યું.

“ના, એવું નથી ! આ વખતે પણ અલ્લાહ તારું રક્ષણ કરી રહ્યા છે !” મુહંમદ સાહેબે આમ કહીને તે વિરોધીને નમાવી લીધો.

એક એવો જ આકરી કસોટીનો એક ખીજો દાખલો છે. એક હારેલા કખીલાના લોકો મુહંમદ સાહેબ સાથે સંધિ કરવા આવ્યા. મુહંમદ સાહેબે તેમને કહ્યું : “મુસલમાનો શાંતિનો પૈગામ દેવા માટે જ આવ્યા છે. એટલે સંધિ કરવા માટે અમને જરાયે વાંધો નથી !”

કખીલાવાળા સરદારે કહ્યું : “પણ તે કાયમી રહે તે માટે એક શરત છે કે આપ મારી કન્યા સાથે લગ્ન કરો !”

મુહંમદ સાહેબે કહ્યું : “મારી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા નથી. પણ, આપ અતિ આગ્રહ રાખો છો તો અમારામાંનો એક સરદાર લગ્ન કરશે !”

પણ, સરદારોમાંથી કોઈ રાજ ન થયું. કારણ કે તે કન્યા સુંદર ન હતી. બંધા સરદારો કોઈ ને કોઈ બહાનું દર્ષને છટકી ગયા. મુહંમદ સાહેબ માટે મુંઝવણ થઈ પડી. તેમણે વિરોધી સરદારને કહ્યું : “બાઈ ! મારું ન લગાડશો. લગ્ન ન થયાં તો શું. આપણી વચ્ચે શાંતિની સુલેહ થઈ છે તે પાકી રહેશે !”

તેણે કહ્યું ; “હજરત ! જ્યારે તમે અમારી કન્યાનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી તો પછી સંધિ કેવી અને ખિરાદરી કેવી ! હવે જે લોહી રેડાશે તે માટે તમે બધા જવાબદાર ગણાશો !”

કોઈકે કહ્યું : “હજરત ! તમે જ લગ્ન કરી લો ને !”

પછી અંદરોઅંદર મુસપુસ થવા લાગી કે “હાથીના દાંત દેખાડવાના જુદા છે અને ચાવવાના જુદા છે !” મુહંમદ સાહેબ બધી સમર્યા સમજી ગયા. વિરોધી ફળવાળા ઊઠવા લાગ્યા એટલે મુહંમદ સાહેબે કહ્યું : “તમારી શર્ત મંજૂર છે !”

“પણ, લગ્ન કોણ કરશે ?”

“હું જ કરીશ !” મુહંમદ સાહેબે કહ્યું. તેમણે માત્ર લગ્ન ન કર્યા પણ પત્નીને ખરેખરી અર્ધાંગિની બનાવી. તે વખતે સ્ત્રીઓને પતિની ગુલામડી ગણવામાં આવતી એટલે મુહંમદ સાહેબના આ વર્તનના કારણે તેઓ ધણીની ટીકાને પાત્ર બન્યા. તેમના ધણા સાથીઓ પણ તેને મુહંમદ સાહેબનો દંભ ગણાવી તેમની ધૂણા કરવા લાગ્યા—તેમનાથી દૂર રહેવા લાગ્યા. એક સમય એવો આવ્યો કે તેમનું છોડેચોડ અપમાન પણ કરવા લાગ્યા. તેના સમયે હજરત તો બંદગીમાંજ મસ્ત રહેતા અને ખરાબ બોલનારનું પણ ભણું થાય, એમજ ઈચ્છતા. આમ પ્રતિષ્ઠાનો ત્યાગ, સિદ્ધાંત માટે કરતા તેઓ અચકાતા નહોતા.

તેમણે જોકે રાજ્ય કર્યું પણ તે કબીલાઈઓમાં સંપ, સુલેહ અને શાંતિ કરાવવા માટે. તેઓ પરિગ્રહ—ત્યાગ માટે પણ એટલાજ સજ્જમ હતા. એક વખત તેમણે પોતાની પુત્રીના હાથમાં રેશમી રૂમાલ અને ચાંદીનાં કડાં જોયાં. તેથી તેમને ખૂબજ લાગી આવ્યું ! “હું મરીશ ! મારા ઘરમાં આ બધી વસ્તુઓ શોભે ખરી ?” તેઓ મસ્જિદમાં ગયા અને ત્યાં ખુદા આગળ રહીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ધણો વખત મઈ ગયો છતાં મુહંમદ સાહેબ ઘરે ન આવ્યા એટલે તેમની દીકરી ક્ષતિમાએ પોતાના પુત્રને તપાસ કરવા માટે મોકલ્યો કે “નાના શા માટે નથી આવ્યા !”

બ્યારે હસન મસ્જિદમાં પહોંચ્યો ત્યારે મુહંમદસાહેબે પોતાના દિલનું દુઃખ તેની આગળ ઠાલવ્યું. ક્ષતિમાએ એ બધું સાંભળ્યું. તેના દિલમાં પશ્ચાતાપ થયો અને તેણે બંને વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો. આમ પરિગ્રહ—ત્યાગ તેમના જીવનમાં ઠેર-ઠેર જોવા મળે છે.

એક દિવસ એવો હતો કે હજરત મુહંમદને મક્કાથી હિજરત કરવી પડી હતી. લોકો તેમની સીંધી સાદી અને લઘી વાતોના પણ વિરોધી બની તેમના લોહીના પિપાસુ બની ગયા હતા. તેમના માટે

નમાજ બહુાવી પશુ મુરકેલ યતી મયું હતું. કબીલાવાળા તેમને મારવા માટે તૈયાર થઇ ગયા હતા એટલે મદીનાવાળા તેમને પોતાને ત્યાં લઇ ગયા. તેમનો વિજય થયો અને મક્કા પાછા ફર્યા. પશુ તેમણે કોઈ પાસે બદલો ન લીધો. એટલુંજ નહીં વિષમીં હસાઇઓના માનની પશુ એટલીજ મર્યાદા તેમણે જાળવી હતી.

એકવાર નજરતથી કેટલાક હસાઇઓ મુહંમદ સાહેબ પાસે આવ્યા. તેમનો ઉતારો મસ્જિદમાં રાખ્યો. તેથી તેમના મનમાં શંકા થઇ કે ક્યાંક તેમને મુસલમાન તો નહીં બનાવે ને? શુક્રવારની નમાજ શાંતિથી થઈ. ઇસાઈઓ તેમાં ન બઝ્યા. શનિવાર ગયો અને રવિવાર આવ્યો. પેલા લોકો ગડમથલમાં પડ્યા કે શું કરવું? બહાર કરશું તો મુસલમાનો મારી નાખે. અંદર કરીએ તો મસ્જિદમાં કઈ રીતે ‘ગોડ’ની “પ્રેયર” થઈ શકે?

તે વખતે મુહંમદ સાહેબે હાજર થઈને કહ્યું: “ભાઈઓ! હું સહેજ મોડો પડ્યો છું. તમે રવિવારની પ્રાર્થના મસ્જિદમાં કરો અને કહેવું ગઈ કાલે બૂલી ગયો હતો!”

“પશુ, અમે મસ્જિદને નાપાક કરવા ઇચ્છતા નથી. તમારા સાથીઓ રોષે ભરાશે!” ઇસાઈઓએ કહ્યું.

“ખુદાની બંદગીથી મસ્જિદ નાપાક ન થાય!” મુહંમદ સાહેબે કહ્યું.

“પશુ અમે તો ગોડની ‘પ્રેયર’ કરીએ છીએ!” ઇસાઈઓએ કહ્યું.

“નામ બદલાયથી, વસ્તુ બદલાતી નથી! ખુદા કે ગોડ એકજ છે. પ્રાર્થના કે નમાજ પશુ એકજ છે.” મુહંમદ સાહેબે કહ્યું.

તેમની એ ઉદારતા જોઈને એ લોકો દિગ્ધ થઈ ગયા તેમણે કહ્યું: “હજરત! આપ ખરેખર પયગંબર છો!”

આ રીતે મુહંમદ સાહેબે સર્વાંગી ક્રાંતિની દિશામાં કૂચ કરી

હતી. તેમણે રાજ્યસંસ્થાનો આશ્રય લઈ ધર્મ-પ્રચાર અવશ્ય ક્યે
પણ, લોકસંસ્થા, લોકસેવક સંસ્થા કે સાધક (ધર્મ) સંસ્થા સાથે તેનો
અનુબંધ ન હોવાથી સર્વાંગી ક્રાંતિ આગળ ન વધી શકી. તે ત્યાંજ
અટકીને રહી ગઈ. લોકો ત્યાંથી આગળ ન વધી શક્યા. તેમનામાં
રૂઢિચુસ્તતા અને ધર્મઝનૂન હદ બહારનાં આવી ગયાં. જે ઉદારતા
હજરતે મુસલમાનોને આપી. તેટલી જ સંકીર્ણતા ત્યાં જોવામાં આવે છે.

[૩] યશો જરથુસ્ત

એવી જ રીતે પારસી ધર્મના સંસ્થાપક અશોજરથુસ્ત થઈ ગયા.
તેમણે પોતાના જીવનમાં સર્વાંગી ક્રાંતિની દિશામાં પગલાં માંડ્યાં હતાં.
લગભગ ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાં તેઓ ધરાનમાં થઈ ગયા. ત્યાં આર્ય
લોકોની વસતિ હતી. આર્ય લોકોમાં જૂના ધર્મ સંસ્કારો અને રિવાજો
હતા. જરથુસ્તે તેમાંથી રૂઢિઓને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તે અંગે તેમને
પહેલાં પ્રેરણા થઈ અને પોતાના ભાગે આવેલી સંપત્તિ, ધરખાર વગેરે
બધું છોડી, માત્ર એક કપડું વીંટી નીકળી પડ્યા. તેમણે અનેક
કષ્ટ સહ્યાં. એક વખત ત્યાંના રાજાએ તેમને કેદ કર્યા પણ પાછળથી
તે એમનો શિષ્ય બની ગયો. તેમણે લોકોને પવિત્ર મન, પવિત્ર વાણી
અને પવિત્ર કર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. એમના અનુયાયીઓ (પારસી
લોકો)માં એમના ઉપદેશથી યુદ્ધત્યાગ, ઉલ્લોગ, પરાપકાર, રાષ્ટ્રની
નીતિને અનુકૂળ થવું, વગેરે ગુણો આવ્યા.

આમ જરથુસ્તે વ્યક્તિગત ક્રાંતિ કરી પણ તે વખતે ચારે
સંસ્થાનો અનુબંધ હતો જ નહીં. રાજ્ય સર્વોપરિ હતું; તેમણે શિષ્યો
બનાવ્યા પણ ન હતા, એટલે સર્વાંગી ક્રાંતિ ન થઈ શકી.

ભારતમાં ૪ મહાપુરુષો સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી શક્યા તેનું કારણ
તેમનો ચારે સંસ્થા સાથેનો અનુબંધ હતો.

ચર્ચા - વિચારણા

પૂ. હંડીસ્વામીએ ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ સર્વાંગી ક્રાંતિની દિશામાં પ્રિય નેમિષુનિએ ઇશુ, મુહંમદ અને જરથુસ્તનાં જીવનો મૂકી ઠીક પ્રકાશ પાડ્યો. મારા નામ મતે જૂના કરારમાંથી નવા કરારે તદ્દન ખીજ અને અહિંસા-તરફ દિશા લીધી. જૂના કરારમાં તારો દાંત પાડે તો તું દાંત પાડજે તેમ હતું. ઇશુએ કહ્યું કે “ ડાબા ગાલ પર મારે તો જમણો ધરજો ! ” અને પ્રાણાંતે ધણું સહ્યું. પ્રાણ, પરિમલ અને પ્રતિષ્ઠા ત્રણેય બાબતમાં શહીદીનો જાતે સંદેશો ધર્યો.

રાજનો એક દેવ—એ રીતે મૂર્તિઓ અને તેની સાથે પાપાચાર ખૂબ વધેલો. તે વખતે મુહંમદ પયગંબરને પણ પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિમલના ભોગે ધણું જ કરવું પડ્યું હતું. તેમની સામે યહૂદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને જૂના વિચારના કખીલાઇ લોકો હતા. નારી કદર, માનવ કદર ચૂકેલા માણસોને તેમણે માનવ-સન્માનની નવી વ્યાખ્યા આપી અને માંસાહાર, વ્યભિચાર જેવા દૂષણોથી વાળ્યા. તેમણે ગુલામી પ્રથા છોડાવી; એક બ્રહ્મ, એક ખુદાની વાત કહી. મંસૂર થયા તે પહેલાં હું ન જૂલતો હોઉં તો સંત બહેરામ પણ થયા. તેમણે જીવ-શિવ છે તે વાત કહી. આમ મુહંમદ પયગંબરે ધણું કર્યું.

શ્રી. માટલિયા : “ પૂર્વગ્રહોથી મુકત થઈ સમાજનું અવલોકન કરી લખનારા ધણા વિદ્વાનોએ ઉત્તમ પુસ્તકો લખ્યાં છે; પણ તેને લાભ સમાજને મળતો નથી. કારણ કે જે પક્ષ સત્તા ઉપર કાયમ હોય તે વિરોધી વિચારવાળાને મારી નાખે છે. યહૂદીઓએ ઇશુને માર્યા; તેમનો એ વારસો ખ્રિસ્તીઓએ લીધો. આમ ધર્મ-વિકાર, પેઢીઓ સુધી ચાલ્યો અને ધણાં સારાં ક્રાંતિકારો માર્યા ગયા. છતાંયે પ્રાણના ભોગે ક્રાંતિ કરનારાઓ દુનિયામાં પકડે જ છે. શિક્ષિતોનું ધોરણ ઉચ્ચ અને એટલે કાંતો રાજ્યને કે કાંતો મૂડીવાદને પહેલે તે ખેંચાઇ જાય છે.

જ્ઞાન જોકે સુલભ છે; પણ તેની સાથે વિલાસપ્રિયતા જળતાં,

તેમાં ઇન્કારો આવી જતાં તે જ્ઞાન સાંપ્રતિક થઈ શકતું નથી. ક્રાંતિકારોને મોટા ભાગે પ્રતિષ્ઠાનો લોભ જ રોકી રાખતો હોય છે.

દા. ત. જૈન સાધુઓની વાત લઈએ! તેમાં ધણાં ક્રાંતિકારો બની શકે છે; પણ રખે મને સંધ્યહાર મૂકશે તો? એ ડરના કારણે પંદર કર્માદિન કરનાર ધણાં આગેવાનોને તેઓ સાફ કહી શકતા નથી કે કાં તો યત્રો-મીલો વ. કારખાનાં બંધ કરો-કાં આગેવાની કરવી મૂકી દો!

યુરોપમાં પણ ક્રાંતિકારો થઈ ગયા. દા. ત. સંત-ફ્રાંસિસ, તાળ યુગના મહાન સંત જ ગણાય, તેમણે સાધુસંધ રચ્યો પણ તેઓ સર્વાંગી ક્રાંતિ તો ન જ કરી શક્યા.

આજ વાત જરુરત જેવા મહાપુરુષને પણ લાગુ પડે છે. તેમણે સૂર્ય, અગ્નિ, જનોર્ધ, પાદરી વ; તે કાળ પ્રમાણે નવી દૃષ્ટિએ સ્ત્રીકાર્યા; અનિષ્ટો સામે લડવાનું લોકોને શીખવ્યું, પણ. સજ્જનોનું સંગઠન ઊભું ન કરી શક્યા. તે વખતના રાજવી-પુરોહિત તેમજ અન્ય લોકો-અસજ્જનોએ મળીને તેમનો પણ પ્રાણ લીધો.

જે આર્યો ગ્રીસમાં ગયા ત્યાં સુક્રાત જેવા મહાન તત્ત્વજ્ઞાની થયા પણ ગ્રીસના રથાનિક લોકો ગુલામ બનીને જ રહ્યા. તે અંગે તેઓ કંઈ પણ અસરકારક કામ ન કરી શક્યા. અંતે તેમને ઝેરનો પ્યાલો પીવો પડ્યો. ત્યાં નિયમો ઘડનાર રાજ્ય બન્યું; નગર બનાવનાર રાજ્ય થયું. શિલ્પકાર શિલ્પ કંડારે પણ ત્યાં સર્વોપરિતા તો રાજ્યની જ રહી. એ જ સ્થિતિ રોમન-સામ્રાજ્ય વખતે હતી. તેથી ધર્મશુરુઓ યજ્ઞ કરી દેવાને બલે રીડવે. બાકી તેમનું કંઈ પણ હિપજતું નહીં. તેથી ત્યાં ક્રાંતિનો સાંકડો જ અર્થ થયો.

ખરેખર તો ધર્મને પકડનાર અને ઝીલનાર સમાજ જ છે; જતાં ઈશુએ પોતાના થોડા શિષ્યો ક્યાં પણ લોકસંગઠન અસરકારક

ન થયું. એટલે ધોળે દહાડે રાજ્યે તૈમના જેવી વિભૂતિને ખીલે ઠોકી બેસાડી હતી. કારણકે રાજ્યના આવાં કુટુંબ સામે કોઈ અવાજ ઊઠાવનાર ન હતું.

હજરત મુહમદે ગરીબીને પ્યારી ગણી; શીલનો લોકોને સંસ્કાર આપ્યો; પણ સંકલન વિના એટલે કે સામાજિક સાચાં મૂલ્યોને ચાલુ રાખી શકનાર સંસ્થાઓ વિના તે કેટલું ટકે? હજરતે તો એક પગલું આગળ ભરી રાજ્ય પણ લઈ લીધું હતું, પરિણામે ઈશ્વરને સમર્પિત વર્ગ તો ઊભો થયો, તેનો ફેલાવો પણ થયો; પણ તે રાજ્ય દ્વારા થયું હોઈને તેનું તળ કાચું રહી ગયું. તેઓ સમાજ સંગઠનો વડે રાજ્યને સાફ શુદ્ધ ન કરી શક્યા. અલખત, તેમણે ધર્મનો પુટ રાજ્યને આપ્યો, તે વાત તે યુગ—પ્રમાણે બહુ જ મોટી છે.

આ ત્રણ પુરૂષોએ સત્તમે ગમે તે ભોગે સ્પષ્ટ કહેવું, એ જાતની શહીદીનો માર્ગ જરૂર ખુલ્લો કર્યો; પણ સર્વાંગી ક્રાંતિ તો ન જ થઈ શકી. કદાચ તે માટે તે વખતની પરિસ્થિતિ એવી હોય તે પણ એક કારણજૂત વાત છે.

(૧૫-૮-૧૧)

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો-૧

સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી શકનાર, એ દિશામાં ખચલાં ભરનાર, ક્રાંતિકારોનાં જીવનો ઉપર આ અગાઉ વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. અત્રે સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો અંગે વિચારીશું. સર્વાંગી ક્રાંતિકાર જીવનનાં બધાંયે ક્ષેત્રોને સ્પર્શે છે; સર્વાંગી ક્રાંતિની દિશામાં જનાર પેતાની ક્રાંતિનાં બી વિખેરી જાય છે. જે તેમના ગયા બાદ ઉગે છે. ત્યારે સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો એક જ ક્ષેત્રને મુખ્યત્વે સંસ્કૃતિને સ્પર્શે છે.

સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકારમાં મુખ્યત્વે ત્રણ વસ્તુઓ હોવી જોઈએ :—
 (૧) વિશ્વવાત્સલ્યના સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રનું એકમ વિશ્વ છે. એટલે વિશ્વનું ફક્ત સામે રાખી તે મુજબ સંસ્કૃતિનો વિચાર કરશે. એકાદ પ્રાંત કે દેશની એકાંગી સંસ્કૃતિને નજર સામે રાખીને વિચાર નહીં કરે. (૨) તે સત્યની જોડી શોધ સતત ચાલુ રાખશે. (૩) સત્યની શોધ કરવામાં તથા તેનો પ્રચાર કે અમલ કરવામાં જે કાંઈ આફતો કે કષ્ટો આવે તેને સહેવા પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા કે પરિગ્રહને બોગે પણ એ તૈયાર રહેશે.”

કેટલાક સાહિત્યકારો સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય-રચના કરે છે; પણ કાં તો, તેઓ રાજ્યાશ્રિત થઈ જાય છે; કાં તો પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ છોડવાની તૈયારી નથી બતાવતા. તેઓ સાંસ્કૃતિક-ક્રાંતિકાર ન કહી શકાય. તેમની ગણના સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોમાં પણ ત્યારે જ કરી શકાય જ્યારે તેમનામાં પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ છોડવાની તૈયારી હોય.

ધણા લોકો કહેશે કે દરેક ક્રાંતિકારી તો પોતાના દેશમાં જ જન્મે છે. અગાઉના જમાનામાં તો વિશ્વનો દાયરો પણ સીમિત હતો અને વિશ્વબુગોળનું જ્ઞાન પણ મર્યાદિત હતું. ત્યારે વિશ્વફલક કઈ રીતે તેઓ

સામે રાખી શક્યા હશે? ભારતના ઋષિમુનિઓએ તેનો જવાબ આપ્યો છે કે વિશ્વભૂગોળનું જ્ઞાન કદાચ એમને ન હોય; પણ અમે વિશ્વગોળ વિશ્વને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીનેજ સાંસ્કૃતિક તત્ત્વોનો વિચાર કર્યો છે. વૈદિક-મંત્રોમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે :—

“મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ સમીક્ષામેહ”...

“મિત્રસ્યમાં ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂમનિ પશ્યન્તુ”...

“વસુદૈવ કુટુંબકમ્”

“પુનન્તુ વિશ્વં”

“કૃણ્વન્તો વિશ્વમાર્યમ્”

“ધર્મે વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા”

“સર્વે મદ્રાણિ પશ્યન્તુ”

“વિશ્વતશ્ચ ક્ષુદ્રત વિશ્વતઃ પાત્”

“યંત્ર વિશ્વં ભવયેકનીડમ્”

“માતા ભૂમિઃ, પુત્રોઽહં પૃથિવ્યાઃ”

આ બધા મંત્રોમાં વિશ્વ દૃષ્ટિએજ સંસ્કૃતિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલે ત્રિદેશના સાંસ્કૃતિક ક્રિતિકારોનાં જીવન-કવન લેતાં પહેલાં ભારતના જે ઋષિમુનિઓ ક્રાંતિના ખી વાવી ગયા છે તેમનો હૃદયેષ કરીએ.

ભારતીય ઋષિ મુનિઓ

આ ઋષિ મુનિઓનો કાળ લગભગ ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો આંકી શકાય. તેમના પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા અને પશ્ચિમ-ત્યાગ અંગે ખાસ માહિતી મળતી નથી પણ, તેમણે સત્યની શોધ વિશ્વને ફલક સામે રાખીને કરી છે તે નિર્વિવાદ છે. એમાં વાદમીકિ, વિશ્વામિત્ર, વ્યાસ, યાજ્ઞવલ્કય, પારાશર,

વશિષ્ઠ મુનિ વગેરે નામે ઉલ્લેખને પાત્ર છે. આમ તો ભારતમાં સર્વાંગી ક્રાંતિકારો થયા તેનો વિચાર થઇ ગયો છે; પણ ગ્રીસ કે રશિયામાં જે સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકારો થયા તેમને ક્રાંતિના બી કયાંથી મળ્યાં હશે ? એ પ્રશ્ન ઉપર વિચારતાં મને લાગે છે કે આર્યોની જુદી જુદી ટુકડીઓ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મૂકાઈ હતી. આ વાત વિશ્વઘટિહાસની રૂપરેખા જોતાં જાણી શકાય છે. આર્યો ઉદાત્ત હતા જ સાથે ઉદાર પણ હતા. તેમણે ગ્રીસ વગેરે દેશોમાં પોતાનાં વિચાર બીજાં રેડ્યાં હોય અને તે બીજાં; તે તે પ્રદેશના સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોમાં સંકલિત રૂપે ભાગી નીકળ્યાં હોય એ બનવા જોમ છે.

સુકરાત

હવે ગ્રીસના નગર એથેન્સના સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકાર સુકરાતનું જીવન જોઈ જઈએ. સુકરાત આજે આખા વિશ્વમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, તેનું કારણ એ છે કે વિશ્વફલક સામે રાખીને તેમણે સત્યની શોધ કરી હતી. સુકરાત દેખાવે કદરૂપા હતા, એટલું જ તેમનું હૃદય સુંદર હતું. તેમણે પોતાનું જીવન કઠોર રીતે ગાળ્યું.

તેઓ નિર્ભય થઇને શહેરની શેરીઓ, બજારો અને સાર્વજનિક સ્થાનોમાં જતા, ત્યાં જનતાને પોતાની વાતો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતા. ઊંચ-નીચ, ગરીબ-અમીર બધા તેમની વતો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા. તેઓ કહેતા કે : “અભણ રહેવું” કે ગરીબ રહેવું” એ નુકસાનકારક નથી; પણ સદ્ગુણહીન રહેવું વધારે નુકસાનકારક છે. પ્રયત્ન કરવાથી દરેક શ્રેષ્ઠ અને સદ્ગુણી બની શકે છે એ માટે પૈસા કે બુદ્ધિની જરૂર નથી ! શ્રેષ્ઠ બનવા માટે સરળ અને સત્યાગ્રહી બનવું જોઈએ. જ્ઞાન એજ પુણ્ય છે; અજ્ઞાન એજ પાપ છે !

તેમણે મુખ્યત્વે બે વાત કહી : “એથેન્સવાસીઓ ! જૈનિક વસ્તુઓ, એસ-આરામ એ બધી ક્ષણિક વસ્તુઓ છે. સત્ય એજ

અમર છે. ગમે તેવા મહાન અને સત્તાધારી માણસની વાત અસત્ય લાગે તો ન માનો! સત્યને જ સ્વીકારો!” (૨) “બધા દેવો ઇશ્વરના જ અંશ છે. તમે પણ ઇશ્વરના અંશ છો. એટલે સૌથી મોટો દેવ ઇશ્વર છે એમ માનો!”

તે વખતે ગ્રીસમાં આમ તો લોકતંત્રીય નગર-રાજ્યો હતાં પણ એ નગર રાજ્યોમાં વર્ચસ્વ તો ધનિકો અને સત્તાધારીઓનું જ હતું. તેમને સુકરાતની વાતો ખૂંચવા લાગી. ગરીબો જાગે તો તેમના ઉપર અમીરોનું વર્ચસ્વ ન રહે. તે ઉપરાંત સામાન્ય રીતે શાસનકર્તાને ઇશ્વર કે દેવ તરીકે ગણવામાં આવતો. એથી શાસકોને ડર હતો કે લોકો ઇશ્વરને માનતા થયા કે તેમને નહીં માને.

તેથી પ્રજાતંત્રના સ્વામીઓએ સુકરાત વિરૂદ્ધ એ આરોપ મૂક્યા :—[૧] સુકરાત પ્રજાતંત્રના સ્વામીઓને નિંદે છે. તેમના ઉપર એને અવિશ્વાસ છે; [૨] યુરકોને બડકાવે છે. તેમને વિદ્રોહી (બંડખોર) બનાવે છે.

તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા. તેમના ઉપર કેસ ચલાવવામાં આવ્યા. તેમણે ન્યાયાધીશને ચોખ્ખોચોખ્ખું કહી દીધું :—“આ કાર્ય હું ઇશ્વરની આજ્ઞાથી કરું છું. એટલે તેને હું છોડી શકતો નથી. તેની ટ્રેરણાથી હું આ કાર્ય કરું છું. મને તે સાચું લાગે છે; એટલે હું તેને છોડી શકતો નથી. એ માટે હું માફી માગી શકતો નથી. તેમજ એ કાર્યને બંધ કરવા માટે તમારા માન-પાન મને લલચાવી શકવાના નથી. સત્ય માટે આ શરીર આપવું પડશે તો તે દિવ્યગતિએ આત્મા પ્રયાણ કરશે એમ હું માનીશ!”

અંતે એથેન્સની રાજ્યસભાએ તેમને ઝેરનો પ્યાલો આપ્યો જે તેમણે સહર્ષ પીને, હંમેશ માટે ત્રિદાય લીધી.

અહીં સુકરાતમાં ક્રાંતિ માટે પ્રાણ આપવાની તૈયારી હતી. તેમણે સંસ્કૃતિના જે બી તે વખતે પ્રજામાં નાંખ્યાં તે ન ભગી શક્યાં,

કારણ કે તેમને ઝેરનો ખાલો આપવામાં આવ્યો તેનો કોઈ વિરોધ ન કરી શક્યું. એનું કારણ એ હતું કે તે વખતે રાજ્યસંગઠન સર્વોપરિ હતું અને તેમની વિરુદ્ધમાં હતું. તેઓ લોકસંગઠન કરી શક્યા ન હતા. લોકસેવકો એટલે કે પૂજારીઓ રાજ્યાધીન હતા. માત્ર વિચારનાં બી નાખવાથી લોકો સંગઠિત થઈને જગૃત થઈ ન શકે. એટલે તે ક્રાંતિના બી તે વખતે પાકી શક્યાં નહીં. કાળે કરીને તે પાક્યાં અને ઇસાઈ-સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં તેણે મોટો ફાળો આપ્યો. મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યશોધ માટે પ્રાણત્યાગનો પાઠ સુકરાતના જીવનમાંથી લીધો. આમ તેના વિચારણી નાના ક્ષેત્રમાં વવાઈને અંતે એમને ફલાયાં.

પ્લેટો (પરસ્તુ)

સુકરાત પછી તેના શિષ્ય પ્લેટો કે પરસ્તુનું નામ આવે છે. એ પણ ગ્રીસમાં જ થયો. તે ગ્રીસનો મહાન તત્ત્વચિંતક હતો; તેમજ સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકાર હતો. ગ્રીસની જે સંસ્કૃતિનો વ્યવસ્થિત પ્રચાર થયો તેના મૂળમાં પ્લેટો જ હતો. તેણે રાજ્યસંસ્થા વિષે વ્યવસ્થિત ગ્રંથ લખ્યો. રાજ્ય, શાસક અને પ્રજા અંગેની સંસ્કૃતિના સૂત્રો આપ્યાં.

પ્લેટોમાં સત્યશોધની ખૂબ જ તાલાવેલી હતી. એકવાર તેમના એક મિત્રે પૂછ્યું : “તમને સત્ય શીખાડવાની ધમશ છે તેટલી જ સત્ય મેળવવાની છે. તો તે ક્યાંસુધી ચાલુ રહેશે ?”

પ્લેટોએ કહ્યું : “જ્યાંસુધી સત્યને મેળવવા માટે હું શરમાઈશ નહીં, ત્યાં સુધી !”

તેમને પણ તે વખતના રાજ્યકર્તાઓએ ધણી મુશ્કેલીમાં મૂકી દીધા હતા. પણ તેઓ પોતાની બુદ્ધિ અને કૌશલ્યથી રસ્તો કાઢી લેતા. અંતે તેમને ન્યાયાધિકારી બનાવવામાં આવ્યા અને અપરાધીને દંડ આપવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું. ત્યાં પણ તેઓ પોતાનો ક્રોધ શાંત થયા પછી જ દંડ આપતા. એકવાર કોઈએ તેમને શાંત બેઠેલા જોઈને પૂછ્યું : “તમે બેઠા-બેઠા શું કરો છો ?”

“એક અપરાધીને સજા આપી રહ્યો છું.” પ્લેટોએ કહ્યું.

“કયા અપરાધીને !” આગંતુકે પૂછ્યું.

“મારા ક્રોધને !” પ્લેટોએ આંતિથી કહ્યું : “કારણ કે ક્રોધાવેશમાં સાચો ન્યાય કે દંડ કરી શકાતો નથી !”

પ્લેટોના જીવનમાં સંસ્કૃતિ ખીલી હતી. તેણે એનો પ્રચાર કર્યો અને સુક્રાતનો સંદેશો લોક-વ્યાપી બનાવ્યો. તેઓ રાજ પ્રાર્થના કરતા અને પ્રભુને ધન્યવાદ આપતા; કારણ કે તેઓ માનતા હતા કે :—
(૧) ધર્મિયે અને મનુષ્યજન્મ આપીને વિશ્વદષ્ટિએ વિચારવાની શક્તિ આપી છે, (૨) તેણે અને ગ્રીસ જેવા દેશમાં પેદા કર્યો છે; અને (૩) મહાન સુક્રાતના કાળમાં જીવવાનું અને સૌમાન્ય મળ્યું છે.”

એરિસ્ટોટલ (અરસ્તુ)

એ જ કાળમાં ત્યારબાદ એરિસ્ટોટલ નામનો મહાન ચિંતક થઈ ગયો. એના વિષે વિશેષ વાતો મળતી નથી. તે ગ્રીકવાસી હતો. તે મહાન સિકંદરનો શિક્ષક હતો. તેને સુક્રાત અને પ્લેટો જેટલો કદાચ અધ્યાત્મ-વિદ્યામાં રસ ન હોય એ બનવાજોગ છે; પણ મહાન સિકંદરને ધડવામાં તેનો મુખ્ય ફાળો હતો. તે પ્રકૃતિ-પ્રેમી હતો અને તેને આદિ વૈજ્ઞાનિક કહી શકાય.

લિયો ટાલ્સ્ટોય

આ પછી સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં, યુરોપમાં લિયો ટાલ્સ્ટોયનું નામ મુખ્યત્વે આવે છે. તેઓ ઓગણીસમી સદીમાં રશિયાના યાસ્યાના ગામ ખાતે થયા. તેમનો કાળ ઈ. સ. ૧૮૨૮ થી ૧૯૧૦ છે.

ટાલ્સ્ટોયનો જન્મ પૈસાદાર રાજકુટુંબમાં થયો હતો. ટાલ્સ્ટોયના નાના પ્રિન્સ નિકોલસ હતા. તેમના પિતા હતા નિકોલસ ટાલ્સ્ટોય. બન્ને લડવૈયા હતા અને લશ્કરી દળના વડા હતા. ટાલ્સ્ટોય પણ લશ્કરમાં જોડાયા. તેમના પિતાની જેમ તેમણે પણ ઉપરના અધિકારી

સાથે મતભેદ થતાં, લશ્કરની નોકરી છોડી દીધી હતી. ખોટી વાત આગળ માથું નમાવવા કરતાં પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠાનો ત્યાગ કરવો એ શુભ ટોલ્સ્ટોયને વારસામાં મળ્યો હોય, એમ લાગે છે.

તેમના મનમાં સાહસના સંસ્કારો નાનપણથી વણાયેલા હતા. એકવાર એક ઘરડા ઘોડા ઉપર સવાર થઈને જવા નીકળ્યા. ઘોડો ન ચાલી શક્યો એટલે ચાણુક માર્યો. પણ, ચાણુક તૂટી જતાં તેમણે ખીજે ચાણુક નોકર પાસે મંગાવ્યો.

તે નોકરે કહ્યું : “જરા પણ દયા નથી આવતી ! આ તો ધરકું પ્રાણી થયું. કંઈક તો તપાસ કરો !”

નોકરના શબ્દો તેમના કાનમાં સોંસરા ઊતરી ગયા. તેમણે ઊતરીને જોયું કે ઘોડાનાં નસકોરાં ફૂલે જતાં હતાં. મોંમાંથી રીણ છૂટતાં હતાં અને તેણે પૂછકું ખીકના કારણે જે પગ વચ્ચે દબાવ્યું હતું. તે જોઈને તેમનું અંતઃકરણ ધવાયું અને તેમણે ઘોડાને જઈને બચી બરી, ગ્રેમથી તેની માશી માગી. કહેવાય છે કે ત્યારબાદ ટોલ્સ્ટોયે કદિ ચાણુક ઉપાજ્યો જ નહીં; એટલું જ નહીં તેમને માણસોની શુલામી દશા ઉપર ખૂબ જ કંઈ પણ ઉપજ હતી.

તેમણે લોકોની ગરીબી, દરિદ્રતા અને કંગાલિયત જોઈ. તેમનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું અને પીડાતી માનવજાતને ડુગારવા માટે તેમણે સત્યની શોધનો પ્રારંભ કર્યો. ભૌતિક સાધનોની વિપુલતા છતાં દુનિયાવી સુખ તેમને સંતોષ આપી શકતું ન હતું. તેમણે જન્મતની દૃષ્ટિએ ગણાતી સુખ-સામગ્રીનો ત્યાગ કર્યો અને સ્વેચ્છાપૂર્વકની ગરીબીને ધારણ કરી. આ કાર્ય તેમણે ક્રમશઃ કર્યું. તેમની અંદર રહેલ સંસ્કારી આત્મા, લેખક બનીને એ વસ્તુને ધણા રૂપે જોવા લાગ્યો. તેમના જ શબ્દોમાં એશોઆરામ માટે કહેવામાં આવ્યું છે :—

“મેં મારા જેવા એશોઆરામી, બેઠાકુ, પારકી મહેનત ઉપર જીવનાર શ્રીમંતોનો સંગ છોડ્યો. એશોઆરામ આપનારી હજાર વસ્તુઓ

ભેગી કરવી; એને સાચવવી અને એના માટેનાં રક્ષણોનાં સાધનો ઊભાં કરવાં એ બધાંમાંથી પ્રભુ હજારો ગાઉ દૂર છે; એની પણ મને ખાતરી થઈ. અંતઃકરણને પ્રાણીમાત્રનાં પ્રેમથી ભરેલું રાખવું; બીજાની બૂલો નભાવી લેવી; નાશવંત પદાર્થોનો સંપર્ક ન કરવો; સર્વ પ્રકારે આત્માની ઉન્નતિ કરવી; એ માનવજીવનનું અંતિમ સાધ્ય છે. એ સત્ય પ્રાપ્ત થતાં મને જીવનમાં નવો પ્રકાશ સાંપજો. એ પ્રકાશમાં મને નવજીવન સાંપજ્યું.”

તે વખતે રશિયામાં ઝારનું જુદમી રાજ્ય ચાલતું હતું. ખેડૂનોની દશા ઘણી ખરાબ હતી. તેમના ઉપર ભયંકર સીતમ ગુજારવામાં આવતો; તેમની ખૂનામરડી પણ થતી. ટોલ્સ્ટોયને તે ગમતું નહીં. તેમણે યાસનાયા ગામમાં આવેલી પોતાની જાગોરમાં સાતસો ખેડૂનો માટે ગ્રામશાળા શરૂ કરી. તેમણે એમને સ્વતંત્ર, સુધક અને સ્વચ્છ બનાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. ખેડૂનો તેમને ખૂબજ માનથી જાતે.

રશિયાની તે વખતની ગુલામી અને શોષણનીતિને નાબુદ કરવા તેમણે “ઐડ-લેબર” (જાત મહેનત), “આપણા જમાનાની ગુલામી!” “ઈશ્વર તમારામાં છે” વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં. એમના લખેલ સાહિત્ય વડે જ રશિયામાં ક્રાંતિની ચિન્તારીઓ ફેલાઈ. જે કે ત્યાં હિંસક ક્રાંતિ થઈ જે અંગે ટોલ્સ્ટોયે લખ્યું નથી.

મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની વાત લીધી છે એમાં મુખ્ય ફાળો ટોલ્સ્ટોયનો છે. બાપુ પોતે લખે છે : “ટોલ્સ્ટોય, પોતાના યુગમાં અહિંસાના પ્રવર્તક હતા. પશ્ચિમમાં ટોલ્સ્ટોય જેવું અહિંસા અંગે કોઈએ લખ્યું નથી. “Resist not him; that is evil” દુર્જનનો નહીં; પણ તેની દુર્જનતાનો પ્રતિકાર હિંસાથી ન કર! શુરાઈનો નાશ, હિંસા કે બળાઠારથી નહીં પણ અહિંસાથી કે બલાર્થથી જ કરવો જોઈએ!”

ટોલ્સ્ટોય પોતાના જીવનનું નિરીક્ષણ ખૂબ બારીકાઈથી કરતા. નાની બૂલો માટે જાતે કઠોર-દંડ ક્યારેક જાતે ચાણકનો માર ખાવા

સુધી લેતા. બધા ઓરડામાં પૂરાઈ જૂલો માટે એકાંતમાં આસ સારતા. પોતાની જૂલો પ્રગટ કરવામાં નાનપ અનુભવતા નહીં. તેમણે લગ્ન પહેલાં સોફ્યાને (પત્નીને) પોતાની ડાયરી વાંચવા આપી જેમાં સારી નરસી બધી વાતો લખી હતી. સોફ્યા તેને વાંચીને રડી; પણ આવા સત્ય અને નિષ્કપટી પતિ મેળવવા માટે પોતાનું સદ્ભાવ્ય માનવા લાગી.

ગરીબો પ્રત્યે તેમને ખૂબજ સહાનુભૂતિ હતી. તેમનો અમીરી-ત્યાગ, જાતમહેનત તેમજ ગરીબો માટેની શાળાઓ એના અણનમ સાક્ષી છે. તેઓ કહેતા “જ્યાં સુધી લાખો માણસો મુટ્ટીભર અનાજ માટે મુંઢતાજ હોય ત્યાં મુટ્ટીભર માણસો મોજશોખ કરે એ શરમની વાત છે. શ્રમ અને સત્યથી જ શોષણ અટકી શકે છે. જ્યાં સુધી શ્રમ વડે સ્વાવલંબનની વાત નહીં આવે ત્યાં સુધી આ ગરીબ-તવંગરના બેદો રહેવાના જ છે. એટલે મજૂરી અને શ્રમ એ સાચો ધર્મ છે.”

તેમના આવાં લખાણો અને વિચારોથી તે વખતનો અમીર વર્ગ અને રાજકુટુંબ તેમના દુસ્મન બની ગયા હતા. તે છતાં તેમણે સત્ય જે રૂપે મળ્યું તે રૂપે રજૂ કર્યું; તેને મોટામાં મોટા શહેનશાહ આમળ રજૂ કરતાં પણ તેઓ અચકાયા નહીં. તેમણે જગતને મોટામાં મોટું સત્ય આપ્યું કે માનવ વડે માનવનું શોષણ એનાથી મોટું કોઈ પાપ નથી.

તેમણે સત્યની શોધ અને સંસ્કૃતિના તત્ત્વોનો પ્રચાર વિશ્વફલક સામે રાખીને કર્યો; તે અંગે તેમને જે કંઈ ભોગ આપવો પડ્યો, તે તેમણે આપ્યો. તેમનાં વાવેલાં સંસ્કૃતિનાં ખી, તેમના અવસાન પછી આખા વિશ્વમાં ઉગી નીકળ્યાં, એની આખા વિશ્વમાં ક્રાંતિકારી અસર થઈ.

લાઓત્સે

એશિયામાં સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકારો થયાં. તેમાં એક લાઓત્સે છે અને ખીન છે કેન્દ્રયુશિસ લાઓત્સે ચીનના ચૂ રાજ્યમાં

થઈ ગયા. તેમને તે જમાનાના લોકો માનવતાના દેવદૂત તરીકે ઓળખાવતા. ઈ. પૂ. ૬૦૪માં તેમનો જન્મ કવેતે નગરની પાસેના એક ગામડામાં થયો હતો. પોતાનાં વિચાર-મંથનના ઘણાં વરસો તેમણે ‘ચાઉ’ના રાજકીય પુસ્તકાલયમાં ગાળ્યા હતા. તેમણે “તાઓ તે કિંગ” નામનું પુસ્તક લખ્યું. આ પુસ્તકમાં તેમણે લોકોને આધ્યાત્મિક જીવન જીવવા; નિર્સર્ગની પ્રગતિ પ્રમાણે ચાલવા અંગે કહ્યું. પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ ચાલવાને તેઓ હિંસા માનતા હતા.

સૃષ્ટિ સંચાલન અંગે તેમણે પ્રકૃતિ (તાઓથી મિન) અને પુરુષ (યાંગ)ની ઉત્પત્તિની કલ્પના રજૂ કરી. તે બંને વડે સ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિ ચાલે છે. સમાજની સુવ્યવસ્થાનો દ્વાર વિચારકો, સંતો અને મહાત્માઓના હાથમાં રહે એમ તેઓ માનતા હતા. તેમણે શાસનને પણ ભૌતિકવાદ તરફ વધતું જોઈને ચેતવ્યું હતું. પણ રાજ્યકર્તાઓ ન માનતા તેમણે રાજધાની છોડીને ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય કર્યો.

હોનાની ઉત્તર પશ્ચિમે સીમા ઉપર પહોંચતા, સીમારક્ષકે કહ્યું : “તમે એકાંત સેવન માટે જાવ તે પહેલાં મને એક સાઈ પુસ્તક લખી આપો !”

તેમણે તેને ‘સદાચાર અને તાઓ’ નામનું પુસ્તક લખી આપ્યું. તેમાં તેમણે કહ્યું કે મારી પાસે ત્રણ નિધિઓ છે :—(૧) પ્રેમ (૨) નમ્રતા (૩) સંસારમાં સમયાનુકૂળ સદાચારમય જીવન. પ્રેમથી વીરતા પ્રગટે છે; નમ્રતાથી માણસ મહાન થાય છે. અને સદાચારમય જીવનથી સ્વતંત્રી—અધિકારની રક્ષા થાય છે.

લાઓત્સેએ સંસ્કૃતિનાં જે બી વાળ્યાં તેની અસર પ્રજા ઉપર તે કાળે જોઈએ તેની ન થઈ કારણકે રાજ્યસંસ્થાનું પ્રભુત્વ હતું. લોકો કચડાયેલ હતા અને ધર્મ—સંસ્થા હતી જ નહીં.

કોન્ફ્યુશિસ

લાઓત્સેને બહુ જ માનનાર અને ચીની તત્ત્વજ્ઞાનના આદ્ય પ્રણેતા કોન્ફ્યુશિસનો જન્મ ઈ. પૂ. ૫૫૨માં ચીનના લૂ રાજ્યમાં

“રજે માછયેન” નામના ગામમાં થયો હતો. આ પ્રદેશ હમણાં શાંતું નામે ઓળખાય છે.

તેમના નાનપણના દિવસો રમતમાં ગયા હતા. પંદર વર્ષની ઉંમરે તેમણે બણવું શરૂ કર્યું. ૧૯મા વર્ષે તેમનાં લગ્ન થઇ ગયા અને રાજ્યમાં કોઠારીનું કામ તેઓ કરતા હતા. ૨૨મે વર્ષે તેમણે સદાચાર અને શાસનના સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ આપવા માટે એક વિદ્યાલય શરૂ કર્યું. તેમાં લગભગ ૩ હજાર વિદ્યાર્થીઓ બણતા હતા. આ પછી તેઓ સરકારી વાચનાલયમાં સંગીતશાસ્ત્ર બણાવવા લાગ્યા; પછી રાજ્યે તેમને મહેસૂલ (રેવેન્યુ) ખાતાના મોટા અધિકારી બનાવવા માટે માંગણી મૂકી પણ કોન્ડ્યુશિયસે તેને મંજૂર કરવાની ના પાડી અને પંદર વર્ષ ધેર રહીને સ્વધ્યાય ચિંતનમાં ગાળ્યા.

એક વખત તેમના એક શિષ્યે તેમને પૂછ્યું : “એવો કોઈ શબ્દ છે જેમાં ‘માનવગતનું કર્તવ્ય’ સારી પેઠે વ્યક્ત થઇ શકે ?”

તેમણે કહ્યું : “છે-અને તે છે ‘પરસ્પરતા’ જે તમે બીજાને સારા બનાવવા માગો છો તો તમે પોતે બીજાની સાથે સહૃદયતા કરો.”

એક બીજા શિષ્યે પૂછ્યું : “લૂચાઇને બદલે લલાઇ કરવી જોઇએ કે નહીં ?”

ત્યારે તેમણે કહ્યું : “લલાઇને બદલે લલાઇ સહુ કરે છે; પણ જુરાઇને બદલે લલાઇનો ન્યાય આપવો એ જ શ્રેષ્ઠતા છે !”

એકવાર એક રાજા તેમની પાસે આવ્યો. તેણે કહ્યું : “દેશમાં ચોરીઓ ઘણી વધી પડી છે. તમે અટકાવવાનો કોઈ સક્રિય ઉપાય બતાવો !”

કોન્ડ્યુશિયસે કહ્યું : ચોરી બંધ કરવી હોય તો સર્વ પ્રથમ તમે પહેલાં ચોરી બંધ કરો ! તમારી લાલચને વધતો ન દો. તેના કારણે પ્રજાનું શોષણ ન કરો ! પ્રજાને ચૂસીને ખજાના ભરવાનું બંધ કરશો તો આપોઆપ ચોરી બંધ થઇ જશે !

૪૨ વર્ષની ઉંમરે તેમને “ચૂશતુ” પ્રાંતના રાજ્યપાલ

(ગર્વનર) બનાવવામાં આવ્યા. થોડાક વખત પછી તેઓ દંડ નિયામક થયા. તેમણે એક મોટા આધિકારીને કઠોર દંડ દબાવે બ્રહ્માચારને તદ્દન નાબુદ કરી દીધો.

એક વખત તેઓ પોતાના શિષ્યો સાથે બહારગામ જઈ રહ્યા હતા, ત્યાં ઘેર જંગલમાં એક ડોશીમાને રહેતા જોઈને કોન્ડુશિવસે પૂછ્યું : “ માણ તમે અહીં શા માટે રહો છો ! ”

“ શું કશું ભાઈ ! મારા સસરાના બાપુ, સસરા તેમજ મારા ઘણી, અમે બધા શહેર છોડીને અહીં રહ્યા હતા. અહીં વાઘે આવીને સસરાના બાપુ અને સસરાને ખતમ કરી નાખ્યા. પછી મારા પતીને પણ ખાઈ ગયો... ! ” ડોશીએ કહ્યું.

“ તો પછી તમે શહેરમાં કેમ જતા નથી ! ” કોન્ડુશિવસે પૂછ્યું.

“ આ દેશનો રાજા અત્યાચારી છે. તેના નગર કરતાં આ જંગલ સારું છે ! ” ડોશીએ કહ્યું.

તેમણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું : “ જોયું, બચાંકર વાઘ કરતાં પણ અત્યાચારી શાસક વધુ બચાંકર હોય છે ! ”

તેમણે આખા માનવસમાજના સંબંધોને પાંચ પ્રકારમાં આ રીતે બતાવીને કહ્યું : “ (૧) રાજા અને પ્રજા, (૨) પિતા-પુત્ર, (૩) પતિ-પત્ની; (૪) ભાઈ-ભાઈ અને (૫) મિત્ર-મિત્ર. આ પાંચ સંબંધો સારા હોય તો માનવસમાજ સારી પેઠે ચાલી શકે. સુચારુ રાજ્ય વ્યવસ્થા માટે રાજાએ પહેલાં પોતાના કુટુંબને વ્યવસ્થિત કરવું જોઈએ. તે માટે એણે જાતે વ્યવસ્થિત થવું જોઈએ. પોતાને વ્યવસ્થિત કરવા માટે આત્માને પૂર્ણ દક્ષ અને વ્યવસ્થિત કરવો જોઈએ. તે માટે વિચારોને સૌમ્ય અને સત્યપૂર્ણ બનાવવા જોઈએ. તે માટે જ્ઞાન તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. પૂર્ણજ્ઞાન તરફ ધપવા માટે વસ્તુના ધર્મની શોધ કરવી જોઈએ ! ”

વિશ્વ ફલકને સામે રાખીને તેમણે આપેલી આ સાંસ્કૃતિક મૂડી હતી.

ચીનના એક સમ્રાટને તેમની કીર્તિ અસહ્ય થઇ પડી. તેણે એમના ધર્મગ્રંથો બગાડ્યા; લોકોને તેમના પુસ્તકો બણવા માટે રોક્યા પણ તે સફળ ન થઇ શક્યો. કોન્ફ્યુશિયસે અમીરોની શક્તિને કદી વધવા ન દીધી, જેથી તેઓ ગરીબનું શોષણ કરી શકે.

તેમને આ બધી વાતોના કારણે બહુ જ કષ્ટમાં પડવું પડતું. તેમનો નિયમ હતો કે જ્યોતે કમાવેલ મૂડીનો જ ઉપયોગ કરવો. એકવાર જુએ રહેવાનો પ્રસંગ પડ્યો. તેમના શિષ્યોએ પૂછ્યું : “ શું શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ આ રીતે કષ્ટો સહેવાં જોઇએ ? ”

તેમણે કહ્યું : “ એના કરતાં પણ કઠણ પ્રસંગો આવી શકે છે. કઠિણાધરો જ શ્રેષ્ઠતાની નિશાની છે ! ”

૫૬ વર્ષની ઉંમરે કોન્ફ્યુશિયસ ચીનયાત્રાએ ઉપજ્યા. તેમણે બાર વર્ષ જુદા જુદા રાજ્યોમાં ફરીને ભ્રમણ કર્યું. લોકોને તેમણે પાંચ વસ્તુઓ વિશેષરૂપે સમજાવી :—(૧) પ્રેમ (૨) ન્યાય (૩) શ્રદ્ધા (૪) વિવેક અને (૫) નિષ્ઠા. તેમણે ત્રણ મોટા ગ્રંથો લખ્યા.

તેમણે તે વખતે સંસ્કૃતિના બી વાવ્યાં તે પછી ઊગી નીકળ્યાં. પણ તે કાળે ચારે સંસ્થાનો અનુબંધ ન હોઈ તેની તાત્કાલિક અસર ન દેખાઈ; પણ તેમની સાંસ્કૃતિક કૃતિનો પ્રભાવ પાછળ જતાં એ રીતે પડ્યો કે ચીનની પ્રજા વિનિત, શિષ્ટ અને ભદ્ર બની. આજે પણ કોન્ફ્યુશિયસના સિદ્ધાંતોનું આગવું મહત્વ વિશ્વમાં માનવામાં આવે છે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. માટલિયાએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ ભારત સિવાયના બીજા દેશોના ક્રાંતિકારો પોતાના જીવન વડે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને આગળ લાવ્યા તેમાં સુકરાત સિવાય બીજાં એ નામો પણ સ્મરણિય છે :— (૧) પેરિક્લિસ અને (૨) સુકરાતના ગુરુ એલેક્ઝાન્ડરસ. તેમાંથી

પેરિક્લિસ તો ઝીસનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોના પ્રમુખ હતા. તે એકે-સમાં રહેતા. તે એક ગણિકા ગણાતી, છતાં ચારિત્ર્યવાન છેકરીને પરણ્યો એટલે તેને લોકોની અફગીરી વહોરવી પડી. વધારામાં તે બીજા રાજ્યની હોષ્ટને પ્રળનેા ગુસ્સો બેવડાયો.

તેણે જોયું કે નાટકો, કવ્યો, કળા અને તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા પ્રળમાં નહીં વિકસે તો તો પ્રળ ઉપર નહીં જીડે અને કેવળ લડાવક બનીને રહી જશે. પાસેના સ્પાર્ટા રાજ્યમાં એવું જ થતું હતું. એટલે તેણે ફિડિયાસ નામના શિષ્ટીને રોકી નવી નગર-રચના કરાવી. બૂખ્યાને રોજ અને રોડી અપાવી. ધારાસભામાં ગરીબ-અમીર બંધાને સ્થાન અપાવ્યું અને સભ્યતું બન્યું પણ કરાવી દીધું.

એકવાર તેની સ્ત્રી દરેક પુરૂષો સાથે વાત કરતી હતી; તે માટે લોકો નારાજ થતાં તેણે એના ઉપર કેસ ચલાવ્યો અને રડતી આંખે તેના ત્યાગ પણ કર્યો. પોતાના પુત્રને પણ પ્રળના કહેવાથી જ સ્ત્રીકાર્યો.

ઝીસની પ્રળમાં પુરુષાર્થ તો હતો; પણ તે પ્રળ દેવ-દેવી, ભૂતા વગેરેમાં બહુ માનતી 'રાજરાણી હેલન'ને પાછી લાવવા માટે પ્રયત્ન તો ઝીક પ્રળએ કર્યો; પણ તેનો યશ દેવ-દેવીને અપાયો. આવી ઝીસની સંસ્કૃતિ હતી.

ત્યારે એનેકઝાગોરસ નામના તત્ત્વજ્ઞાનીએ ઝીસના તત્ત્વજ્ઞાનમાં બણી નવી વસ્તુઓ આણી. આ જ્ઞાની પુરૂષ ભારત જન્મને આવેલા એટલે તેમણે જગત દેવ-દેવીઓ ઉપર નહીં, પણ સ્વયં-સંચાલિત છે, એમ જાહેર કર્યું. સૂર્ય, પૃથ્વી પણ સ્વયં-સંચાલિત છે તે પણ કહ્યું. તેમને પ્રજા ઉપર વિશ્વાસ હતો. તેમણે ધનના બંહે શીલને મહત્તા આપી. શીલમાં જિતરે તે જ સાચું જ્ઞાન, એમ માન્યું. આ રીતે આ પુરૂષે ઝીસમાં ગુણવિકસાવવા અને પ્રળને આગળ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ત્યારે પેરિક્લિસ લોકશાહીનો પ્રળ હિમાયતી હતો. પ્રળની

છમ્છા ખાતર તેણે પ્રમુખપદનો ત્યાગ કર્યો હતો પણ પ્રજા તેને પાછો બોલાવી લાવી હતી.

સુકરાતને જ્યારે ઝેરનો ખ્યાલો ધરવામાં આવ્યો ત્યારે આ શાસનકર્તાએ કહ્યું : “તમે ગ્રીસ બહાર જાવ...તમને ઝેરનો ખ્યાલો પીવાની જરૂર નહીં રહે !”

સુકરાતે કહ્યું : “હું કાયદાનો ભંગ નહીં કરું ! તેમજ મરવાથી અથવા માટે બાગીશ નહીં ! કાં તો તમે મને નિર્દોષ જાહેર કરો; નહીંતર હું ઝેરના ખ્યાલાને અમૃત ગણી ગટમટાવી જઈશ !”

લોકધડતર ન થાય ત્યાં લગી જેવી હોય તેવી લોકશાહી ને અપનાવવી જ રહી ! આમ સુકરાત અને બીજા બે પુરુષો તે કાળે સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકારો થયા છે. અનુબંધ ન હોવાથી તેમનો જે અંગમ આવ્યો તે જણાવવા જેવો છે.

પેરિક્લિસમાં એક દોષ હતો. તેને એથેન્સ પર વધુ મમતા હતી. તેમાંથી પ્રાંતવાદ વિકસ્યો કારણ કે તેણે બીજા રાજ્યો કરતાં એથેન્સને વધારે ખીલવું પરિણામે અદેખાઈ આવી, ઝંખડાઓ થયા અને અંતે ગ્રીસનું પતન થયું અને રોમના સામ્રાજ્યે તેને જીતી લીધું. ત્યાંની રાજ્યસંસ્થા લોકશાહીવાળી અને આટલી બધી અનુકૂળ છતાં આ અંગમ આવ્યો.

હવે આપણે સ્પાર્ટાનો પણ થોડો વિચાર કરી લઈએ. તે દ્વિરાજ્ય હતું. ત્યાં લાઈકરગસ અને એજિસ નામના બે રાજા થઈ ગયા. તેમાં એજિસ નામનો રાજવી સારો થઈ ગયો. તેણે વિચાર્યું કે ગરીબ અમીરના મોટા મતમેદોના કારણે એક દિવસ સ્પાર્ટા તારાજ થશે. તેણે તેની અસમાનતા ભેદવાનું કામ રાજ્ય વડે નહીં; પણ સ્વેચ્છાએ કરવાનું ધાર્યું. તેણે પોતાની પત્ની અને માતાને પૂછ્યું અને માલિકી હકના કાગળિયાં બાળવા અંગે અભિપ્રાય પૂછ્યો. સ્ત્રીઓમાં ત્યાં તો સ્વાભાવિક હોય છે. તેમણે ‘હા’ પાડી એટલે જન્મેને આપાતોમાં પ્રચાર કરવા માટે મોકલી. તેની સારી અસર થઈ.

મુકરર દિવસે સ્પાર્ટામાં ધણી લોકોએ માલિકી હક્કના દસ્તાવેજો સળગાવ્યા. એની છાપ દૂર-દૂરના દેશોમાં પણ સુંદર પડી. જો કે કેટલાક અમીરો સળગવ્યા પણ લોકોનું વાતાવરણ સારું હોવાથી; તેમનું કંઈ ન ચાલ્યું.

પણ, સ્પાર્ટા ઉપર રાજા 'લાઓનીડાસ' ચઢી આવ્યો. ત્યારે એજિસ રાજાને ભાગવું પડ્યું અને છ માસ મંદિરમાં છુપાઈને રહેવું પડ્યું. રાજા લાઓનીડાસે એકવાર તેને સ્નાનાગારમાં પકડી લીધો અને કહ્યું: “માલિકી હક્કમાં રાજ્યે ડખલ ન દેવી જોઈએ!” એ મતલબનું લખાણ લખી આપા” તેણે સિદ્ધાંત ખાતર ન બચ્યું. કારણ કે તેના મને સત્ય કંઈક જુઠુંજ હતું. જમીનદારો અને અમીર-ઉમરવોએ તેને એના બદલે મરાવી નાંખાવ્યો અને સ્પાર્ટા પણ પરાધીન થઈ ગયું.

એજિસની મા અને પત્નીએ પણ ત્યાં પ્રાણ છોડ્યા. આમ આ આખું કુટુંબ પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ છોડી બલિદાન આપી ગયું છતાં અનુબંધના અભાવે સર્વાંગી ક્રાંતિ ન થઈ શકી પ્રજા હતાશ થઈ ગઈ.

“રાજ્ય આગળ, સત્તા આગળ શાણપણ શું કામનું?” એટલોજ સાર પ્રજાએ લીધો. ત્યાં સાચા ધર્મચુરુઓ હોત તો આ બલિદાનનું મૂલ્ય કેટલું વધારી મૂકત અને બલિદાન વ્યર્થ ન જાત; પ્રજા વ્યવસ્થિત થઈને રાજ્યની સામે થઈ શકત. પણ તેવું કશું ત્યાં ન થયું.”

પૂ. શ્રી. દંડી સ્વામીજીએ જાપાનના સિંગોજ ધર્મસંપ્રદાયના સ્થાપક સિંતોજીને પણ જાપાનના સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકાર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો.

(૨૨-૮-૩૧)

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો-૨

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો માટે ત્રણ કસોટીઓ મૂકી છે :—
 (૧) વિશ્વકલક સામે રાખીને સંસ્કૃતિનો વિચાર કરે; (૨) સત્યની સતત અદ્ય શોધ ચાલુ રાખે, (૩) સત્યની શોધ માટે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા-પરિત્યાગ હોમવાની તૈયારી રાખે, આ ત્રણ કસોટી ઉપર કેટલાક સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકારો અંગે વિચારી ગયા છીએ. ખીજનો અને વિચાર કરવાનો છે.

સ્વીન્ડનાથ ટાગોર

ઉપરની ત્રણ કસોટીઓ ઉપર સર્વ પ્રથમ વિશ્વકવિ સ્વીન્ડનાથનું જીવન તપાસીએ. સ્વીન્ડનાથ ટાગોર (ઠાકુર) ભારતમાં અંગાળના વતની હતા. તેમના માતાપિતા ઉચ્ચકુળના હોઇને તેમને સારું શિક્ષણ મળ્યું. તેઓ નાનપણથી જ ચિંતનશીલ હતા... એટલે દરેક બાબતનો ઊંડાણમાંથી વિચાર કરતા. તેમણે વિશ્વની સંસ્કૃતિના પ્રવાહો અને ભારતીય સંસ્કૃતિ અંગે ઊંડું મનોમંથન કર્યું. એનો તેમણે વાર્તાઓ, નાટકો, કાવ્યો અને નિબંધો રૂપે લાક્ષણિક રીતે ઉદ્દેશ્ય કર્યો. તેમણે વિશ્વકલક સામે રાખીને આ બધું કર્યું. તેમના ગીતાંજલિ કાવ્યસંગ્રહ ઉપર તેમને વિશ્વ સાહિત્યની શ્રેષ્ઠતા રૂપે “નોબેલ પુરસ્કાર” મળ્યો. તે માટે તેમને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી ‘સર્વનો ઇન્કાબ મળ્યો. પણ, તેમણે બોધું કે બ્રિટીશ સરકાર ભારતીયોને હીન ગણે છે; યુવામ રાખવા માગે છે અને રાષ્ટ્રીયતાને કચડી નાખવા માગે છે એટલે તેમણે તે ઇન્કાબ પાછો સરકારને આપ્યો. આ ત્યાગ કંઈ નાનો-સૂનો નથી.

વિશ્વની સંસ્કૃતિઓનું અધ્યયન દેશ વિદેશના વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે તે માટે તેમણે બ્રિટિશ સરકારને આતિનિકેતનની અંદર “વિશ્વ ભારતી”

નામની સંસ્થા ઊભી કરી. તેમણે ચીન જાપાન ઈરાન રશિયા વગેરે અનેક દેશોની યાત્રા સાંસ્કૃતિક અનુભવોના આદાન પ્રદાન માટે કરી. ભારતમાં તેમણે અનેક કળાકારો સંઘર્ષા. તેમણે જે કંઈ લખ્યું તે ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ જ લખ્યું છે. તેમણે ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતા માટે “જનગણ મન અધિનાયક જય હો” ગીત લખ્યું તે આજે ભારતનું રાષ્ટ્રગીત છે. એમની કવિતાઓનો અનુવાદ વિશ્વની અનેક ભાષાઓમાં થયેલો હોઈને તેમને “કવીન્દુ”ની ઉપાધી મળી.

તેમણે કેવળ સાહિત્યની જ રચના ન કરી પણ શાંતિનિકેતન અને વિશ્વભારતી વડે ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરનાર સ્નાતકો પેદા કર્યા. આજે પણ શાંતિનિકેતનના છાત્રો ઉપર એ વિશિષ્ટ છાપ છે. એ રીતે તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિને પુનઃ જગાડવાનો અને વિશ્વમાં આગળ લાવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો.

આ સંસ્થા ચલાવવા માટે નાણાંકીય બડોળ ઓછું પડ્યું ત્યારે તેમણે જાતે નાટકમાં ઉતરવાનું નક્કી કર્યું—પણ મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમને થવા દીધું અને તેમને જોઈતો ફાળો કરાવી આપ્યો. તેમનું મન સ્વાભાવિક સંવેદનશીલ હતું—ખીજના કષ્ટો તેઓ જાતે અનુભવતા અને અત્યંત સાદાપથી તેઓ રહેતા.

આજે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર સ્વરાજ્ય બાદ, વિદેશી છાપ એટલી તીવ્રતાએ લાગી છે કે ‘વિશ્વભારતી’ના સ્નાતકો પાસે લોકોને કંઈક વધારે અપેક્ષા છે. તેમણે વાવેલ સાંસ્કૃતિક ખી જ્યારે સાચાસ્વરૂપે ફાલસે ત્યારે જરૂર ભારતીય સંસ્કૃતિની ભગ્યતા વધારે સ્પષ્ટ થશે.

રશિકન

સાંસ્કૃતિકક્ષેત્રમાં આપણે એવી એક ખીજ વ્યક્તિને લઈ શકીએ. તે છે.—‘જેન રશિકન’ ઇંગ્લાંડના એક મહાન નિબંધકાર, વિચારક અને

સાહિત્યકાર. આધુનિક વિશ્વને સમાજવાદની કે સામ્યવાદના વિચારની કલ્પના કરાવનાર વ્યક્તિઓમાં તેમનું નામ મોખરે આવે છે.

તે વખતે યુરોપના લોકોમાં મજૂર-માલિક, રાજા-પ્રજા, પાદરી અને અનુયાયી, શેઠ અને નોકર આવા ધણા મતભેદો ઉત્પન્ન થઈને પ્રવર્તતા હતા. રશિકને આખા વિશ્વને નજર સામે રાખીને તે અંગે ટકાર કરવી શક્ય કરી. તેમણે એ પ્રશ્ન અંગે ઊંડાણથી વિચાર કર્યો અને તેના નિરાકરણ રૂપે આચારમાં મૂકી શકાય તેવી નક્કર વાતો રજૂ કરી.

તેમનાં ધણાં પુસ્તકોમાં Unto this Last (અન્ટુ થિસ લાસ્ટ) ખૂબજ વિચારપ્રેરક છે. તેમાં તેમણે માનવ-માનવ વચ્ચેના ભેદોની ઊંડી મીમાંસા કરી છે. તેમણે બતાવ્યું છે કે બધાના સ્વાર્થો સમાન હોતા નથી પણ, તેમાં કારણો મોટા ભાગે સમાન હોય છે. પૈસાના કારણે, ખીજાને આધીન ગણી, પોતાના જીવનમાં ગૌરવ માનવું એ બરાબર નથી. સ્વાર્થોને સમોવડિયા ન કરી શકાય. દા. ત. મા બૂખી છે અને દીકરા બૂખ્યા છે. મા ખાય તો છોકરાંઓ બૂખ્યાં રહે અને છોકરાંઓ ખાય તો મા બૂખી રહે. આવી પરિસ્થિતિમાં છોકરાંઓ ખાય તો મા તેના ખાધાનો સંતોષ માને છે. તેવીજ રીતે સમાન સ્વાર્થ વાળા, વિરૂદ્ધ કક્ષાના લોકો, શેઠ-નોકર, માલિક-મજૂર વગેરેએ સમજવું જોઈએ. નોકર ને વધારે પૈસા લેવાનો સ્વાર્થ હોય; શેઠ ને કામ વધારે લેવાનો સ્વાર્થ હોય. બન્ને વચ્ચે માતા-પુત્ર જેવો સંબંધ હશે તો પૈસા ઓછા મળવા છતાં નોકર વધુ કામ આપશે અને પરિણામે શેઠ પણ તેને વધારેમાં વધારે આપવા પ્રેરાશે.

તેમણે કહ્યું કે પૈસા ઉપર જ માણસોના વહેવાર ન ચાલવો જોઈએ. દા. ત. નોકર માંદો હોય, કામ ન કરી શકતો હોય ત્યારે શેઠ તેને પૈસા ઓછા આપે એ જોટલું સાઈ નથી; તેટલુંજ શેઠ સંકટમાં હોય ત્યારે ખરો વધારાની માગણી કરવી તે પણ નોકરને માટે સાઈ નથી. નોકર ઓછું કામ કરી વધારે ભાગે કે શેઠ ઓછું

આપી વધારે કામ લે, એ બન્ને બરાબર નથી. ‘જેટલું કામ તેટલું દામ’ એ પણ બરાબર નથી. અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે વધારે મહેનત કરીને વધારે કમાય તેમાં મજૂરને ફાયદો છે અને શેઠને પણ ફાયદો છે. આવા આપ-લેના કાયદા યંત્રિને લાગુ પડે છે. માણસ જો યંત્ર હોય તો તેને ચલાવવામાં અમૂકજ પ્રકારનું બળ-બળતણ વ.નો હિસાબ લગાડી શકાય. પણ માણસની અંદર તો આત્મા છે એટલે માણસ-માણસ વચ્ચેના સંબંધ પૈસાના કરતાં પ્રેમનો હોવો જોઈએ. પ્રેમ હશે એટલે વિશ્વાસ આવશે. આ વિશ્વાસ માટે તેમને કામની નિશ્ચિંતતા હોવી જોઈએ. તે હશે તો છાશવારે ને છાશવારે તે પગાર-વધારાની માગણી નહીં કરે. ધણીવાર તો તે દુકા પગારે પણ વધારે કામ કરવા તૈયાર થાય છે.

એક બીજા પ્રકરણમાં રશિકને બધાનો ધર્મ કે કર્તવ્ય શું છે તે બતાવ્યું છે. દા. ત. સિપાહીનો ધંધો બીજાને કતલ કરવાનો નથી પણ બીજાનો બચાવ કરતા-કરતા પોતે કતલ થઈ જવાનો છે. વૈધનું કર્તવ્ય અનેક સંકટો સહીને, પ્રાણના ભોગે પણ દરદીને બચાવવાનું છે. અદલ ઇન્સાફ એ વકીલનો ધર્મ છે અને તેણે જિદગી જતાં સુધી પણ ન્યાય કરવો જોઈએ; સાચું કહેવા જતાં જો કંઈ વેઠવું પડે; તે તેણે વેઠવું જોઈએ. પાદરીઓ માટે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠાના ભોગે પણ સાચી વાત લોકોને કહેવાનો, પ્રજાને ખોટે રસ્તે જતા બચાવવાનો તેમજ સાચી કેળવણી આપવાનો ધર્મ છે. વેપારીનું કામ લોકોને કબ્જ સહીને પણ જીવનની જરૂરતો પૂરી પાડવાનું છે. આમ દરેકની ફરજ કપરા કાળે પ્રાણ આપવા સુધીની છે. જો કપરા કાળે પ્રાણપાપું ન કરી શકે તે જીવવું શું છે એ બાબતો નથી. નાવ દુબે ત્યારે કપ્તાનનું કામ પ્રાણના ભોગે બચાવવાનું છે. ખલાસી સાથે દીકરા જેમ વર્તવાનું છે. તેજ જીવનની સાચી કળા છે—જ્યાં શેઠ નોકરને દીકરા જેમ રાખતો હોય.

રશિકને ત્રીજા પ્રકરણમાં પૈસાની નસો બતાવનાં કહ્યું છે કે નીતિ-બનીતિનો વિચાર કર્યા વગર પૈસો ભેગો કરવાના ધારા ધડવા એ

માણસની સ્વાર્થભાવના અને મગફરી છે. સસ્તામાં સસ્તું ખરીદી મોંઘામાં મોંઘું વેચતું એ અનીતિની નિશાની છે. જે ધન ઉપર વધારે ધ્યાન આપે છે તેને ખરા મિત્રો કે સાથીઓ રહેતા નથી, તેનું જીવન કળટદાયક બની જાય છે અને અંતે તે અતડો પડી જાય છે.

અદલ ન્યાય અંગે રશિકને કહ્યું છે કે ઇશુ પહેલાં ધણાં વર્ષો સોલોમન નામનો યહુદી વેપારી થઇ ગયો. વેનિસના લોકો તેને એટલા બધા ચાહતા હતા કે તેના મરણ બાદ તેનું બાવલું પણ તેમણે ત્યાં બનાવ્યું. આ સોલોમનના કેટલાક ન્યાયસૂત્રો આ પ્રમાણે છે :—
“ જુદું બોલીને, ફરજ કરીને જે પૈસા કમાય છે, તેઓ ઇશ્વર આગળ મગફર છે. તેમના માટે તે મોતની નિશાની છે. સત્ય એમાંથી બચાવે છે. ગરીબ અને તવંગર બન્ને સરખા છે. કારણ કે એક ઇશ્વરે બન્નેને સજ્યાં છે. બન્ને પ્રભુના પુત્રો છે તો એક પૈસાદાર રહે અને બીજો દીનહીન ફરે એ પરમાત્માની નજરમાં ગુનેગાર છે.

રશિકને દરેક ધંધાને સરખો ગણાવ્યો હતો. ફરજ બળવતો વાળંદ કે વકીલ બન્ને સરખા છે; પણ અર્થશાસ્ત્રીઓ વકીલને હિંચો અને વાળંદને નીચો દેખાડી નાહક ભેદો પાડે છે. વેપાર, જીવનમાં સત્યની ઉપાસના માટે છે. માત્ર પૈસા મેળવવા માટે નથી.

મહાત્મા ગાંધીજીને રશિકનના આ ‘અંટુ ધિસ લાસ્ટ’ નામના પુસ્તકથી પ્રેરણા મળી. તેમણે એનું હિંદી ભાષાન્તર ‘સર્વોદય’ નામથી કર્યું. અને આફ્રિકામાં તે વિચારો પ્રમાણે ફ્રિનિકસમાં ટાલસટોય આશ્રમ સ્થાપ્યો અને જીવન જીવવાનું નક્કી કર્યું. તે સુજળ તે સંસ્થા સ્થાપી સમાજનું ધડતર કર્યું. હિંદમાં આ વિચારો તો હતા પણ તેનો અમલ ન હતો. ગાંધીજીના પ્રયત્નથી અહિં તેણે સક્રિય રૂપ ધારણ કર્યું.

આમ જોત રશિકનના જીવનમાં આપણે સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિનાં બીજ જોઈએ છીએ. જેનું ખેડાણ લગભગ સમસ્ત વિશ્વમાં થયું છે.

અખાહમ લિંકન

હવે અમેરિકા તરફ નજર નાખીએ. ત્યાંના પ્રેસીડેન્ટ અખાહમ લિંકનનું જીવન પણ સંસ્કૃતિક ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવું છે.

અમેરિકામાં તે વખતે ગુલામી પ્રચાનું બહુ જોર હતું. આફ્રિકનોનાં ટોળેટોળાં પકડીને ગુલામ તરીકે રાખવામાં આવતા. પછી તેમની પાસેથી વેઠ કરાવવામાં આવતી. તેમને કે તેમના વંશજોને કોઇપણ જાતનો અધિકાર રહેતો નહિ ત્યાં સુધી કે તેમના બાળકોને શિક્ષણથી પણ વંચિત રાખવામાં આવતા હતા.

લિંકનને તેથી ધણું લાગી આવ્યું. તેમણે બાઈબલ વગેરે ગ્રંથોનો જીડાણથી અભ્યાસ કર્યો અને તેમને લાગ્યું કે બધા માનવો પ્રભુના પ્યારા છે. પછી આમ એક માલિક અને બીજો ગુલામ રહે તે બરાબર નથી. ઇશ્વરની નજરમાં તે ગૂતો છે. તેમણે તે પ્રથા દૂર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

પણ તે કામ સહેલું ન હતું. ધનિકો પોતાના ખરીદેલા ગુલામોને છોડવા માગતા ન હતા. તેમને એનાથી મોટી ખોટ સહેવી પડતી હતી. તેમના સુખી ભોગ-વિલાસવાળા જીવનમાં ગુલામોની પરિચર્યા સહાયક હતી. લિંકને પોતાના વિચારો નિર્ભયતાથી રજૂ કરવા શરૂ કર્યા; ધીમે ધીમે તેમને મધ્યમ વર્ગના લોકોનો ટેકો મળ્યો અને અંતે આ ગુલામી પ્રથાને આખા વિશ્વમાંથી જનકારો મળ્યો. ગુલામી પ્રથાની નાણુદી સાથે લિંકનનું નામ હંમેશાં જોડાયેલું રહેશે.

અખાહમ લિંકનનો જન્મ એક ગરીબ અને સાધારણ પરિવારમાં થયો હતો. તેમણે ધૈર્ય અને પુરૂષાર્થથી આગળ વધવાનું શરૂ કર્યું; પણ બાળ્ય તેમની પરીક્ષા લેતું હોય એમ લાગ્યું. વેપારમાં તેમને ખોટ આવી. ધારાસભાની ચૂંટણીમાં તેમને હારતું પડ્યું. ત્યારબાદ તેમની પત્નીનું મૃત્યુ થયું. એક પછી એક વિપત્તિમાં બે વર્ષ બાદ તેમને

સ્નાયુ-રોગ થયો. ત્યારબાદ સ્પીકરની ચૂંટણી અને પાંચ વર્ષ બાદ લેંડ ઓફિસરની નિમણૂકમાં પણ તેઓ હાર્યા. આ બધી હારનું મુખ્ય કારણ તેમનું ગુલામી વિરૂદ્ધનું આદાલત હતું. ૧૮૪૩માં પહેલાં હાર્યા પછી ૧૮૪૪માં તેઓ ચૂંટાયા. ત્યારબાદ સિનેટની ચૂંટણી અને વાઇસ પ્રેસિડેન્ટની ચૂંટણીમાં હાર્યા. અતે ૧૮૬૦માં પ્રેસિડેન્ટની ચૂંટણીમાં તેઓ જીત્યા.

તેઓ સદાચારના કટ્ટર હિમાયતી હતા. તેમણે તથા તેમના એક અનુયાયી જોન બ્રાઉને મળીને એક સંઘ સ્થાપ્યો. તેના મકાનના મુખ્ય દ્વાર ઉપર આ સુવાક્ય લખ્યું હતું : “હું ટી. બી.ના દરદીને અહીં સ્થાન આપી શકું છું, પણ ચારિત્ર્ય વગરના માનવને મારા સંઘમાં સ્થાન નથી !”

ધર્મના તત્ત્વને તેઓ જીવનમાં ઉતારવા મથતા હતા. તેમનું વર્તન, વિચાર અને વાણીને અનુરૂપ અને તે માટે તેઓ પ્રયાસ કરતા હતા. તેમનામાં સત્યાઈ સંપૂર્ણપણે હતી. તે અંગે એક પ્રસંગ છે. તેઓ એકવાર પોસ્ટ માસ્ટર હતા. હિસાબમાં એકવાર કેટલાક પૈસા વધતા હતા. ધણી કેશીષ કરવા છતાં ક્યાંયે ભૂલ ન જડી એટલે તેટલા નાણાંનું પડીકું બાંધી પોતાની ટોપીમાં મૂક્યું. આગળ ઉપર તેઓ વકીલાત કરતા હતા ત્યારે બીજા પોસ્ટ માસ્ટરને તે ભૂલ જડતાં, તેણે સચના સાથે ચાકરને દોડાવ્યો. લિંકને તરત જ ટોપીમાંથી પડીકું કાઢીને તેના હાથમાં મૂકી દીધું. બધાને ખાતરી થઈ કે જાહેર પ્રજાનાં નાણાં લિંકનના હાથમાં સુરક્ષિત રહેશે.

તેઓ અત્યંત દયાળુ હતા. એકવાર કોર્ટમાં તેઓ ન્યાયાધીશ તરીકે જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં એક ડુક્કર (બૂંડ)ને કાદવમાં ખૂપેલું જોયું. તરત જ તેમણે ઘોડાગાડી રોકાવી અને તેને કાદવમાંથી બહાર કાઢ્યું, આમ કરવા જતાં તેમના કપડાં ખરાબ થયાં પણ તેની દરકાર કર્યા વગર કોર્ટમાં ગયા. તેમના ખરાબ કપડાં જોઈને બધાંયે ગાડીના સાંધસને પૂછ્યું. જ્યારે બધાંયે એ વાત સાંભળી તો તેમને

લિંકનસાહેબની પશુપ્રતિની દયા માટે માન ઉપજ્યું. તેમની એ દયાએ માનવીય સંસ્કારનું રૂપ ધારણ કર્યું અને આખા જગતમાં પ્રાણીઓ પ્રતિ કરતા અટકાવતો એ સંઘ S. P. C. A (Society to Prevent Cruelty towards animals) તેમણે સ્થાપ્યો. પરદેશમાં અને દેશમાં તેની દરેક ઠેકાણે ધણી શાખાઓ છે.

પણ, લિંકનની માનવતા અને પરાપકારની પ્રવૃત્તિઓ ધણીને આંખમાં ખૂંચતી હતી. તેમણે કબ્રો, વિરોધી વગેરેની જરૂરીય પરવાહ ન કરી; પણ અંતે કેટલાંક સમાજવિરોધી દાંડતરતોએ મળીને એક દુષ્ટ માણસ વડે તેમનું ખૂન કરાવ્યું અને એ ક્રાંતિકારને હંમેશ માટે વિદાય કરી દીધો. તેમના અવસાનથી વિશ્વને મોટી ક્ષતિ પહોંચી.

જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન

અમેરિકામાં માનવીય સંસ્કારોનું સિંચન કરનાર એક બીજા ક્રાંતિકાર, લિંકન અગાઉ થઇ ગયા. તેમનું નામ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન હતું. તેમની માતા સુયોગ્ય અને સંસ્કારી હતી. જેથી તેઓ મહાન ક્રાંતિકાર બની શક્યા.

તેમના નાનપણની એક વાત છે. એકવાર તેમના જન્મદિવસે તેમના પિતાજીએ તેમને એક કુહાડી ભેટમાં આપી. ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં તેમણે ધણા છોડની છાલ છોલી નાખી. આથી તે છોડવાં કરમાઇ ગયા. તેમના પિતાજીએ તે માટે નોકરોને દપડાવવા શરૂ કર્યાં. વોશિંગ્ટનને ખબર પડતાં તેઓ પોતાના બાપુ પાસે ગયા અને તેમણે નમ્રતાથી કહ્યું : “બાપુજી આ છોડોને મેં જ છીડ્યાં છે. મારો વાંક છે, મને સજા કરો !”

તેમના પિતા તેમની સત્યપ્રિયતા જોઇને ગદ્ગદ થઇ ગયા અને તેમણે હંમેશાં સત્ય ઉપર ચાલવા માટે વોશિંગ્ટનને શિખામણ આપી.

મહાન બનવા છતાં તેમનામાં જરાયે ખોટી મોટાઇ ન હતી. એકવાર તેઓ ઘોડા ઉપર સવાર થઇને ટેકરી ઉપર જતા હતા. ત્યાં

કેટલાક સિપાઇઓ એક થાંભલો ઉપર ચઢાવતા હતા. તેમની સાથેના કોરપોરેલ તેમને ધમકાવતો હતો. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને કહ્યું : “ તમે જરા હાથ લગાડો તો હમણાં ઉપર લઇ જવાશે ! ”

“ હું કેવી રીતે હાથ લગાડું ? હું તો કોરપોરેલ છું ! ”
પેલાએ કહ્યું.

તરત જ વોશિંગ્ટને ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતર્યા. તેમણે પોતાનો ફાટ ઊતાર્યો અને પેલા માણસોની મદદે લાગી ગયા. થાંભલો ટેકરી ઉપર પહોંચાડ્યો. જતાં જતાં તેમણે પેલા કોરપોરેલને કહ્યું :
“ ક્યારેક કામ પડે તો મને બોલાવજો. મારું નામ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને છે ! ”

પેલો કોરપોરેલ તો આબો જ થઇ ગયો અને તે માફી માગવા લાગ્યો.

એકવાર તેઓ પોતાના મિત્રો અને અધિકારીઓ સાથે ક્યાંક જતા હતા. રસ્તામાં એક હબસી મળ્યો. તેણે વોશિંગ્ટનેને જોતાં જ પોતાની ટોપી ઉતારી અને સલામ કર્યા વોશિંગ્ટને પણ તે જ રીતે તેના અભિવાદનને જવાબ ટોપી ઉતારીને આપ્યો. તેમના મિત્રોએ કહ્યું :
“ એક કાળાને સન્માન દેખાડવાનો શું અર્થ ? ”

તેમણે કહ્યું : “ જ્યારે એક અસભ્ય હબસી મારા પ્રતિ આટલી સભ્યતા દાખવે તો શું હું તેમની સામે અસભ્યતાનું પ્રદર્શન કરું અને પોતાની જાતને હલકો ગણવાનો પ્રયાસ કરું ? ”

મિત્રો સમજી ગયા. તેમણે પોતાની બૂલ કપૂલી.

આ રીતે જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને પોતાના જીવનમાં, સત્ય, સાદાઇ અને નમ્રતા જેવા સંસ્કૃતિના ગુણો વણી લીધા હતા. તેમણે ઘણાં કબ્જો સહીને પણ તે જાળવી રાખ્યા હતા તેમજ તેને રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રચાર પણ કર્યો હતો.

આમ આ ચારે સાંસ્કૃતિકક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોએ પોતાના જીવનમાં ક્રાંતિનાં બી વાવ્યાં હતાં અને તેનો લાભ લવિષ્યની પ્રજાને મળ્યો હતો.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. માર્કસિયાએ આજની ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “જો ટ્રાસ્ટટોય રશિકન, ટાગોર, લિંકન વગેરેને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોમાં મૂકાય તો શું શ્રીમદ રાજ્યદ્રને ન મૂકાય! ગાંધીજી ઉપર તેમની અસર સહુથી વધુ હતી. તેમણે જ ગાંધીજીની શંકાનું નિવારણ કરતાં સમગ્રવ્યૂં હતું કે હિંદુધર્મમાં સેવા, પ્રેમ અને એકતા છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ તેમની અસર ગાંધીજી ઉપર સ્પષ્ટ દેખાય છે. “દેહ પણ પરદેશ છે” એવી તેમની માર્મિક સ્વદેશીની ચર્ચા આગવી શૈલીમાં છે. છેલ્લા સૈકામાં પ્રમાણિક જીવન જીવતો જ્ઞાનયોગી એમના જેવો બીજો કોણ હશે? ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને વીતરાગતાને માર્ગે જવામાં એમનો કાળો અળોડ ગણાય છે.”

પૂ. ઢંડીસ્વામી : “મારા નત્ર મતે રામાનુજના શિષ્ય રામાનંદસ્વામીને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકાર માનવા જોઈએ. જેમણે પારે શિષ્યોને પછાત વર્ગમાંથી લઈને આગળ મૂક્યા-રૈદાસ ચમાર, કબીર વણુકર, નાભોજી ઢાઢે વગેરેને તેમણે જ્ઞાન આપી ગમે તે સાધુ થઈ શકે તે વાત આચરણમાં મૂકી અને નવો પંથ ખોલ્યો!”

શ્રી. ચંચળબહેન : “વામનને રાજ્યનું વચસ્વ વધવા દેવું નહતું તેથી રાજ્યને બતાવી આપવા કે રાજ્ય કરતાં લોકસંગઠન અને લોકસેવક સંગઠન વધારે મહત્વનું છે. તેણે બલિરાજ્ય ઉપર ત્રીજું પગલું મૂક્યું!”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકારોમાં મારા નત્ર મત પ્રમાણે ગોસ્વામીજી તુલસીદાસને મૂકવા જોઈએ. ભારતમાં રાજ્યો પરસ્પર લડતા હતા તેથી મોગલો આવ્યા. નારી પૂજાને સ્થાને એમના શીલ બચસ્થાનમાં હતાં. લાલચ અને બચથી ધર્મ અને શીલ જવા માંડ્યાં. બ્રાહ્મણો કર્મકાંડથી ઉપર નહોતા આવ્યા ત્યારે ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ રામાયણ આપીને સરળ ભાષામાં બધાને વહેવાર બતાવ્યો અને આજે પણ તે એક અદ્ભૂત સાંસ્કૃતિક અને વહેવારિક

અંથ મનાય છે. તેનો પણ પ્રારંભમાં વિરોધજ થયેલો. તુલસીદાસને લોકો મારવા પણ દોષા હતા. તેમના અંથની પ્રતિને બાળી નાખવામાં મે આવેલી પણ ટોડરમલ પાસે બીજી પ્રત સાચવીને પડેલી હોવાથી તે સંસ્કૃતિનો અંથ આજે હયાત છે.”

પૂ. મુનિશ્રી સંતખાલજી : “ સર્વાંગી ક્રાંતિકારો, પછી સર્વાંગી ક્રાંતિની દિશામાં જનારા અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રનાં ક્રાંતિકારોનાં જીવન હમણાં હમણાં જોઈ ગયા છીએ. હજુ બીજા ધણાંનાં સાંભળવાનાં છે. આપણે સર્વાંગી ક્રાંતિની દિશામાં જવાનું છે. એમાં નાના મોટા, નામી-અનામી સૌનો ફાળો આપણે સ્વીકારીએ છીએ. નામમાં કોઈ રહી જાય કે આડા અવળાં ખાનામાં મૂકાય તો તેને ક્ષમ્ય ગણીએ. જેમ ભારતના રાજકીય ઇતિહાસમાં તે વખતના મહાપુરુષોનાં નામ ગૌરુ થયા અને દાદાભાઈ, તિલક, માલવીયા, ગાંધીજી, નેહરુજી વગેરે નામો આગળ આવ્યાં. એનો અર્થ એ નથી કે કોઈનું મૂલ્ય ઓછું છે તેમ અહીં ગણવું જોઈએ. એટલું ખરું કે વિશ્વ-કલક ને સામે રાખ્યા વગરના ક્રાંતિકારો સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકારો નથી. દરેક ક્રાંતિકાર માટે પૂર્વોક્ત ત્રણ શરતો તો આવશ્યક છે જ.

પૌરાણિક અવતારોને તો ક્રાંતિનાં અંગમાં લઈ જઈએ જ છીએ; પણ ચોવીસ અવતારો ઇસ્લામ, ખ્રિસ્ત, જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક ધર્મને માન્ય છે એટલે એમાં બધું આવી જાય છે. તે છતાં આદિ મનુ અને ઋષભનાથ વ.ને તથા રામ અને કૃષ્ણ ને સર્વાંગી ક્રાંતિકારમાં લીધા છે. એવીજ રીતે બુદ્ધ અને મહાવીર એ ઇતિહાસિક પુરૂષ હોઈ તેમને લીધા છે. ખ્રિસ્તીધર્મ, ઇસ્લામધર્મ અને જરથોસ્તી ધર્મના સ્થાપકોને સર્વાંગી ક્રાંતિની દિશામાં જનાર તરીકે લીધા છે. રામાનંદ સાધુ, જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યની પરંપરામાં આવી ગયા ગણાય. તુલસીદામજી ભક્તિ યુગના સાહિત્યિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારમાં તેમજ શ્રીમદ રાજચંદ્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકાર તરીકે ગણાશે.” (૨૫-૮-૬૧)

ધાર્મિક ક્ષેત્રનાં ક્રાંતિકારો

હવે ધાર્મિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો અંગે થોડું વિચારીએ. સર્વપ્રથમ ધાર્મિક ક્ષેત્રનાં ક્રાંતિકારોના લક્ષણો અંગે વિચારીએ. તેથી ધાર્મિક વિચારક, ધાર્મિક સુધારક અને ધાર્મિક ક્રાંતિકાર વચ્ચેનો સ્પષ્ટ તફાવત જાણી શકાય.

ધાર્મિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારમાં નીચેનાં પાંચ લક્ષણો હોવાં જોઈએ :—

(૧) સિદ્ધાંત કે ધર્મ (સત્યાદિ) માટે પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિશ્રમ છોડવાની તેનામાં તૈયારી હોવી જોઈએ.

(૨) પોતાના ધર્મમાં સડો, અનિષ્ટો કે ખરાબીઓ પેસે તો તેનું સંશોધન કરનારો હોવો જોઈએ. સાથે જ તત્ત્વજ્ઞાન અને સદાચારને મુખ્ય ગણી પોતાના ધર્મ સંપ્રદાયને ન છોડે અને તેના મૌલિક નિયમોને ચુસ્તપણે પાળનારો હોવો જોઈએ.

(૩) વટાળવૃત્તિથી દૂર રહેવો જોઈએ. એટલે કે ધર્માન્તર, સંપ્રદાયાન્તર કે વેષાન્તર કરનાર-કરાવનાર ન હોવો જોઈએ.

(૪) પોતાનો નવો વાડો ઊભો કરવાની ઇચ્છા રાખનારો ન હોવો જોઈએ. તે અંગે ખૂબ જ જાગૃતિ રાખનારો હોવો જોઈએ, પણ પાછળથી થઈ જાય તો જુદી વાત છે.

(૫) ધર્મક્રાંતિ માટે અશુદ્ધ સાધનો ન અપનાવનારો જોઈએ. આ પાંચ લક્ષણો ઉપરથી આપણે દરેક ધર્મ-ક્રાંતિકારને તપાસીએ.

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી

તેઓને ધર્મ ક્રાંતિકાર તરીકે ગણાવી શકીએ. સર્વ પ્રથમ તેમના જીવન ઉપર ઉડતી નજર નાખીએ.

સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી પાસે ટંકારા ગામ એમનું વતન હતું. તેમનું જન્મનું નામ મૂળશંકર હતું. પિતાનું નામ કરસનજી હતું. એમના પિતા શૈવમાર્ગી હતા.

એક વખત બાળક મૂળશંકરને તેમણે શિવરાત્રીનું વ્રત કરાવ્યું. રાત્રે બધા પૂજારીઓ બૂખ અને થાકથી સૂઈ ગયા હતા. મૂળશંકર એકલો જ જાગતો બેસી રહ્યો. તેવામાં એક ઉંદર ત્યાં આવ્યો અને શિવલિંગ ઉપર ચડાવેલો પ્રસાદ આપટવા લાગ્યો.

મૂળશંકરના મનમાં મંથન જાગ્યું : “અરે આ શિવશંકર ! ત્રણે લોકને બાળી શકનાર તે ઉંદરને ન હઠાવી શકે ?”

વિચારતાં-વિચારતાં મનોવેગ તીવ્ર થયો. વ્રતની ભાવના એસરી બધ. તે દિવસથી તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે શંકરનો સાક્ષાત્કાર ન કરે ત્યાં સુધી મૂર્તિપૂજા નહીં કરે !”

ત્યારબાદ તેમનું મન અબ્યાસમાં લાગ્યું. નિષ્કંટ, નિરૂકત, પૂર્વમીમાંસા અને કર્મકાંડનો અબ્યાસ કર્યો. ત્યારે બે પ્રેરકપ્રસંગો બની ગયા. એકવાર એમના સગાને ત્યાં લગ્ન હતાં. બધા લગ્નને લહાવો લઈને પાછા ફર્યા. રાત્રે નાની બહેનને આડા થયા, વૈઘ આવ્યા પણ કાળની ગતિને કોણ રોકી શકે ! તે બહેન બધાને મૂકીને ચાલતી થઈ !

બહેનને ગુજરી ગયે દોઢ-બે વરસ થયાં હશે કે તેમના વહાલ-સોયા કાકા પણ ગુજરી ગયા. ઘરમાં હૈયાફાટ રૂદ્ધ ચાલતું હતું પણ બહાર મૂળશંકર ઊડા મંથનમાં હતા : “આ મરણ શું છે ? આમ હાલતો-ચાલતો માણસ એકાએક જડ કેમ બની જાય છે ?”

ઉપરના ત્રણ પ્રસંગોએ એમની જીવનની દિશા બદલી નાખી, તેમને વૈરાગ્ય આવ્યો. પિતાને જાણ થતાં તેમને લગ્નબંધનમાં બાંધવાનું નક્કી કર્યું. લગ્નને આગલે દિવસે તેમણે ધરતો ત્યાગ કર્યો અને છુપાતા છુપાતા તેઓ સાયલા પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે નૈષ્ઠિક

અલ્પચર્ચ પાલન કરવાની દીક્ષા લીધી; અને યોગનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેમના બાપુ તેમનો પીછો કરાવતા હતા. સિદ્ધપુરમાં પોલિસના હાથે પજ્જા. ત્રીજે દિવસે પોલિસની આંખ ધેરણી કે તેઓ નાશી છૂટ્યા. ત્યાંથી અમદાવાદ, વડોદરા થતાં નર્મદાના કાંઠે આવ્યા. અહીં તેમણે પૂર્ણાનંદ સરસ્વતી પાસે સંન્યાસ લીધો. તેમનું નામ ‘દયાનંદ સરસ્વતી’ રાખવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી અનેક સાધુ-સંન્યાસીઓનો તેમણે સમાગમ કર્યો. પણ સત્યની શોધની તાલાવેલી પૂરી ન થઈ. તેમના અંતરમાંથી અવાજ નીકળ્યો : “અધૂરા જ્ઞાન સાથે દેહત્યાગ કરવો એ મહાપાપ છે. એટલે વધારે જ્ઞાન કરી સત્યની જોડાણથી સાધ કરવી જોઈએ!”

તેઓ સીધા સ્વામી વિરજનંદજી પાસે મથુરા દોડી આવ્યા. દયાનંદની જ્ઞાન માટેની તાલાવેલી જોઈ વિરજનંદજી બહુ રાજ થયા. તેમની પાસે શીખવા લાગ્યા. પણ વિરજનંદજી એટલે કે જાણે દુર્વાસાનો અવતાર. વાતવાતમાં તેમનું મગજ છટકે. દયાનંદ બહું સહન કરે. જે બિદ્યા લઈ આવે તે ગુરૂજને દેખાડે અને અભ્યાસ કરે!

એકવાર ધણું યાદ કરવા છતાં તેમને એક પાઠ યાદ ન થયો. ગુરુને ચઢ્યો ગુસ્સો અને તેમણે લાકડીનો છૂટો ધા કર્યો. દયાનંદના હાથમાંથી લોહી નીકળી આવ્યું. તે છતાં તેમણે કહ્યું : “મારું શરીર તો કંઠાર છે એટલે મને મારતાં આપના કોમળ હાથને કષ્ટ થતું હશે!”

ગુરુ શિષ્યનો વિનય જોઈને ગદ્ગદ થઈ ગયા. તેમણે દયાનંદને પૂરા પ્રેમથી અભ્યાસ કરાવ્યો. અભ્યાસ પૂરો થયા બાદ ગુરુની વિદાય લેવા માટે ગયા અને કહ્યું : “આપ શુભાશિષ આપો! આ થોડા લવિંગ છે. તેને ગુરુદક્ષિણા રૂપે સ્વીકારો!”

ગુરુની આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું : “મને તો એનાથી પણ વધારે ગુરુ-દક્ષિણા જોઈએ! બોલ આપીશ!”

“આ પ્રાણ તમે કહો તે માટે ન્યાહાવર કરે!”

ગુરુએ કહ્યું : “બેટા! ભારતમાં પાખંડ અને અનાચારના અખાડા જામ્યા છે, ધર્મના નામે ભોળી પ્રજા લૂંટાઈ રહી છે. અજ્ઞાન અને અધ વિશ્વાસ તથા મતમતાંતર ને કુરુદિઓની જાળ ફેલાઈ છે. આ બધાની નાગચૂડમાંથી પ્રજાને છોડાવ! વૈદિક ધર્મનો અને ગ્રંથોનો પ્રચાર કર જેથી સત્ય-જ્ઞાનની ધારા ગંગા-જમુનાની જેમ વહેતી રહે...! આ મારી ઈચ્છા છે! તેને તું પૂર્ણ કર. એજ મારી મુરુદક્ષિણા છે!”

દયાનંદે ગુરુના ચરણમાં પડીને કહ્યું : “આપની આજ્ઞામાજ આ જીવન પૂરું થશે! આશિષ આપો કે એને લાયક બની શકું!”

ગુરુની આશિષ લઈ તેમણે બતાવેલ માર્ગે દયાનંદે પગલાં માંડ્યાં. તેમનામાં ધર્મ-સંશોધન કરવાની એટલી બધી તાલાવેલી હતી કે તેઓ જે સત્ય સમજતા તેને કહેવામાં પ્રખર પડિત કે ચમરબંધીથી પણ અચકાતા નહીં.

એક વખત અજમેરમાં પાદરી રોબિન્સન એ શૂલ બ્રેડ સાથે સ્વામી દયાનંદજીનો વાદવિવાદ થયો. દયાનંદજીએ સ્પષ્ટ કહ્યું : “તમે ઇશુને ઇશ્વરપુત્ર માનીને ચાલો છો તો પછી હિંદુઓ પણ ઇશ્વરના જ સંતાનો છે, તો તેમને શા માટે વટલાવો છો! એ ઠીક નથી!”

બધા પાદરીઓ તેમના તર્ક આગળ ચૂપ થઈ ગયા. પણ એક પાદરીએ રોષમાં આવીને કહ્યું : “ઇશુ અંગે આવી વાતો કરશો તો જેલ ભેગા થવું પડશે! આ બ્રિટિશ રાજ્ય છે!”

દયાનંદે હસતા હસતાં કહ્યું : “સત્ય કહેનારને જેલ ભેગો કરવાથી શું સત્ય ઠંકાઈ જશે? તમારા જેવાથી ડરીને સત્ય છોડી દઉં, એવો હું બીકણ નથી!”

અજમેરથી સ્વામીજી કિશનગઢ ગયા, ત્યાંનો રાગ વલ્લભ સંપ્રદાયનો હિપાસક હતો. તે વખતે સ્વામીજી કૃષ્ણલીલા, આડંબર અને મંદિરોના ભોગ-વિલાસ અને પાખંડનો ખુલ્લમખુલ્લો વિરોધ કરતા હતા. તેથી ત્યાંના રાગએ કેટલાક શાસ્ત્રીઓને શાસ્ત્રાર્થ કરવા ત્યાં મોકલ્યા! તેઓ ફાળ્યા નહીં એટલે તેમણે બે ચાર પહેલવાન મલ્લોને સ્વામીજી કાસળ કાઢવા મોકલ્યા. સ્વામીજીએ એકને એવો હડસેલો માર્યો કે બીજા બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સ્વામીજીએ કહ્યું : “શાસ્ત્રાર્થ કરવો હોય તો તે માટે તૈયાર છું અને શસ્ત્રાર્થ કરવો હોય તો તે માટે પણ હું તૈયાર છું.”

ત્યાંથી સ્વામીજી નામના વધારતા અનૂપ શહેરમાં આવ્યા. ત્યાં ભાગવત ચાલતું હતું. ભાગવતકાર જે રીતે ખોટો અર્થ કરતા હતા, તેનો સ્વામીજીએ વિરોધ કર્યો અને સાચો અર્થ બતાવ્યો. એટલે એક ચીડયેલા બાપએ કહ્યું : “અહીં ભાગવતનો વિરોધ કરશો તો ભિક્ષા મળવી પણ મુશ્કેલ થશે !”

સ્વામીજીએ કહ્યું : “બાપઓ મને એની ચિંતા નથી ! તમે પણ ફિકર ન કરશો !”

એક બ્રાહ્મણે તેમનો કાંટો કાઢવા માટેની યોજના ધડી. તેમની પાસે જઈ બે ચાર મીઠી વાતો કરી, પ્રણામ કર્યાં. પછી બિઠતાં બિઠતાં એર ભેળવેલું પાન સ્વામીજીને ધર્યું. ગળામાં મૂકતાં તેમને જણાયું કે પાનમાં એર છે. તેમણે તરત જ થૂંકી નાખ્યું અને ગંગા કિનારે જઈ એર ઝોડી નાખ્યું. તે શહેરનો તહેસીલદાર સૈયદ મહંમદ સ્વામીજીનો ભક્ત હતો. તેને ખબર પડતાં જ તેણે પેલા બ્રાહ્મણને પકડીને જેલમાં નાખ્યો.

પછી તે સ્વામીજી પાસે આવ્યો. સ્વામીજીએ તેને કહ્યું : “સૈયદ ! હું તો બધાને બંધનમાંથી છોડાવવા આવ્યો છું, બાંધવા નહીં. જૂડો, જૂડાઈ ન મૂકે તો મારે ભલાઈ શા માટે છોડવી. તું હમણાં જ એને જેલમાંથી છોડી દે !” આ હિદાયતા જોઈ સૈયદ નમી પડ્યો.

ત્યારઆદ સ્વામીજી બધા ધર્મના પાખંડો, રૂઢિઓ તેમજ ખોટા અર્થો વિષે શાસ્ત્રાર્થ - ચર્ચા કરતા. જેથી ધણીવાર તેમને પથરા ખાવા પડ્યા. ધણા લોકો સવિશેષે રાજાઓ તેમનું કાટણું કાઢી નાખવા તૈયાર થયા. પણ સ્વામીજીની ધન્યર ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેમનો આત્મવિશ્વાસ જખ્ખર હતો. તેથી તેઓ સત્યથી ડગ્યા નહીં. વેદાનો સાચો અર્થ તેમજ પાખંડો ખુલ્લા કરતો તેમણે એક ગ્રંથ લખ્યો તેનું નામ “સત્યાર્થ પ્રકાશ” છે. તેમની વાતો હવે લોકોને ૨૫૦૮ રૂપે સમગ્રતી ગઈ તેમ તેમ લોકો તેમનો આદર કરવા લાગ્યા.

જોધપુર નરેશ પણ તેમને આદરથી બોલાવ્યા. એકવાર સ્વામીજી મહેલમાં ગયા ત્યારે નરેશને ‘નન્નીબન’ નામની વેશ્યા સાથે બેઠેલા જોયા. તેમણે ટકોર કરી: “શું સિંહ થઈને કુતરી સાથે ફરે છે?”

રાજા શરમાઈ ગયો અને ફરી કદિ વેશ્યા સંગ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. પણ પેલી વેશ્યાએ બદલો લેવાનું નક્કી કર્યું. તેણે રસોઈવાને ફાશો અને સ્વામીજીને દૂધમાં ખારીક કાચનો બૂકો મેળવેલું જેર પાવાનું કાવતરું રચ્યું. સ્વામીજી દૂધ પી ગયા અને પામી ગયા કે શું છે? આ કાચનો બૂકો તેઓ ઝોડી શક્યા ન હતા અને કાચની કણીઓ અંદરને અંદર બધું કામ કર્યું જતી હતી. તેમણે રસોઈવાની સામે જોયું અને કહ્યું: “તું સાચી વાત કર! તને કોણે આવું કરવાનું કહ્યું હતું.”

રસોઈવાએ વાત કરી. સ્વામીજી તો ક્ષમાસાગર હતા. તેમણે તેના હાથમાં એક થેલી આપતાં કહ્યું: “તું અહીંથી ભગાય એટલે દૂર ભાગી જા. તને લોકો માર્યા વગર નહીં રહે!”

સ્વામીજીને એક જ વાત ખટકતી હતી કે જે શરીરથી વધારે સારાં કામો થઈ શકવાનાં હતાં તે હવે ન થાય! તેમણે “એહમ્”ની ધૂન બોલાવવી શરૂ કરી. લોકોને ખબર પડી. તેમને આશુલઈજવામાં આવ્યા પણ કોઈ ઇલાજ કારગત ન નીવડ્યો. ત્યાંથી અજબેર લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાં તેમણે દેહ છોડ્યો.

સ્વામીજીમાં ધર્મ ક્રાંતિકાર તરીકેના પચિય લક્ષણો હતાં. પ્રાણી પ્રતિષ્ઠા અને પરિવ્રજ છોડવાની તૈયારી તો ડગલે ને પગલે તેમના જીવન પ્રસંગોમાં દેખાઈ આવે છે, વૈદિક ધર્મમાં રહીને, તેના નિયમોને ચૂસ્તપણે પાળી ધર્મમાં આવેલી મૂઢતાઓનું તેમણે સંશોધન કર્યું, તેમણે જાતે નવો વાડો બિભો કર્યો ન હતો પાછળથી આર્યસમાજમાં જે કદરતા અને વટાળવૃત્તિ આવી તે સ્વામીજીના જીવનમાં ક્યાંયે ન હતી. તેમના મુસલમાન ભક્તો પણ હતા. ક્રાંતિ માટે તેમણે કદિ અશુદ્ધ સાધનો વાપર્યાં ન હતા. બ્રહ્મચર્યમાં એટલા પાકા હતા કે તેને દોષ જરાયે સહન ન કરતા. બ્રહ્મચર્યની અદ્ભૂત શક્તિ તેમનામાં હતી. તેમની નીચોવેલી લંગોટમાંથી કોઈ પાણીનું ટીપું કાઢી ન શકતું. એકવાર તેઓ જમનામાં સ્નાન કરી પદ્માસનવાળી સમાધિમાં બેઠા હતા. એક સ્ત્રીએ આવીને તેમનો ચરણ સ્પર્શ કર્યો. તરત જ તેઓ બિમાર થઈ “માઈ-માઈ” કહીને બાજુના જંગલમાં ગયા અને પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે તેમણે ત્રણ ઉપવાસ કર્યા. આમ તેઓ મૌલિક વ્રતનિયમો ઉપર ખૂબ જ અડગ હતા.

શ્રી જગદ્ગુરુ આદ્ય શંકરાચાર્ય

બીજા ધર્મ ક્રાંતિકાર તરીકે શ્રી જગદ્ગુરુ આદ્ય શંકરાચાર્યને લઈ શકાય. તેઓ દક્ષિણ હિંદમાં આઠમા સૈકામાં થઈ ગયા. તેમનામાં નાનપણથી જ્ઞાન તીવ્ર હતું અને વૈરાગ્ય પણ લાગ્યો. પણ હિંદુધર્મમાં તો બ્રહ્મચર્યશ્રમ વિ. ત્રણ આશ્રમો પાર કરીને જ સંન્યાસ લઈ શકાય. પણ તેમણે વૈરાગ્ય આવે ત્યારથી જ સંન્યાસ લેવાનો નવો ઓળો પાડ્યો.

તેમને પ્રારંભમાં માતાએ સંન્યાસ લેવાની ના પાડી. પણ એકવાર એવો પ્રસંગ આવ્યો કે તેમનો પગ મગરમઝે તળાવમાં પકડી લીધો. તે વખતે માતાએ કહ્યું કે જો આ મગરમઝે તને છોડી દે તો હું

તને સંન્યાસની રજા આપું. ભાગ્યવશ મગરે પગ છોડી દીધો અને શંકરાચાર્ય સંન્યાસનો નવો ચીથો પાડી શક્યા કે—

यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्

જે દિવસે વૈરાગ્ય આવે તે દિવસે સંન્યાસ લેવો.

તેમણે હિંદુ ધર્મમાં જે જડતા આવી હતી, તેનું સંશોધન કર્યું. તેમણે હિંદુધર્મને બુદ્ધિપ્રધાન ધર્મ બનાવ્યો. બૌદ્ધ ધર્મમાં જે વિકૃતિ આવી હતી તેને દુર કરવા જહેમત ઉપાડી. પણ બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુમાં રહી ન શક્યો, ત્યારે શંકરાચાર્યે બૌદ્ધ ધર્મના ધણા સારાં તત્વોને હિંદુધર્મમાં અપનાવી લીધા અને તેને નવું સ્વરૂપ આપ્યું. આથી તેઓ ‘પ્રમુદ્ધન બૌદ્ધ’ પણ કહેવાયા. તેમણે બૌદ્ધ બિશ્વુઓ જેવો હિંદુ સંન્યાસીઓનો સંઘ બોલો કર્યો. કોઈપણ વર્ગના ભોક્ષા આ સંઘમાં બળી શકતા. તેથી રૂઢિચૂસ્ત બ્રાહ્મણોએ તેમનો સખ્ત વિરોધ કર્યો. તેમના કુટુંબ સાથે અસહકાર કર્યો. એટલું જ નહીં, તેમની માતાની અસ્થીને હાથ દેવા કોઈ ન આવ્યું તેથી શંકરાચાર્યે એકલા હાથે અસ્થી ઉપાડીને માતાનો રાખેતા મુજબ અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર કર્યો.

શંકરાચાર્યે આખા હિંદુ પ્રવાસ કર્યો. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં-ત્યાં તેમણે અદ્વૈતવાદનો પ્રચાર કર્યો; અને વિજય મેળવ્યો. તેઓ કારા તક કરીને બીજાને હરાવી શકતા હતા પણ તેઓ આચરણ એવું રાખતા કે કોઈ તેમના તરફ ખેંચાયા વગર ન રહેતા.

તેમણે વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા વગેરે ઉપર ધણું બાધ્યો લખ્યાં હતાં. અનેક ગ્રંથો તેમણે રચ્યાં હતાં. જેમાં મૌલિક સાહિત્ય તરીકે મોહ-મુદ્ગર, ‘ચર્પટ પંચરિકા’, અપરોક્ષાનુભૂતિ, ‘વિવેક-ચૂડામણિ’ વગેરે ગ્રંથો આવી જાય છે. એમાં એમનો અદ્વૈતવાદ સમાજ વહેવાર સાથે સુસંગત લાગે છે.

પૂર્વ સંસ્કારવશ અસ્પૃશ્યતાનો અંશ તેમનામાં રહી જવા પામ્યો

હતો. પણ એક ચાંડાલ દ્વારા બોધ થતાં તેમણે એ ખોટી પ્રથા છોડીને સત્તને સ્વીકાર્યું હતું. હિંદના ચાર ખૂણે તેમણે સંસ્કૃતિના ચાર ધામો સ્થાપ્યા. તેમણે “ કરતલ ભિક્ષા તરુતલવાસ; ” સૂત્ર આપ્યા જે તેમની અપરિગ્રહ વૃત્તિને સૂચવે છે.

અંતે તેઓ હિમાલયમાં કેદારનાથના સ્થાને ગયા. ત્યાં ૩૨ વર્ષની ઉંમરે તેમનો દેહ-વિલય થયો. તેમનામાં ધર્મ ક્રાંતિકારના બધાંયે લક્ષણો હતા.

ધર્મપ્રાણુ લોકાશાહ

ત્રીગ ક્રાંતિકાર તરીકે ધર્મપ્રાણુ લોકાશાહને લઈ શકાય.

તેઓ સિરોહી જિલ્લાના એક ગામમાં જન્મ્યા હતા. તેમના જન્મ અગાઉની જૈન સમાજની પરિસ્થિતિને જોઈ જાણી લઈએ તો તેમના કાર્યનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે,

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ બાદ, ધણા વર્ષો બાદ ઉપરાઉપરી લાંબા દુકાળો પડ્યા અને જૈન સાધુઓને નિર્દોષ-ગોચરી મળવી શુરુકેલ થવા લાગી. કેટલાક શ્રાવકોએ પોતે બૂખ્યા રહીને સાધુઓને વહોરાવી સંસ્કૃતિને જાળવી રાખી. તે વખતે ધર્મપ્રાણુ સાધુઓએ અનશન કરીને સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે દેહોત્સર્ગ કર્યો. આવા સાધુની સંખ્યા ૭૪૮ની હતી એમ કહેવાય છે. તે છતાં કેટલાક નખળા મનનાં સાધુઓએ દેશકાળ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નિયમોમાં સુધારો વધારો કર્યો. ધીમે ધીમે છૂટો વધવા લાગી અને સાધુમર્યાદા શિથિલ થઈ ગઈ. શ્રમણસંઘમાં શિથિલતા વધવા લાગી. લોકોને આકર્ષવા માટે મંત્ર-તંત્ર-યંત્ર, જ્યોતિષ, જાદૂ, ચમત્કાર, છતરી-પગલાં, સ્મારકો વગેરેનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો. યૈત્યવાદનો શ્રીગણેશ ત્યારે થયો. યતિલોકો માલ મિલકત વગેરે રાખવા લાગ્યા. તેઓ રાજસભામાં જતા અને ચમત્કારો દેખાડી પાલખી તેમજ રાજસન્માન મેળવતા.

૧૧મી સદીમાં ખતરગચ્છના પ્રવર્તક શ્રી જિવચંદ્રસૂરિશ્રીએ તે વખતના યતિઓ અને સાધુઓની સામે અવાજ ઊઠ્યો કર્યો પણ તેમાં

જોઈએ તેવી સફળતા ન મળી, આ શિશિલાચારને ડામવા માટે એક દંઢ મનોબળીની આવશ્યકતા હતી.

તે સમયે સં. ૧૪૭૨ ના કાર્તિક સુદ પૂનમના રોજ લોંકાશાહને જન્મ થયો. તેઓ નાનપણથી પ્રતિભાશાળી અને તીવ્ર બુદ્ધિના હતા. એકવાર અમદાવાદના શાસક મહંમદશાહ પાસે સૂરતના બે વેપારીઓ બે મોતી લઈને આવ્યા. મહંમદશાહે શહેરના ઉત્તમ જવેરીઓને બોલાવી તેની પરીક્ષા કરવા કહ્યું. લોંકાશાહ પણ આવ્યા. તેમણે બરાબર તપાસીને કહ્યું : “આમાં એક મોતી તો ખરેખર કિંમતી છે. બીજું પાણી વગરનું છે.”

બાદશાહે સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી જોઈને તપાસ કરાવી તો વાત સાચી નીકળી. તેથી બાદશાહે લોંકાશાહને ખૂબ આદર અને હોદ્દો આપ્યો. પણ દરબારના નવાબશાહી રંગદંગથી અને રાજકીય કાવાદાવાથી લોંકાશાહનું મન અકળાઈ જઈયું અને તેમણે જીવનને નવી દિશામાં વાળ્યું.

લોંકાશાહના અક્ષરો ધણાં સુંદર હતાં. તેથી શાસ્ત્રોના ઉતારા કરવાનું કામ એમને સોંપવામાં આવ્યું. તેઓ લલિયા બન્યા. ઉતારા કરવા સાથે સાથે શાસ્ત્ર-વાચન પણ આલતું હતું. તેમાં જૈન સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક-શ્રાવિકાના આચાર-વિચારનું વર્ણન આવ્યું. તેમાં લખેલ શાસ્ત્ર-આરા પ્રમાણે ચતુર્વિધ સંધનું જીવન બંધબેસતું ન હતું. તેમણે શાસ્ત્રની એક પ્રતિ પોતાના માટે ઉતારવાની શરૂઆત કરી.

ધામે ધામે તેમને ખરૂં રહસ્ય સમજાઈ ગયું. તેમણે એનો ખુલ્લો પ્રચાર કરવો શરૂ કર્યો. જૈન સંપ્રદાયમાં વિરોધનો વટાળ જીવો થયો. સાધુઓએ અસહિષ્ણુ બનીને તેમનો બહિષ્કાર કરાવ્યો. પણ, લોંકાશાહ કંટાળ્યા નહીં. તેમની વાત ધણાં લોકોને રૂપે અને યોગ્ય લાગવા માંડી. તેમાં કેટલાક સાધુઓ પણ બળ્યા. લોંકાશાહે તેમને બધી વત રૂપે કહી અને જૈન સમાજમાં એક નવી ક્રાંતિ પેદા થઈ. ધણાં શ્રાવકો, જેઓ સાધુ-સાધ્વીઓના મનસ્વી વર્તનથી કંટાળ્યા હતા તે એમના સંઘમાં બળ્યા. જૈન સમાજમાં ક્રાંતિકારી વર્ગ તરીકે જે લોકો

બહાર આવ્યા તે સ્થાનકવાસી સમાજ તરીકે જાહેર થયા. આજે તો જો કે એ ક્રાંતિમાં ઝોટ આવી છે.

ધર્મ-ક્રાંતિકાર લોકશાહમાં ક્રાંતિકારનાં બધાં લક્ષણો હતાં. તેમનો વિચાર જૈન ધર્મમાં સંશોધન કરવાનો અને આડંબર દૂર કરવાનો હતો. તે માટે લોકોએ તેમને ધણું કષ્ટ આપ્યાં; જે તેમણે ધીરજથી સહ્યાં. તેમનામાં વિદ્વતા, ધૈર્ય અને સાહસ ત્રણેય હતાં. તેથી તેઓ ધર્મ-ક્રાંતિમાં અડગ રહ્યા. તેમના પ્રયત્નોથી લોકોમાં જાગૃતિ આવી અને મોટી ક્રાંતિ થઈ. તેમની છેલ્લી કસોટી અલવરમાં થઈ. ત્યાં તેમને જમણમાં ઝેર ભેળવીને મારી નાખવામાં આવ્યા. આમ આ ક્રાંતિકારે ક્રાંતિનું કાર્ય કરી હસતા હસતા પ્રાણ છોડ્યા.

માર્ટિન લ્યૂથર

લોકશાહ જેવા જ અને તેમના જેવી યુરોપની ધાર્મિક પરિસ્થિતિમાં પેદા થનાર માર્ટિન લ્યૂથરનું નામ પણ ઇસાઈ ધર્મની ક્રાંતિ માટે ઝોટલું જ જાણીતું છે. યોગાનુયોગે તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૩માં જર્મનીના એક ગામડામાં થયો હતો. તે એક ખાણ-કામદારના પુત્ર હતા. બાવીશ વર્ષની ઉંમરે તેઓ બીશપ-પાદરી થયા. તેમણે એકવાર એક ખાણસને પાપ-મુક્તિના પરવાના વેચતો જોયો. જે તેમને ન ગમ્યું તેથી તેમણે અણગમો જાહેર કર્યો. આ વાતની ખબર પોપને પડી. તેમણે તેમને ધર્મ બહાર કર્યા. તેમણે પોપ સાથે ચર્ચા કરી વાદવિવાદ કર્યો પણ મતભેદ વધતો જ ગયો. અંતે જર્મન સમ્રાટે તેમને દેશપાર કર્યા. તે છતાં તેમની લોકપ્રિયતા વધતી ગઈ.

તે વખતે લોકોમાં રોમનચર્ચની વિરૂદ્ધ અને પાદરીઓના વૈભવ-વિલાસ તરફ બધાની તીવ્ર રોષની લાગણી હતી. તેઓ લ્યૂથર સાથે થયા. કેટલાક રાજાઓ પણ સ્વાર્થ માટે તેમની સાથે થયા. આમ લ્યૂથર ચર્ચની તેમ જ ધર્મતંત્રની ધણીખરી માન્યતાઓ સામે [Protest] પ્રોટેસ્ટ એટલે કે વિરોધ કર્યો. પરિણામે તેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ કહેવાયા. તે કાળથી

યુરોપમાં ઇસાઈઓના એ લાગલા પડ્યા :—(૧) રોમન કેથોલિક અને (૨) પ્રોટેસ્ટન્ટ. પ્રોટેસ્ટન્ટ પણ પાછળથી અનેક સંપ્રદાયોમાં વહેંચાઈ ગયા.

ચર્ચ (ધર્મસંઘ) સામેની આ ચળવળને Reformation (ધર્મ-સુધારો) કહેવામાં આવે છે. આ ધર્મપ્રવૃત્તિને વેગ આપવા માટે મુખ્ય ૬ કારણો હતા :—(૧) દેવળ પાસે અટળક પૈસો આપ્યો તેથી પોપ અને તેની હાથ નીચેના પાદરીઓ ધર્મડી, આળસુ, આપખુદ, વિલાસી, બ્રેષ્ટાચારી અને અનીતિમાન બની ગયા. જેથી લોકો તેમની વિરુદ્ધમાં હતા.

(૨) ધણા રાજાઓને પોપનો અંકુશ ગમતો ન હતો. તેઓ પોપની સત્તા તોડવા માટે આતુર હતા. એટલે તેની વિરુદ્ધ ચળવળ કરનારને મદદ આપવા તૈયાર હતા.

(૩) પાપમુક્તિના પરવાના આપી લોકોને છેતરીને પૈસા પકાવવાનો ધધો કોઈને ગમતો નહીં. તેવામાં આવી ધાર્મિક છેતરપીંડીની વિરુદ્ધ અવાજ બુલંદ થયો એટલે લોકો દયુધરને સાથ આપવા લાગ્યા.

(૪) લોકોમાં રાષ્ટ્રીયતા આવી ગઈ હતી અને તેથી તેમને પોપની સત્તા ગમતી નહીં.

(૫) નવ જાગૃતિથી લોકોને નવી દ્રષ્ટિ મળી. નવી શોધખોળો, પુસ્તકો, બાઈબલના ભાષાંતરો વગેરેથી બાઈબલની કેટલીક બાબતોનો ખોટો અર્થ થતો અટક્યો; ધર્માધ્યક્ષોની પોકળતા જાહેર થઈ.

(૬) ધર્મ અંગે લોકોને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. તેમાં આ ચળવળના કારણે ઉમેરો થયો.

આ ધાર્મિક ક્રાંતિની અસર લાંબે સુધી પહોંચી. ઉત્તર યુરોપ આખું પ્રોટેસ્ટન્ટ થયું. દક્ષિણ-યુરોપ કેથોલિક રહ્યું. ધર્મના ત્રાસથી બચવા ધણા લોકો અમેરિકા લાગી ગયા. ત્યાં સંસ્થાનો ઊભાં થયાં. કેથોલિક ધર્માધ્યક્ષો ઉપર સુધારો કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી.

યુરોપના ઇતિહાસમાં આ ધાર્મિક-ક્રાંતિનું આગવું મહત્ત્વ છે. તેની સાથે રાજ અને પ્રજા બન્ને હતાં. ખેડૂતો પણ તેની સાથે હતા. તેણે યુરોપમાં ધર્મ-સુધારો દાખલ કરાવી, ધર્મ સ્વાતંત્ર્યની લડાઈ અમર બનાવી. અંતે સન ૧૫૪૬ માં તે મૃત્યુ પામ્યો.

માર્ટિન લ્યુથરમાં પણ ધાર્મિક ક્રાંતિકારના બધાં લક્ષણો હતાં.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. પૂજાભાઈએ ચર્ચા શરૂ કરતાં કહ્યું: “ક્રાંતિકારની પોતાના સમયમાં આકરી કસોટી થાય જ છે. પ્રાણુ-પ્રતિજ્ઞા ને પરિગ્રહ ત્રણેય હોમવા છતાં તેમની જીવતા જાગ્યેજ કદર થાય છે. મહર્ષિ દ્વાનંદ જીવતા હતા ત્યારે તેમની જેટલી કદર લોકોએ નહોતી કરી તેટલી કદર આજે થઈ રહી છે. પણ બદલાતા સમય પ્રમાણે સંશોધન થવું આવશ્યક છે.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “આજે નવા ધર્મ સંસ્થાપકો કરતાં, નવા ધર્મ ક્રાંતિકારોની સવિશેષ આવશ્યકતા છે!”

શ્રી. માટલિયા : મારા વિનમ્ર મને આજે જે ધર્મ ક્રાંતિકારોની વાત કરી તેમાં ગુરુ નાનકને પણ હમેરવા જોઈએ. તેમણે હિંદુધર્મનો સંદેશો સાચવ્યો, મૂર્તિપૂજા દૂર કરી. તેમણે મુસ્લિમ ધર્મનું સંશોધન કર્યું અને જ્ઞાનનું અવલંબન જનતાને આપ્યું. નાનકનું કાર્ય ખીજા કરતાં કપરું હતું કારણ કે સત્તા-રાજ્યની સત્તા ઈતરધર્મી પાસે હતી. તે વખતે બાદ ધર્મ પરદેશ સીધાવ્યો હતો; જેનો સંકીર્ણ થવા લાગ્યા હતા, એટલે એક શૂન્યાવકાશ પેદા થયો. એક તરફ સંકુચિત બનતો હિંદુધર્મ અને ખીજા તરફ ઝૂનતે ચઢેલો ઇસ્લામ; ત્યાં વિચારપૂર્વક નાનકે જ પહેલ કરી. રામ અને ગોપૂજાને લઈને ઇસ્લામી શાસન સામે ધર્મયુદ્ધ હોયું. તેમણે તેના સારાં તરફ

લીધાં. તેમણે પોતાના શિષ્યોને તરવાર અને ત્રિશૂળના બદલે કિરપાણુ આપ્યું. કદોરાની પરંપરા પારસીની જેમ આપી. વાળની સાથે કાંસડી અને હાથમાં રક્ષણથે' કડું આપ્યું. ચારિત્ર્ય માટે કચ્છ આપ્યું. તેમણે મુસ્લિમોની એક વાત લઈ લીધી કે મુસલમાનની જેમ કડું ગમે તે ભોજનને અડે તે પવિત્ર, (પાક) થઈ જાય. આમ વટાળવૃત્તિનો ઉકેલ આપ્યો; અને અનેક હિંદુઓને ફરી નવા હિંદુ-શીખ બનાવી લીધા. શું તે ઉપરથી તેમને ધર્મક્રાંતિકારમાં સ્થાન ન આપવું જોઈએ?"

પૂ. શ્રી નેમિસુનિ : “ અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો એ જુદી વાત છે. પણ નવો ધર્મ પેદા કરવો એ ધર્મક્રાંતિકારનું લક્ષણ નથી. એટલે નાનક તેમાં ધટી શકતા નથી.

પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી : ધર્મક્રાંતિકારનાં લક્ષણો જે આપવામાં આવ્યાં છે તેને જોતાં નાનકનું નામ ન ઉમેરી શકાય ! નહીંતર એ નામાવલિ વધવા લાગશે. નવો સંપ્રદાય જોશે થયો એટલે આજે આપણે શીખોમાં પણ એ જ ઝનૂન જોઈએ છીએ.”

પૂ. શ્રી દ્વંડીસ્વામી : “ દયાનંદ સરસ્વતીને શિવરાત્રીના જ્ઞાન થયું એટલે લોકો તેને જ્ઞાન-રાત્રિ તરીકે ઓળખાવે છે. દયાનંદ સાથે વટળાયેલા હિંદુને ખ્રિસ્તી કે મુસલમાનમાંથી ફરી શુદ્ધિ કરી હિંદુ બનાવવાની વાત ધર્મક્રાંતિકાર તરીકે એસે છે ખરી? જો કે ગાંધીજી એની વિરૂદ્ધ હતા.

શ્રી. શકરાચાર્યે' ખરેખર ધણી રીતે સમન્વય કર્યો છે. તેમણે પારિમાર્થિક સત્તા પ્રમાણે માયાને મિથ્યા કહી, પણ પ્રાતિભાસિક સત્તા મુજબ માયાને સપનું કહ્યું પણ વહેવારિક સત્તા મુજબ માયાને સાચી પણ કહી-આમ શૈવ-વૈષ્ણવનો સમન્વય કરી આપ્યો. બૌદ્ધ અને જૈનોનાં તો સંન્યાસ અને વ્રતો લઈ સમન્વય કર્યો છે. સૂફીમત ઇસ્લામની શાખા છે. તે માણસને ખુદાનું નૂર ન માનતાં ખુદ ૩૫ જ માને છે. આ વાત

શંકરાચાર્યની “ જીવ શિવ છે ” તેને મળતી આવે છે. એટલે તેમનો ઇસ્લામ સાથે સમન્વય આપોઆપ થઇ જાય છે.

હજરત મુહમ્મદને ધર્મક્રાંતિકાર તરીકે ગણવા કે કેમ એ મારો એક પ્રશ્ન છે. આપણે તેમને સર્વાંગીક્રાંતિની દિશામાં તો લીધા છે પણ ધર્માચાર્ય કદિ રાજા થયો નથી. તે જમાનામાં હજરત મુહમ્મદ ધર્માચાર્ય છતાં રાજા થયા એ ક્રાંતિ કે નહીં ? જો કે તિબેટમાં બૌદ્ધ ધર્માચાર્યો રાજા જેટલાજ હક્ક મોગવતા હતા.”

પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી : “ અહિંસા દ્વારા ધર્મક્રાંતિ થાય એ જ ધર્મક્રાંતિકાર માટેની પૂર્વશરત સ્વીકારીએ છીએ. તો તેમની ગણના ધર્મક્રાંતિકારમાં ન થઈ શકે. રાજ્યતંત્ર ઉપર દંડશક્તિ અનિવાર્ય હોઈને જ સાચી ક્રાંતિ રાજ્યસત્તા દ્વારા થતી નથી. તે કાળે જે થયું તે સંયોગવશ થયું હશે; પણ હવે ઇસ્લામમાંથી ભય અને ખ્રિસ્તીધર્મમાંથી લાલચનાં તરવેા ખાઈ કરી, તે બંનેને સર્વધર્મ-સમન્વયની દિશામાં આગળ ધપાવવા સાચા ઇસ્લામી અને સાચા ખ્રિસ્તીઓએ આગળ આવવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈશે જ.

(૧૯-૯-૧૧)

ધાર્મિક ક્રાંતિકારની દિશામાં

જય વખતે ધાર્મિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિકારો અંગે વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ ક્રાંતિ માટે વ્યક્તિ પ્રેરક બની શકે પણ તેનું વાહન તો સંસ્થા જ બની શકે છે. એવી વ્યક્તિઓને ધાર્મિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિકાર તરીકે આપણે લીધા છે પણ જેમણે વિચારો વહેતા કર્યા કે જેમની પાછળ સંસ્થા ન મળી શકી તે બધાને ધાર્મિક ક્રાંતિકારની દિશામાં ગયેલા મળ્યું.

ભક્ત મીરાંબાઈ

આમાં સૌથી પહેલાં મીરાંબાઈને લેશું. તેમના જન્મકાળની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે એક તરફ શુષ્ક વેદાંત ચર્ચા ચાલતી હતી, જેના કારણે અનિષ્ટો તરફ આંખ મિચામણા કરી લોકો ઉદાસીનતા સેવતા હતા ત્યારે કેટલાક કેવળ કર્મકાંડમાંજ રાચીને રહી જનારા લોકો હતા. સમાજ મૂઢ હતો. સ્ત્રીઓને બ્રહ્મચારિણી રહેવાનો કે સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર ન હતો,

મીરાંબાઈનો જન્મ આવ સમયે મારવાડમાં મેડતામાં થયો હતો. તેમના પીયરમાં શ્રીકૃષ્ણ-ચતુર્ભુજનું મંદિર હતું. જ્યાં તે દરરોજ જતી સતસંગ કરતી અને ભક્તિમાં લીન થઈને ગીતો ગાતી તેમજ જિમિ'બધુ' વૃત્ત કરતી. લોકોને આ બધું નવું અને પરંપરા વિરુદ્ધ લાગતું.

તેનાં લગ્ન ચિતોડના રાણા સાથે થયાં. ત્યાં એકલિંગ-શિવ-પૂજા ચાલુ હતી. તે છતાં મીરાંબાઈની કૃષ્ણભક્તિ ચાલુ જ રહી. જ્યાં સખત પદો પાળવામાં આવતો ત્યાં મીરાંબાઈ નાચતાં, ગાતાં ધૂન લગાવતાં અને તેમણે બધાં ખોટાં બધાં તોડી નાખ્યાં. જેમણે બતાવ્યું કે શીલનું રક્ષણ આત્મબળથી ચાય છે. ખોટી રીતિઓ કે રૂઢિઓથી નહીં.

તેઓ રાજરાણી હતા, તે છતાં સાદી શેતરંજી કે સાદી ઉપર

મતા, સાદા કપડાં પહેરતાં, ધરણીથી દૂર રહેતા. એ જોઈ રાણાએ ટકાર કરી : “ જો આમજ રહેવું હતું તો મને શા માટે પરણ્યાં ? ”

મીરાંબાઈએ કહ્યું : “ તમને પરણ્યાં પહેલાં જ હું શ્રીકૃષ્ણને વરી ચૂકી છું. એટલે તમારી સેવામાં ખામી નહીં આવવા દઉં પણ ભોમ-વિલાસ તરફ તો વળીશ જ નહીં ! ”

રાણાએ ખૂબ સમજાવી; રાણીની બહેન ઉદાબાઈએ ખૂબ સમજાવી પણ મીરાં ને “ મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ; દૂસરો ન કોઈ ” નો નાદ લાગી ચૂક્યો હતો. જે કોઈ તેમને સમજાવવા જતું તે તેમના રમે રમાઈને આવતું. અંતે રાણાએ ઝેરનો પ્યાલો મોકલ્યો કૃષ્ણ-ભક્તિના ઉત્કટભાવે તે ઝેર મીરાં ગટગટાવી ગઈ અને કંઈ ન થયું. અંતે મીરાંબાઈ ચિતોડનો ત્યાગ કરે છે? અવ્યક્ત બળના સહયોગે અને પોતાના અદ્ભૂત આત્મબળે તે પગપાળા, મથુરા, વૃંદાવન, કાશી વગેરે તીર્થો કરે છે.

ત્યાં તેમનો બેટો જીવા ગોસાંધથી થાય છે. સ્ત્રીનો સ્પર્શ માત્ર નરકંતુ કારણ માનનાર એ ગોસાંધ મીરાંબાઈના વાત્સલ્ય ભાવે પોતાના વિચારો બદલે છે અને બન્નેનો સત્સંગ થાય છે. એક લંપટ સાધુ મળે છે પણ મીરાંબાઈના બ્રહ્મચર્ય-તેજના કારણે તે સુધરી જાય છે.

અંતે મીરાંબાઈ સાધ્વી તરીકે ઓળખાય છે. તે દારિકા જાય છે. જ્યાં જાય છે ત્યાં તેઓ ઠેર-ઠેર પોતાની ભક્તિમાં બધાંને તરબોળ કરતાં જાય છે.

મીરાંબાઈએ મોટામાં મોટી એ વાત કરી કે; એક તો જે લોકો ઝોછા ભણેલા હોય, જેમને શુષ્ક વેદાંત કે કર્મકાંડની ગતાગમ ન હોય, તેવા લોકો માટે રસમય ભક્તિ માર્ગ તેમણે ચીંધ્યો. જેથી કૃષ્ણ પ્રત્યે ભક્તિ-વાત્સલ્યમાં તરબોળ બની, અભણમાં અભણ માણસ પણ એ ભક્તિ કરી શકે. આ ભક્તિ પામવા માટે સરળ, અને પવિત્ર-હૃદયના બનવું જ પડે. સાથે જ બધાં પાપોનો ઓકરાર, પ્રાયશ્ચિત અને શુદ્ધ

આચરણની ત્રિવેણીમાં તેમને સ્નાન કરવું જ પડે. આ માર્ગ જનસાધારણ માટે સહેલો છે. બીજું એ કે તેમની (મીરાંની) પ્રેરણાથી તે યુગના અનેક બહેનોમાં જાગૃતિ આવી. આ ધર્મક્રાંતિ સંસ્થા દ્વારા થઈ હોત તો આજે પછાતવર્ગ અને નારી-સમાજની જે દશા છે તે ન રહેવા પામત અને તેઓ ખૂબ જ આગળ આવી શકત.

સંત કબીર

એવી જ રીતે હિંદુ-મુસ્લિમ-સંસ્કૃતિના મિલનનાં પ્રતીક જેવા સંત કબીરે પણ ધર્મક્રાંતિની દિશામાં પગલાં માંડ્યા હતાં. ઈ. સ. ૧૩૯૮માં એમનો જન્મ કાશીમાં એક વિધવા બ્રાહ્મણી માતાની કૂખે થયો, જેણે સમાજના ડરના કારણે કાશીના લહરા તળાવના કાંઠે એમને ત્યાગી દીધા. ત્યાં સુતર ધોવા આવેલ 'નીમા' નામના મુસલમાને તેમને અપનાવી ધરે આણ્યા.

આ એક અદ્ભૂત સંયોગ જ હતો કે જે બાળકને મરવા માટે નાખી દેવામાં આવેલું તે બાળકને જીવતદાન મળે છે. નામ પાડવા કાજ આવે છે. તેનું નામ કુરાન ઉધાડતાં કબીર પાડવાનું નક્કી થાય છે. પણ વચુકરના છોકરાને કબીર એટલે વિશ્વ નિયંત્રતા નામ કઈ રીતે આપી શકાય ? બીજા કાજો આવે છે. કોઈને ખબર પડે છે કે એ બાળક તો હિંદુ છે-ખધા તેને કાફર ગણી મારી નાખવાનું કહે છે પણ પાલક માતા 'નીર' એને બચાવી લે છે. તેનું નામ કબીર રાખવામાં આવે છે.

મુસ્લિમ-વાતાવરણમાં ઉછરતો કબીર તિલક કરે છે, યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે, 'નમો-નારાયણ' વદે છે. હિંદુઓને લાગે છે કે તે અમારા ધર્મની મશ્કરી કરે છે. મુસ્લિમો માને છે કે તે અમારો મઝહબ વટલાવી મારવા ઇચ્છે છે. આમ વિરોધી વાતાવરણ વચ્ચે કાપડના તાણાવાણા મેળવતા કબીર ચોટા થાય છે.

એ યુગના વિખ્યાત વૈષ્ણુ સંત રામાનંદ રોજ સવારે ગંગાસ્નાને

જાય છે. એક દિવસ એમની ચાખડીઓ કાઢીની સાથે અથડાય છે. એકદમ ખૂમ પડે છે : “અરે...મારા કાનનો પડદો ફૂટી ગયો !”

કચ્છાઈ સ્વામી રામાનંદજીનું કોમળ હૈયું દ્રવી ઉઠે છે. તરત હાથ પકડીને એ વ્યક્તિને ઉઠાડે છે. એ હતા કખીર. તેમના કાનમાં પ્રભુનું નામ લેવાનો આદેશ આપે છે. તે દિવસથી કખીર રામાનંદના ગૃહસ્થ શિષ્ય બને છે.

કખીરજી તે દિવસથી જોડા તત્ત્વજ્ઞાનમાં જિતરીને સાર કાઢે છે. કાશી અને કાળ્યા, મહા અને પ્રયાગ, રામ અને રહીમ, કૃષ્ણ અને કરીમ, એ બધા એક છે; એમ કહે છે. લોકોને ઈશ્વર-અલ્લાહ એક જ છે, તે સમજાવે છે. પરિણામે કાશીના ધાર્મિક-જગતમાં વિરોધીઓનો વટોળ ચડે છે. તેમની અગ્નિ પરીક્ષા રૂપે હિંદુ-મુસ્લિમ નેતાઓ વારાણસીના ન્યાયાધીશ આગળ ફરિયાદ કરે છે : “કખીર બન્ને કોમમાં ઉશ્કેરણી કરે છે !”

કખીરને ન્યાયાધીશ પૂછે છે : “તમે બન્ને ધર્મેતિ એક કહી બન્નેનાં દિલને આધાત પહોંચાડો છો. બન્ને કોમના નેતાઓએ તમારા ઉપર આ તહોમત મૂક્યું છે. બોલો તેનો શું જવાબ છે ?”

કખીરજી કહે છે કે : ‘માણસનું દિલ એક મંદિર છે, તેમાં સાહેબ વસે છે. એટલે ખરી રીતે કોઈનું દિલ ન દુલવવું જોઈએ. ‘બધા જ ઈશ્વરના પુત્રો છે,’ એમ હિંદુઓ કહે છે. તેમજ ‘બધા અલ્લાહના બંદ છે,’ એમ મુસ્લમાનો કહે છે. પછી રામ અને રહીમના નામની શા માટે લડાઈ જોઈએ ? તેનાં કરતાં બેદલાવ બૂલીને એકથ થાય તો તે ઈશ્વર કે ખુદાને વધુ ગમશે. મારી વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરવા જેમ બધા બેમા થયા છે, તેમ તેઓ ઈશ્વરને બજવા એક થાય’ એજ હું કહું છું !’

ન્યાયાધીશે તેમને નિર્દોષ છોડી દીધા.

કખીરનાં લમજીવન અંગે ખાસ જણાવવા મળતું નથી. ‘બોધ’ નામની નિરાધાર બાળા તેમના અપૂર્વ જ્ઞાનથી વારી જાય છે. તે સાધુ

સંતોને દૂધ આપતી. પણ કખીરથી પ્રભાવિત થઇને તેમની સાથે રહે છે. બોકો તેને કખીરની પત્ની તરીકે ઝાળખે છે.

આ પત્ની કેવી હતી તેનું દર્શાવેલ છે. એકવાર એક બહુલો આજીવ્યુ યુવક કખીરજીને પૂછે છે. 'મારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવું સાડ કે સંન્યાસ આશ્રમમાં?'

વણવાના કામમાં મગ્ન કખીરજી પત્નીને કહે છે. 'અરે, દીવો લાવો તો?'

પત્ની વિચારે છે કે દિવસ ઉજળો છે, વળી કોઈ વાદળું પણ ચઢ્યું નથી છતાં પતિ દીવો મંગાવે છે તો કોઈક કારણ હશે જ! તે સહેજ પણ કંટાળો લાગ્યા વગર દીવો લાવે છે. તરત જ કખીરજી કંપકો આપે છે. 'ઝેટલું ચે ભાન નથી કે અત્યારે દિવસ છે! દીવો પાછો લઈ જવો!'

પત્ની કશા પણ કંટાળા વગર કહે છે. 'માફ કરજો મારી કંઈક સમજકેર ચર્મ લાગે છે!'

આજની કોઈપણ શિક્ષિત યુવતી હોય તો એવો છણકો કરે કે વાગબાણો બંધ ન થાય. પણ લોભબાધ શાંતિથી કંઈ ન થયું હોય તેમ વતીને ચાલી જાય છે.

કખીર કહે છે. 'આપી દીધો, સમજ્યા નહીં તમે?'

યુવક કહે, 'ના હું તો જરાય સમજ્યો નથી!'

ત્યારે કખીરજી કહે છે, 'જેને ત્યાં આના જેવું આરાપાલન કરનાર નારી રત્ન હોય તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ જીયો! પણ સંકલ્પ વિકલ્પ ત્યાગી આત્મકલ્યાણ સાથે સમાજ-કલ્યાણ સધાય તો સંન્યાસ જીયો!'

કખીરજી કમલ અને કમાલી બેયને પાળી પોષીને મોટાં કરે છે. જમત એમને એમનાં પુત્ર-પુત્રી તરીકે માને છે.

કખીરજી શ્રમનિષ્ઠામાં માનતા હતા. એક તરફ સાળ ઉપર કપડું

વણતા અને ખીજ તરફ દુહાઓ રમતા, પદો અને લાજનો બનાવતા. તેની સાથે આગતુકોનો સત્સંગ તો રહેતો જ.

એકવાર કબીરજી જલદી કપડું વણના હોય છે. એક સત્સંગ-પ્રેમી તેમને પૂછે છે. ‘આજે કેમ જલદી વણો છો !’

કબીરજી કહે છે. ‘વેપારીને સાંજે તાકો પહોંચાડીશ તો મજૂરી મળશે અને ઘરમાં અનાજ લાવી શકીશ !’

પેલા બાપ કહે છે. ‘તમારે તો ઘણા શ્રીમંત સિધ્ધો છે. કાંઈ એકને કહેશો તો અનાજનો પ્રબંધ થઈ જશે. પછી શા માટે આટલી તકલીફ કરો છો ?’

કબીર કહે છે. ‘ધધરે આપેલા બે હાથ સાચુત છે, પછી ખીજ પાસે શા માટે માંગવું જોઈએ ? કામ કરી શકે છતાં જો આળસુ રહે તે ધધરનો ગુનેગાર છે !’

પેલા બાપ નિરૂત્તર થઈ ગયા.

કબીરજીએ હિંદુ-મુસ્લિમ બન્ને ધર્મમાં પેસી ગયેલી અનેક જડ માન્યતાઓ અને અંધ વિશ્વાસોને સીધા-સાદા શબ્દોમાં કહીને દુર કર્યા. હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની તેમની વાતો આજે પણ એટલી સ્પષ્ટ અને ગંભીર છે. જાતિવાદનાં તો તેમણે મૂળિયાજ હાથેડી નાખ્યાં હતાં. છતાં-છતાંની તો ખુબ જ ઝાટકણી કાઢતા હતા.

એક વખત હરપાલ નામનો એક બ્રાહ્મણ તૃષાતુર થઈને પાણી ભરતી કમાલી પાસે પાણી માંગે છે. તે ઘડામાંથી ગાળેલું સાફ પાણી આપે છે. પાણી પીધા પછી તે પૂછે છે. ‘તમારી નાત કંઈ છે ?’

કમાલી કહે છે. ‘નાતજાતમાં અમે માનતા નથી. બધા માનવોને સાહેબનાં પુત્રો ગણીએ છીએ. પણ ધધા તરીકે અમે મુસલમાન વણકર ઓળખાવીએ છીએ.

પેલો બ્રાહ્મણ ધગધગી જાડે છે. ‘અરે હું જાતિ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ ! અને તેં મને વટલાવી માર્યા !’

કમાલી તેને સમજાવી કબીર પાસે લઈ જાય છે. કબીરજી કહે છે 'ઐટલું બધું જાત માટે હોય તો પાણી પીતાં પહેલાં પૂછવું હતું । પણ આ પાણીને તો અસંખ્ય વસ્તુઓનો સ્પર્શ થયો હોય છે. માછલાં, હાડકાં, સડેલી વનસ્પતિઓ, દેડકાં ત્યારે તું વટલાતો નથી. પણ મળેલું ધડાતું પાણી તેમાં વટલાઈ જાય છે ।'

પેલો આદાણુ યુવક તો સાંભળતો રહ્યો. કબીર તેને કહે છે. 'ગંગામાં હિંદુ નહાય છે. મુસલમાન નહાય છે. મડદાંની રાખ પડે છે. આ ધડાની માટીમાં એવી કેટલીયે રાખ લળી છે. એવો ધડો કુંભારને ત્યાં તો સરખો હોય છે. ત્યાંથી બધા લાવે છે તેમાં કોઈ અભડાતું નથી । ગંદી નરક અને વિષ્ટા ઉપર બેસેલી માખીઓ તને સ્પર્શે' એમાં પણ તું અભડાતો નથી ? તો પછી મારી દીકરીના સ્પર્શ માત્રથી કઈ રીતે અભડાઈ જવાય ।'

કબીરજી તેને વધુમાં કહે છે : “ તારા દેહને તું આદાણુ માનતો હોય તો તારા શરીરને બાળનારને અદ્ભુતતા લાગે ને ? જે આત્માને જ આદાણુ ગણાતો હોય તો તે દરેક જન્મે આદાણુ રહેશે; પછી સારાં-માઠાં કર્મનું શું ? અમારી વણેલી જે જનોઈ તમે ધારણ કરો છો તેનાથી પણ આદાણુ અભડાતો નથી. પછી ભગવાનના પાણીમાં આટલો ભેદ શા માટે ? ”

તે આદાણુને સાચું જ્ઞાન થાય છે, ઐટલું જ નહીં તે કમાલી સાથે લગ્ન કરે છે અને કબીરનો શિષ્ય બને છે.

કબીરજી નારીજાતિની પ્રતિષ્ઠામાં માનતા હતા. એક દિવસ તેઓ એક ગામમાં ગયા. ત્યાં જોયું કે લોકો એક વૃક્ષાને ગામ બહાર કાઢવા માગતા હતા, પણ તે ગામ છોડવા માગતી ન હતી. આખરે ગામ લોકોએ તેનું ઘર બાળી નાખવાનું નક્કી કર્યું. કબીરજીને આ ખબર પડતાં મામલોકોને તેમણે એમ કરતાં અટકાવ્યા. બીજે દિવસે બિહારપાત્ર લઈ તે વૃક્ષાને ધરે ગયા. તેણે મિહાઈઓ ધરી. કબીરજીએ તે તરફ ન

જેથું. તેમણે કહ્યું. ‘તારા ઉપર વિષય-વાસના અને મોહનું જે આવરણ જવાયું છે તેની મને ભિક્ષા આપ !’

વેશ્યા સમજી ગઈ કે કપ્પીરજી તેને શરીર વેચવાનો ધંધો બંધ કરવાનું કહેતા હતા. તેણે કહ્યું, ‘શરીરની ચામડી જેવું એ ચર્મ મયું છે !’

કપ્પીરજીએ કહ્યું. ‘પણ તેના કારણે હડધૂત થવાય ત્યારે કોષકવાર કપ્પીર મદદ કરવા આવી ચઢે. પણ હશે તો હંમેશાં આક્રિત આવશે. હું તો હંમેશા માટે તારામાં માતૃ-સ્વરૂપ પ્રગટાવવા આવ્યો છું. જેથી તું હંમેશા માટે હડધૂત થતાં અટકી જાય !’

તે બહેને કબૂલ કયું અને વેશ્યાનો ધંધો બંધ કર્યો અને આગળ જતાં સાધવી જેવું જીવન વીતાવવા લાગી.

કપ્પીરજી ધણું સહનશીલ હતા. એના પણ બેએક પ્રસંગો છે. તેમની પ્રશંસા હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને કરતા એટલે બ્રાહ્મણો ચીડાયા. તેમણે કાવતરું રચ્યું અને એક બદચ્છન બાઈને કપ્પીરનું નામ ખરાબ કરવા રોકી. રોબની જેમ કપ્પીર વણેલું કપડું લઇને વેપારીને આપવા જતા હતા ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ રસ્તા રોકીને જરા જોરથી કહ્યું : “વહાલા, તમે તો ભારે કરી ! મને ધરે લઈ જવાનું કહીને ક્યાં ચાલ્યા ગયા હતા ?”

પેલા લોકો ભેગા થયા. બીજા પણ ભળ્યા. કપ્પીરજીએ જરા પણ ડર્યા વગર કહ્યું : “તારા માટે તો માફ ધર સદા ખુલ્લું છે. ચાલ બહેન !”

તેઓ પેલી બાઈને ધરે લાવ્યા અને ધરમાં કહ્યું કે ‘મારી બહેન આવી છે.’ બધા લોકો કપ્પીરના ઉમદા ચરિત્રથી દિંગ થઈ ગયા. પેલી બાઈએ પણ તેમના પગે પડીને માફી માગી; અને કહ્યું કે અમુક કાવતરાંખોર માણસોનો તે ભોગ બની છે.

પેલા વિરોધીઓ ચૂપ ન રહ્યા અને તેમણે બાદશાહના કાન;

ભંભેર્યાં. એટલે તે જ વખતે બાદશાહના સિપાહીઓ આવ્યા અને કબીરને દરબારમાં આવવાનું ફરમાન કહ્યું. કબીર પેલી બાર્ડ સાથે દરબારમાં ગયા. તે બાઈએ સાચી વાત કહી; એટલે બાદશાહે ખુશ થઈ કબીરનું સન્માન વધાર્યું.

પણ વિરોધીઓ એટલાથી ચૂપ થઈને ન બેઠા. તેમણે દિલ્હીના બાદશાહ સિકંદર શોદીના કાન ભંભેર્યાં. તેમને ત્યાં હાજર થવાનું ફરમાન આવ્યું.

દિલ્હી દરબારમાં તેઓ યોડાક મોડા પહોંચ્યા. બાદશાહે પૂછ્યું :
“ કેમ મોડા પડ્યા ? ”

કબીરજીએ કહ્યું : “ માર્ગમાં એક તમાશો નિહાળતો હતો ? ”

બાદશાહે પૂછ્યું : “ એવો તમાશો કયો હતો કે મારા હુકમની પણ તમે પરવાહ ન કરી ? ”

કબીરજીએ કહ્યું : “ શું કહું ? એક સોયના ઠાણામાંથી અસંખ્ય છોટા પસાર થતાં જ્યાં પણ એક કીડીને અટકી જતાં જોઈ ? ”

બાદશાહે કહ્યું : “ આ તો નવાઈની વાત છે ! કહો તો સાચું શું છે ? ”

કબીરે કહ્યું : “ બાદશાહ આ સોય તે આંખની કીડીની અંદર રહેલ નાનકડો તલ છે. તેમાંથી અસંખ્ય જળચર, રથજચર, નલચર જોઈ શકાય છે પણ તેમાંથી એક હિંદુની આંખે મુસલમાન અને મુસલમાનની આંખે હિંદુ દેખાતો નથી. એ કીડી જેમ ખટકે છે, પણ બધાને અસ્થાહના બંદા માનીએ તો પછી એ કીડી નહીં અટકે ! ”

બાદશાહ તેમને જવાબ સાંભળી ફિદા થઈ જાય છે. તેમનું સન્માન કરીને મોકલે છે. પણ વિરોધીઓ તો ય ચૂપ રહેતા નથી. ફરી બાદશાહને ભંભેરે છે. એકવાર તેમને ગંગામાં ડૂબાડવામાં આવે છે. બીજી વાર ગાંડો હાથી તેમના પર છોડવામાં આવે છે. બંનેમાંથી

કપીરજી દેમખેમ પાર ભીતરે છે. હવે બાદશાહને બાન આવે છે અને તે પોતાનાં દુષ્ટત્યોની ક્ષમા માગે છે.

અંત સમયે કપીરજી કાશીમાંથી મગહરમાં જઈને પોતાનો દેહ છોડે છે. એ રીતે તેમણે રહસ્ય બતાવ્યું કે કાશી હોય કે મગહર, માણસ પોતાના સદાચરણથી જ મુક્તિ મેળવી શકે છે. તેને ગંગામાં પધરાવી દેવાથી કે કાશીમાં રહેવાથી જ કંઈ મુક્તિ મળતી નથી. આ રીતે તેમણે ધર્મનું સંશોધન કરતાં અને હિંદુ-મુસ્લિમ-એકતા સાધતાં પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ્યો. કપીરજીએ કહેલ સર્વે જીવો પ્રભુના સરજેલા એક સમાન છે!” તેણે માનવજાતિની એકતાને સ્થાપવામાં મોટો ફાળો આપ્યો. પણ તેમનું એ ક્રાંતિનું કાર્ય વ્યક્તિગત જ રહ્યું. તેમના બાદ કપીરપંથ સ્થપાયો પણ તે કેવળ બજન-પૂરતો જ રહ્યો. તે એમની ધર્મક્રાંતિને આગળ ન વધારી શક્યો.

સ્વામી વિવેકાનંદ

આ પછી સ્વામી વિવેકાનંદને પણ એજ શ્રેણીમાં આપણે મૂકશું. તેમનું અચપણનું નામ નરેન્દ્ર હતું. ગર્ભશ્રીમંત અને વિજ્ઞાનના તેમજ દર્શનશાસ્ત્રના તેઓ વિદ્યાર્થી હતા. તેમને અચપણથી એક પ્રશ્ન મૂંઝવતો હતો. “ધર્મ શું છે? ક્યાં છે?” તેમણે બધા ધર્મોનો પરિચય સાધ્યો પણ કોઈ તેમની સમસ્યાનું નિરાકરણ ન કરી શક્યા. અંતે કોઈકે કહ્યું : “દક્ષિણેશ્વરમાં એક સંત છે. તે કદાચ તમારી શકાનો ખરો ખુલાસો કરી શકશે!”

તે દક્ષિણેશ્વર ઉપડે છે. ત્યાં એક અર્ધ-ઉધાડા સંતને કાલીમાતાના મંદિરમાં જુએ છે. તેની આસપાસ ધણા યે શ્રીમંતો, ગરીબો બેઠા છે. સંત દરેકને બોલાવે છે અને તેને પૂછે છે. એમ કરતાં નરેન્દ્રનો વારો આવ્યો. નરેન્દ્રે તેમને પૂછ્યું : “શું આપે ધર્મને જોયા છે?”

સ્વામી કોઈપણ પિંટપિંજણ કર્યા વગર કહે છે : “હા! જીવી

રીતે હું તને જોઈ રહ્યો છું એવી જ રીતે મેં ધનિરને જોયા છે. તારે ધનિરને જોવા હોય તો હું કંઈ તેમ કરજો!”

તે યુવક તેમનો શિષ્ય બની જાય છે. એ સંત હતા. રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને તેમણે યુવકનું નામ રાખ્યું વિવેકાનંદ. તેમણે ત્યાં રહીને ખૂબ સંશોધન - મનન કર્યું અને હિંદુ ધર્મના પુરસ્કર્તા બન્યા. તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો પ્રચાર વિદેશમાં કર્યો. તેમણે વેદાંતમાંથી જનસેવાનું તત્ત્વ શોધી કાઢ્યું. તેની જ ફલશ્રુતિરૂપે આજના રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમો છે.

કલકત્તામાં એક વખતે ‘ભયંકર મરડા’નો રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો. લોકો ટપોટપ મરવા લાગ્યા. બધા શહેર છોડીને ભાગવા લાગ્યા. કોઈ માંદાની સારવાર માટે ન રહ્યું ત્યારે તેમણે રામકૃષ્ણ આશ્રમ - જેલુર મઠના સંન્યાસીઓને તૈયાર કર્યા. ભગિની નિવેદિતા સહિત સૌ દરદીઓની સારવારમાં રોકાઈ ગયા. દવાદારૂ માટે નાણાંબીડ જીભી થઈ. આશ્રમમાં પૈસા ન હતા. અંતે સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું: “પૈસા નથી તો આ મઠ શું કામનો છે? લોકો બૂખે મરે અને આપણે મઠમાં મોજ કરીએ એ શોભે નહીં. મઠ વેચીને પૈસા જમા કરો.” આવી હતી તેમની પરિચ્છેદ છોડવાની તૈયારી. “જેલુર - મઠ વેચાય છે.” સાંભળી લોકોની મદદનો પ્રવાહ શરૂ થયો અને સેવાનું કામ ઉકલી ગયું.

સન ૧૮૯૩ ની સાલ!

ચિકાગોમાં જગતના બધા ધર્મોની પરિષદ મળવાની હતી. તેમાં બધા ધર્મવાળા હતા, પણ હિંદુધર્મને નિમંત્રણ નહોતું મળ્યું. મળે તો પણ કોઈ જવા તૈયાર ન હતું કારણ કે દરિયો પાર કરનારને નાત-બહાર મૂકવામાં આવે. સ્વામી વિવેકાનંદ તૈયાર થયા.

પણ, તેમનું કામ સંરળ ન હતું. ત્યાં કોઈ તેમને સાંભળવા માગતું ન હતું. અંતે તેઓ ચિકાગોથી બોસ્ટન ગયા. ત્યાં એક વિદ્વાન અધ્યાપક તેમના સંપર્કમાં આવ્યા અને એટલા પ્રભાવિત થયા કે ધર્મ પરિષદના આયોજકો

ઉપર પત્ર લખી આપ્યો કે “આ વ્યક્તિને સાંભળ્યા વગર ધર્મ પરિપક્વ અધૂરી ગણાશે !”

સ્વામીજી ચિકાગો આવ્યા પછુ આ કાળા માનવીને રંગદ્વેષના કારણે ક્યાંયે હોટલમાં ઉતારો ન મળ્યો. કકડતી શરદીમાં બૂખ્યા તેઓ રેલ્વેના બાંકડા ઉપર સૂતા હતા; ત્યાં અચનાક એક શ્રીમંતગાર્હનું ધ્યાન એઆતા તેમનો રહેવા-જમવાનો બધો પ્રબંધ થઈ ગયો.

ધર્મપરિપક્વમાં તેમનો છેલ્લે બોલવાનો વારો આવ્યો. અલ્પવયનું તેજ, ભગવાં વસ્ત્રો, ચમકતી આંખો અને સ્વામી વિવેકાનંદે નવી જ રીતે લોકોને સંબોધ્યા: “મારા અમેરિકાના ભાઈઓ અને બહેનો !” અત્યારસુધી બધા “સદગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ” તરીકે સંબોધતા હતા. આ નવું સંબોધન બધાને એટલું પ્રિય લાગ્યું કે તેમણે તાળીઓથી સ્વામીજીને વધાવી લીધા. તેમનું બાપણુ શરૂ થયું કે બધા જનારા પછુ બેસી ગયા અને તેમને પંદર મિનીટના બદલે કલાક માટે બોલવાનો આગ્રહ સહુએ કર્યો. પછી તો જેટલા દિવસ ધર્મ-પરિપક્વ આવી, તેના આયોજકો સ્વામીજીનું બાપણુ છેલ્લે રાખતા જેથી શ્રોતાઓની હાજરી અંત સુધી એવીને એવીજ રહેતી. તેમણે ત્યારબાદ અમેરિકામાં ઠેરઠેર બાપણુ આપ્યાં. ત્યાંથી ઇન્ડિયા-યુરોપ ગયા. ત્યાં પછુ તેમણે હિંદુ-ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ લોકોને સમજાવ્યું. વેદાંતમાં જનસેવાનો તેમણે પ્રચાર કર્યો. ભારતીય સાધુ-સંસ્થામાં, હિંદુ સાધુઓ માટે નવો ચીલો પાડ્યો.

૧૯૦૨માં માત્ર ૩૯ વર્ષની ઉંમરે તેઓ અવસાન પામ્યા. તેમના પછી સંસ્થાઓ જરૂર રચપાછ. તે સંસ્થા માત્ર શિક્ષણ અને વૈદ્યકીય રાહત સુધી વિકસિત થઈ. સ્વામીજીની ધર્મક્રાંતિ વ્યાપક ન થઈ શકી.

સ્વામી રામતીર્થ

એવા જ ક્રાંતિકારની દિશામાં જનાર ધર્મપુરૂષ તરીકે સ્વામી રામતીર્થને લઈ શકાય. તેમનું નામ તીર્થરામ હતું. તેઓ લાહોર

કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા. પણ આત્માનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તેમને તાલાવેલી એટલી લાગી કે એ બાળકો થયા બાદ તેમણે પોતાની પત્નીને કહ્યું : “હું હિમાલય જવા ઇચ્છું છું. !”

પત્નીએ પણ સાથે ચાલવાનો આગ્રહ કર્યો તો કહ્યું કે બાળકો અને રાયરચીકું નહીં ચાલે. પત્નીએ બધાનો ત્યાગ કર્યો પણ રામતીથે મોટો આંચકો આપ્યો. “તમારે ચાલવું હોય તો પત્ની તરીકે નહીં પણ માતાના સંબંધે આવી શકો છો !”

પત્નીએ પણ દંડતાથી કહ્યું : “તમે ઇચ્છો છો એ સ્વરૂપમાં સાથે ચાલવા તૈયાર છું.”

આ બન્ને મહાભિનિષ્ક્રમ્ય કરી હિમાલયમાં ગયા. એકવાર ત્યાં ગંગોત્રીના અને જમનોત્રીના શિખર ઉપર ફરતા હતા ત્યાં તોફાન થયું અને કોઈએ બૂમ પાડી : “બચાવો બચાવો !”

સ્વામીજીએ હાથ ઊંચા કરીને બુલંદ પડકાર કર્યો : “રૂક જાવ !” તરત જ બરફનું તોફાન અટકી ગયું. તેમને આત્મ પ્રતીતિ થતાં, તેમણે ગેરૂઆ રંગનાં કપડાં પહેર્યાં અને પોતાનું નામ રામતીથ રાખ્યું.

તેઓ દેશ-વિદેશ ફર્યાં. અમેરિકા, ઇંગ્લાંડ, જાપાન, મિશ્રા, વગેરે દેશોમાં ગયા. તેમના તપ-ત્યાગ અને પ્રવચનોની ધણી ઊંડી અસર થઈ. ધણી તેમને ઇશુના અવતાર તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. તેમનું અવસાન ૩૨ વર્ષની નાની ઉંમરે થયું. હિંદુધર્મમાં ઉદારતાનું તત્ત્વ તેમણે જીમેયું હતું. તેમની પ્રેરણા ધણી ભોકોને મળી હતી. પણ તેમની ધર્મક્રાંતિ તેમના સુધી જ અટકી ગઈ; કારણ કે કોઈ સંસ્થા તેમણે નહોતી સ્થાપી.

ધર્મક્રાંતિકારની દિશામાં ગયેલા મહાપુરુષોના જીવનનો ધડો એટલો જ લેવાનો કે ધર્મક્રાંતિને સમાજબ્યાપી બનાવવી હોય તો સંસ્થા દ્વારા તે કામ કરવું જોઈએ.

ચચા - વિચારણા

શ્રી. પૂજાભાઈ એ ચચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ ધણા નામી અને અનામી માણસો ધર્મક્રાંતિકારના માર્ગમાં હોમાયા હોય છે ત્યારે ધર્મક્રાંતિકારનો માર્ગ ચોકખો થાય છે. તેવી જ રીતે ધર્મક્રાંતિકારોએ સર્વાંગી ક્રાંતિકારોનો માર્ગ ચોકખો કર્યો હોય છે. તેથી આગળ સર્વાંગી ક્રાંતિકારોએ બધાના માર્ગો ચોકખા કર્યા હોય છે. આમ ક્રાંતિનું કાર્ય પરસ્પરાશ્રિત હોય છે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ કેટલાક ક્રાંતિકારની દિશામાં જનનાર અગ્રે જોઈએ તો તેમના ગયા પછી બકર જતાં ઊંટ પેસ્યું હોય એવું લાગે છે. એટલે ધણીવાર ગાંધીજીના મુકામલે નરસિંહ-મીરાં-કબીર બધા શીકા લાગે છે. ધણીવાર બજનો સાથે દંભ પણ ચાલનો હોય છે. એટલે સર્વાંગી દષ્ટિવાળા સાધુપુરુષોની દેખરેખ હોવી જોઈએ અને ધર્મસાધના સામુદાયિક જીવનમાં અસરકારક થવી જોઈએ.”

પૂ. દંડીસ્વામી : તે યુગમાં બકતોએ જે કાર્ય કર્યું છે તે સાધારણ નથી. બાકી આજે ગમે તેટલું સારું કામ કર્યું હોય તોયે આવતી કાલે તેમાં સડો પેસવાનો, તેથી એ થયેલાં સારાં કામને વગોવી ન શકાય.

ધ્રોગધ્રાના ક્ષેત્રમાં હરપાળસિંહ નામના ક્ષત્રિય થઈ ગયા. તેમનાં પત્ની શક્તિબાએ શાહબુદ્દીન શેરી અને બખ્ત્યાર ખિલજી જેવાના સમયમાં પણ કોઈ જાલાને વટલાવવા ન દીધા. ત્યારબાદ, રામનૂજ, રામાનંદ, કબીર વ.ની પ્રગ્ન ઉપર દૃંઢ અનેરી હતી. નરસિંહ મહેતા મૂળ શૈવ પણ પછી વૈષ્ણવ બન્યા. તેમણે અનેકવાર કબ્જે સહી, આક્ષેપો સહી, જેલમાં પૂરાઈને પણ, પ્રતિષ્ઠા હોમીને સંસ્કૃતિની રક્ષા કરી હતી. તે ઉપરાંત શૈવો યજ્ઞ નિમિત્તે હિંસા કરતા. તે પણ નરસિંહ મહેતાએ અટકાવી છે. તેમણે છૂતાછૂત દૂર કરાવવામાં પણ ફાળો આપ્યો.

હતો અને અસ્પૃશ્યોને દૃઢથે લગાડ્યા હતા. તેમણે શૈવ અને વૈષ્ણવ બન્નેનું સંશોધન કર્યું હતું. તે વખતે સંસ્થાઓનું અનુસંધાન ન હોવાના કારણે તેમને ગાંધીજી જેટલી સફળતા ન મળી તેથી તે ધર્મ-ક્રાંતિકાર ન ગણાયા, પણ તેમનું પણ આગવું મૂલ્ય તો છે જ. કદાચ મીરાંબાઈએ ધર્મદિશા ખેડી અને ઝેરનો પ્યાલો મળતાં મૃત્યુના ભોગે પણ તેઓ આગળ વધ્યા એવી ભૂમિકા નરસિંહ મહેતાને ન મળી તે જુદી વાત છે. પણ તેમણે દુઃખો તો સહ્યાં જ છે. તે વખતના વેદાંતીઓ સામે ટક્કર પણ લીધી હતી અને તેમને જીત્યા હતા. ઝેરથી પણ વધુ દર્દ દેનારા ભાભીઓનાં મેણાં-ટાણાં તેમણે સાંભળ્યા હતા. વેવાઈએ અને નાતે પણ તેમને વાગ્યાણથી ધાયલ કરેલા જ.

મીરાંબાઈ પણ શૈવમાંથી વૈષ્ણવ બન્યાં અને બન્ને ધર્મમાં તેમણે સંશોધન કર્યું. સંત કબીરે રહસ્યવાદને પ્રગટ કર્યો; તેમાં પ્રભુને ‘સનમ’ સ્ત્રી-પ્રિયા તરીકે ઉપાસવાના હોય છે. ઇશ્વરના આશક થનારે, માથુક પછવાડે આશક ફરે તેમ ફરવું પડે; તેના બદલે પ્રભુને સ્વામીભાવે ન ભજીએ તો પ્રભુને આપણી પાછળ ફરવું જ પડે. જેમ અબ્દુલ શ્રીકૃષ્ણ પાછળ ફરતા હતા. કબીરે હિંદુ-મુસ્લિમ બન્ને ધર્મમાં સંશોધન કર્યું. તે દૃષ્ટિએ તેમનું મહત્વ તો છે જ. એટલે તેમણે હોમાઇને એ દિશાને સ્પષ્ટ કરી છે એ દૃષ્ટિએ તેમની મહત્તા સ્વીકારવી પડશે.”

(૨૬-૯-૬૧)

સાહિત્યિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

હવે સાહિત્યિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો અંગે વિચાર કરીએ. સૌથી પહેલાં તો સાહિત્યની પરિભાષા જોઈ જઈએ. સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે :—

हितेन सह सहितं, सहितस्य भावः कर्म वा साहित्यम्

—એટલે કે હિતના કાર્યો કે વિચારો જેના વડે થાય અથવા જ્યાં અંકિત હોય તે સાહિત્ય છે; એટલે જ સાહિત્ય વડે સમાવહિતના વિચારો રજૂ કરવામાં આવે છે, તે એવા વિચારોને લોકો સુધી પહોંચાડવાનું માધ્યમ છે. તે જૂતકાળમાં અને વર્તમાનમાં જે વિચારકો, ચિંતકો થઈ ગયા છે તેમના વિચારો વડે તેમનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. તે સમાજને પ્રેરણા આપે છે.

ત્યારે આજકાલ એવું અશ્લીલ, ખાખર કે ધાસલેટિયું લખાણ અને પ્રકાશન થાય છે; જેનાથી અશ્લીલતા, વિલાસ, કામોત્તેજના, હિંસા, સંસ્કૃતિનું અહિત વગેરે વધે છે. એવાં લખાણોથી કદાચ તરત પૈસો મળે છે પણ તેને બાગ્યે જ સાહિત્ય ગણાવી શકાય. તેનું ચિરસ્થાયી મૂલ્યાંકન હોવું જોઈએ.

આ ઉપરથી આપણે ખરો સાહિત્યકાર એને કહેશું કે જે એવા સાહિત્યની રચના કરે છે જેમાં લોકહિતની લાવના કે પ્રેરણા હોય છે. તે ધન માટે નહીં, પણ માનવજાતમાં સુસંસ્કારિતાના પ્રચાર માટે પોતાના સુંદર વિચારો રજૂ કરે છે.

ત્યારે સાહિત્ય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો તો એથી પણ એક ડગલું આગળ વધશે. તે સમાજને ક્રાંતિ આપનાર સાહિત્ય આપશે; આવા ક્રાંતિકાર સાહિત્યકારના સાહિત્યને અનુરૂપ એવું જીવન હશે. તેનું અંત જીવન સાદું, ત્યાગનિષ્ઠ, સંયમી અને ચારિત્ર્યશીલ હશે, તેમ જ સમાજજીવન માટે પણ તે એ જ વસ્તુની પ્રેરણા આપશે.

સાહિત્યક્ષેત્રના ક્રાંતિકારના લક્ષણો

આવાં સાહિત્યિક ક્રાંતિકારનાં ૫ લક્ષણો આ પ્રમાણે છે :—

(૧) તે પ્રાણ અને પરિગ્રહ છોડવા તૈયાર હોય.

આમાં પ્રતિષ્ઠાને આપણે લેતા નથી. કારણકે જો સાહિત્યકાર પ્રતિષ્ઠા પણ છોડી શકે અને તેમાં વિશ્વની દૃષ્ટિ હોય ત્યારે તેમને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારમાં ગણી શકાય. એટલે જ રશ્કિન, રવીન્દ્રનાથ, ટોલ્સ્ટોય વગેરે સાહિત્યકાર છતાં તેમને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં લીધા હતા. પણ, પ્રાણ અને પરિગ્રહ છોડવા તૈયાર ન હોય તો તેને કેવળ સાહિત્યકાર જ ગણવો પડશે. વિદેશોમાં ધણા સાહિત્યકારોએ ઉચ્ચ સાહિત્ય લખ્યું છે પણ તેમને કાં તો રાજ્યાશ્રિત થઈને રહેવું પડ્યું છે, અગર તો તેઓ સમગ્ર સમાજ-હિતની વાત લખતાં સંકોચાયા છે.

હિંદુસ્તાનમાં વિક્રમાદિત્ય, હર્ષવર્ધન, રાજા ભોજ વગેરેના દરબારમાં કાલિદાસ વગેરે કવિઓ હતા. અકબરના દરબારમાં ખીરખલ, ટોડરમલ, અબુલફઝ વગેરે નવરત્નો હતા. આ કવિઓએ કે સાહિત્યકારોએ લોકશ્રિયને અનુરૂપ જ લખ્યું છે. રાજ્યાશ્રિત રહેવાને કારણે તેઓ રાજ્યના અનિષ્ટો વિરૂદ્ધ કંઈ પણ લખી શક્યા નથી. એવાને સાહિત્યક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોમાં ન લઈ શકાય કારણકે તેઓ પ્રતિષ્ઠા તો દૂર રહી, પ્રાણ અને પરિગ્રહ છોડવા પણ તૈયાર ન હતા.

(૨) તેનામાં સત્યશોધનની તાલાવેલી હોય. જે માત્ર સાહિત્યજીવી હશે તેને સત્ય-અસત્યની ફિકર નહીં હોય, પણ સાહિત્યકાર તો સત્ય હિતકર લખશે ત્યારે સાહિત્યિક ક્રાંતિકાર સત્યનું શોધન કરશે.

(૩) સમાજના ખોટાં મૂલ્યો ઉપાડવાની અને સાચાં નવાં મૂલ્યોને સ્થાપિત કરવાની પ્રેરણા આપતું, તે સાહિત્ય રચશે;

(૪) એનાં સાહિત્ય વડે અનિષ્ટોને ટેકો મળશે નહીં,

(૫) પોતે સમાજ નિર્માણ કે સમાજ રચનાના કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ

ભાગ ભલે ન લઈ શકે પણ તેનું સાહિત્ય સમાજ-નિર્માણ માટે ઉપયોગી હોવું જોઈએ.

આ પાંચ લક્ષણોને નજર સામે રાખી, સર્વ પ્રથમ ભારતના અને પછી વિશ્વના સાહિત્ય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારીનાં જીવનો તપાસીએ.

વાદ્મીકિ નકષિ

તેઓ એક હુંટારા બીલ હતા. નારદનકષિની પ્રેરણા અને એક એવો પ્રસંગ બને છે કે તેમની અંદરનો રહેલ કવિ-આત્મા જાગી ઊઠે છે અને બીલ-હુંટારા જેવા પછાત, એ પુરુષ સંત બને છે. એમને પ્રકૃતિદર્શન અને સમાજ જીવનના અનુભવોમાંથી કવિત્વનું સ્ફૂરણ થાય છે.

કહેવાય છે કે કવિ ચતા નથી. જન્મે છે. કવિનું લક્ષણ છે કે પ્રકૃતિ અને સમાજની અનુભવ રાશિમાંથી સહેજે સ્ફૂરણ મેળવવી.

કવિર્મનીષી પરમ્: સ્વયંભૂ:

—આ ઉપનિષદ વાક્ય પ્રમાણે કવિ મનનશીલ હોય છે. ચારે બાજુને જોનાર અને સ્વયંસ્ફૂરણ કરનાર હોય છે.

કેંચના જોડામાંથી એક બાણ વડે ધાયલ થાય છે અને મરી જાય છે ત્યારે વાદ્મીકિનું કાવ્ય સ્ફૂરીને પ્રગટ થાય છે:—

મા નિષાદ ! પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતી સમા:

ય ત્કોચ-મિથુનાદેકમવ ધીત..... !

હે નિષાદ ! તને આ કાર્ય માટે કદ શાશ્વત પ્રતિષ્ઠા મળવાની નથી કારણ કે તે નજીવા કારણસર આ પ્રેમ કરતાં કેંચ-યુગલમાંથી એકને મારી નાખ્યો છે.”

—એ કાવ્ય સામાજિક અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે પ્રેરક બની ગયું. કહેવાય છે કે વાદ્મીકિમાં ત્યાંથી કવિ જાગે છે તે આશ્રમ પાંધી, જંગલમાં સાત્ત્વિક જીવન ગાળે છે. ત્યાં જ તેઓ રામાયણ લખે છે.

તેમાં તેઓ રામ-જીવનને પુરૂષની મર્યાદાઓનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે રજૂ કરે છે અને આજે પણ આદર્શ-માનવના પ્રતિબિંબોને રજૂ કરતો તે રામાયણ રાજ-પ્રજા બંધાની આદર્શ મર્યાદા અને સંસ્કૃતિપ્રેરક ગ્રંથ છે.

જે વખતે સીતાને વનવાસ મળે છે અને તેમના કાવ્યની નાયિકાનો આમ અચાનક ભેટા થાય છે ત્યારે તેઓ વિચારે છે કે :—“સમાજના અનિષ્ટોનો ભોગ બનેલી આ સતીને આશ્રય આપવાની મારી ફરજ છે. જેમ પેલા પારધિએ ક્રોંચ માદાને મારીને તેનો વિયોગ ક્રોંચ નર સાથે કરાવ્યો તેમ અહીં બન્યું છે.”

તેઓ સીતાને કહે છે : “બેટી ! ચિંતા ન કરીશ ! અહીં નિર્દોષ વાતાવરણમાં રહે અને તારા ગર્ભનું પ્રતિપાલન કર ! અહીં સંત-સમાગમ છે અને પવિત્ર વાતાવરણ છે.”

જે વખતે પતિએ તરછોડેલી એક યુવાન પત્ની તે આશ્રમમાં વસાવવા માટે વાલ્મીકિ ઋષિને સમાજનું સાંભળવું પડ્યું હતું. પણ તેમણે અબળાને આશ્રય આપવાનો નવો ચીલો પાડ્યો. ત્યાં સીતાએ લવ-કુશને જન્મ આપ્યો. આશ્રમના પવિત્ર સંસ્કારો તેમને મળ્યા અને તેમને રામાયણ પણ કંઈરથ કરાવી દીધી. તે સાંભળી તે વખતના સમાજશાસ્ત્રીઓ ચમકી ઊઠ્યા અને સામાજિક મૂલ્યોની નવી ક્રાંતિ થઈ. આમ મૂળ-રામાયણ વાલ્મીકિ ઋષિએ રચી તેના આધારે બીજી રામાયણો અલગ અલગ ભાષામાં રચાઈ.

આજે ‘રામ રાજ્ય’નો જે આદર્શ આપણે રાખીએ છીએ તેનું મૂળ આ રામાયણ જ છે.

મહિષ વેદ વ્યાસ

ત્યારબાદ સાહિત્ય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકાર તરીકે વ્યાસમુનિ આવે છે. તેમણે વેદોનો વિભાગ કર્યો અથવા વિસ્તાર કર્યો. એટલે તેમનું નામ વેદ વ્યાસ પડ્યું. તેમનો જન્મ દ્રીપમાં થયો હોમને દ્રૈપયાન અને કાળા

હોષને કૃષ્ણ આમ બે શબ્દો મળીને તેઓ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન પશુ કહેવાતા હતા.

વ્યાસના સમયમાં સ્ત્રી અને શુદ્રો પ્રત્યે સમાજમાં વણા હતી. તેમને શાસ્ત્ર કે સુકિતનો અધિકાર ન હતો. તે વખતે તેમણે મહાભારત રચ્યું જે બધા વર્ગો વાંચી શકતા હતા. તેમાં તેમણે સ્ત્રી જાતિની પ્રતિષ્ઠા, અને શુદ્રની સેવાઓનું મૂલ્યાંકન નવી રીતે કર્યું. મહાભારતમાંથી તેમણે ગીતા રૂપી કામધેનુ કાઢી. જેમાં જ્ઞાન-ભક્તિ અને કર્મ ત્રણેયનો સમન્વય કર્યો.

વ્યાસજીએ મહાભારતમાં, સમાજવ્યવસ્થા, વર્ણશ્રમ ધર્મો, તેમાં મૂલ્યો ક્યાં હોવાં જોઈએ, અનિષ્ટોનું ઉન્મૂલન વગેરે માટે સુંદર સુંદર આખ્યાનો ચોળીને સરસ અને રસ્યક લખ્યું. તેમણે લગભગ દરેક ધર્મોનો સમન્વય કરી તેના સાર રૂપે આનો જ્ઞાન વિભાગ બનાવ્યો. વેદો, આગમો, પિટકો વગેરે ધર્મગ્રંથોનો સાર લખીને નવી આચાર સંહિતા આપી તેનો કર્મ વિભાગ રજૂ કર્યો. હિંદુધર્મની ઉદારતા સહિષ્ણુતા અને સમન્વય શીલતાના પ્રેરક પ્રસંગો રજૂ કરી ભક્તિ વિભાગને રૂપેટ કર્યો.

આમાં તેમનું અગાધ પાંડિત્ય, વિશાળ જ્ઞાન અને કવિત્વના દર્શન થાય છે. આટલાથી જ એમને સંતોષ ન થયો. એમણે ભગવદ્-ભક્તિ માટે ‘ભાગવત પુરાણ’ નામનો ખૂબ વિશાળ ગ્રંથ રચ્યો. ભક્તિ વડે માણસ કેવી રીતે આત્મવિકાસ સાધી શકે તે વાતને તેમાં શ્રીકૃષ્ણના જીવન વડે રજૂ કરી છે. કૃષ્ણ જીવનમાં, તેમની સર્વોચ્ચ સાધના, સામાજિક સંગઠન, કર્મયોગ, આધ્યાત્મ જીવન વગેરે તત્ત્વોને અલંકારિક ભાષામાં રજૂ કર્યા છે. તેમણે અનેક વૈદિક અને વૈદિકેતર ધર્મો (જેન ખૌદ)ના મહાપુરુષોનું વર્ણન કર્યું છે. ઋષભદેવ અને ઐતમણ્વદેવે હિંદુ ધર્મના અવતાર તરીકે માનીને એ બંને ધર્મોને હિંદુ ધર્મમાં સમાવી દીધો છે. આ રીતે તેમણે હિંદુધર્મની ઉદારતામાં વૃદ્ધિ કરી છે. કૃષ્ણની રાસ લીલાનો ધણી અવળો અર્થ કરે છે પણ

એ અલંકારોના પડદા હટાવીએ તો તેમાંથી કૌટુંબિક, રાજકીય તેમજ સામાજિક જીવનમાં અદ્ભૂત પ્રેરણા મળે છે.

એક એવી કિવદંતી પ્રચલિત છે કે વૃદ્ધ વ્યાસજી જ્યારે મહાભારત લખવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમને લખનાર કોઈ ન મળ્યું; કારણકે તેમનો ભાષાપ્રવાહ ઝીલવામાં શક્તિમાન કોઈ ન હતું. અંતે ગણેશજી એમને મળ્યા. તેમણે ગણેશજીને કહ્યું : “તમે મહાભારત લખવાનું કામ ઉપાડો ? હું બોલતો જાઉં અને તમે લખતા જાવ ! તોજ આવડું મોટું પુસ્તક ઝડપથી લખાય !”

ગણેશજીએ કહ્યું : “હવે તો તમે વૃદ્ધ થયા ! તમારામાં શું છે ? જ્ઞાન ઝારણું સુકાઈ ગયું છે. પછી કેટલો પ્રવાહ હશે ! તમે આગ્રહ કરો છો તો હું લખી દઈશ. પણ, મારી એક શર્ત છે. હું તો સતત લખતો રહીશ ! વચમાં અટકીશ નહીં. તમે એક વાક્ય બોલશો અને વિચારવા થોભશો તો હું તમારું કામ છોડી દઈશ !”

વ્યાસજીએ કહ્યું : “મારી પણ એક શર્ત છે. હું જે કંઈ લખાવું તેનો અર્થ સમજીને જ તમારે લખવું પડશે !”

ગણેશજીએ કહ્યું : “હું તો વિધાનો દેવતા છું. બધું સમજી જઈશ !”

અંતે વ્યાસજી લખાવવા અને ગણેશજી ઝડપથી લખવા બેઠા. વ્યાસજીનો વિચારોનો પ્રવાહ એવો વહેવા માંડ્યો કે ગણેજી થોડીવાર સુધી તો લખતા રહ્યા, પણ પછી થાકી ગયા. હવે તેમના અક્ષરો જગડવા લાગ્યા. અર્થ સમજવાની વાત જ દૂર રહી.

વ્યાસજીએ કહ્યું આ શ્લોકનો અર્થ શું !

ગણેશજીએ કહ્યું. આ શો તમારી પોથી ! તમારી પાસે વિચાર રહ્યા નથી. એટલે મને અટકાવ્યો અને તમારી શરત પૂરી થઈ.”

વ્યાસજીએ હસીને કહ્યું. “પણ તમે અર્થ તો બતાવો !”

અંતે ગણેશજીએ કહ્યું : “ આપણા ખન્નેની શરત પૂરી થઇ હવે તમે ચિંતનપૂર્વક બોલો અને હું ચિંતનપૂર્વક લખીશ !”

આમ એક સમાજનાયકે (ગણેશજીએ) અને એક ધર્મ-નાયકે (વ્યાસજીએ) મળીને મહાભારતની રચના પૂરી કરી. એટલે સમાજ અને ધર્મ ખન્નેના અનુભવોનો ખજાનો મહાભારતમાં છે તેનું મૂલ્ય આજે પણ એટલું જ છે.

જૈનાચાર્ય હરિભદ્ર સૂરિ

ત્યારબાદ જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિને સાહિત્યક-ક્રાંતિકારમાં ગણી શકાય. એમનો જીવનકાળ લગભગ વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૪૭ સુધીનો ઇતિહાસકારો માને છે. તેઓ ચિતોડના રાજપુરોહિતના પુત્ર હતા. બ્રાહ્મણ પુત્રહોવાથી ક્રિયાકાંડી અને સમર્થ વિદ્વાન પણ હતા. એમને મન અભિમાન હતું કે જેની વાત મને ન સમજાય તેનો હું શિષ્ય બનું.

એકવાર જૈન-ઉપાશ્રય પાસેથી જતા હતા કે તેમણે એક પ્રાકૃતભાવની માથા સાંભળી. તેનો અર્થ ન સમજતાં તેઓ ઉપાશ્રયમાં ગયા ત્યાં જૈન સાધ્વી યાકિની મહત્તરો એકાં હતાં. તેમણે વંદન કરીને તે ગાથાને અર્થ પૂછ્યો. સંતોષ થતાં તેમણે નિયમ પ્રમાણે તેમના શિષ્ય થવાનું ઇચ્છ્યું.

સાધ્વીજી તેમને પોતાના ગુરુ જિનભદ્રસૂરિ પાસે લઈ ગયાં; અને તેમને મુનિ-દીક્ષા અપાવી. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ તે સાધ્વી યાકિની મહત્તરને અંત સુધી ધર્મ-માતા તરીકે શેખાવી હતી.

જૈનોમાં તેઓને પ્રથમ ક્રાંતિકારી સાહિત્યકાર ગણી શકાય છે. તેમણે સમન્વયકાર તરીકે સમભાવપૂર્વક - મધુર શબ્દોથી વિચાર મીમાંસા વડે હજી દર્શનોનો તે યુગમાં સમન્વય કર્યો હતો, અને ૫૩ દર્શન સમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ લખ્યો. છતાં તે યુગ શાસ્ત્રાર્થનો યુગ હતો, ત્યારે તેમણે યોગ વિષયક ધારણા બદલી યોગને નવી પરિભાષા આપી !

તેની વહેવારિક યોગ્યતા અને ભૂમિકાઓ બતાવી. એમણે દરેક દર્શન-કારની યથાયોગ્ય પ્રશંસા કરી છે. અને જૈનધર્મ પ્રત્યે નિષ્ઠા હોવા છતાં સત્યગ્રાહિણી દષ્ટિ રાખી છે—

પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચ્ચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

—નથી મહાવીર પ્રતિ મને પક્ષપાત કે નથી કપિલ વગેરે સાથે દ્વેષ; પણ જેમનું વાક્ય યુક્તિસંગ લાગે છે; તેને ગ્રહણ કરવું જોઈએ એ મારી દષ્ટિ છે, જેનોમાં સમ્યક્દષ્ટિ શબ્દ સંકુચિત અર્થમાં વપરાતો તેમાં આ ઉદારતા ઉમેરાઈ.

આ અગાઉ જૈનસૂત્રો ઉપર, બાળ્ય, યુર્ણો, નિયુક્તિ વગેરે પ્રાકૃત ભાષામાં હતી, પણ હવે પ્રાકૃતિભાષા દ્વિબોધ હોવાથી એમણે સંસ્કૃત-ભાષામાં સૌથી પહેલાં કૃતિઓ-ટીકાઓ લખી. તેમને અનેકાંત પ્રત્યે નિષ્ઠા હોઈને આ બધું સાહિત્ય સમન્વય દષ્ટિથી લખ્યું. તેમણે લગભગ ૧૪૪૪ ગ્રંથો લખ્યાની તોંધ મળે છે પણ તે બધા ગ્રંથો મળતા નથી. એમણે યોગ, ધ્યાન, શાસ્ત્ર-વાર્તા, ધર્મતત્ત્વ, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે વિવિધ વિષયો ઉપર અષ્ટક, ષોડશક અને સાધુ-શ્રાવકાચાર ઉપર સંબોધ સત્તરી વગેરે લખ્યાં.

તે વખતનાં જૈન-સમાજમાં સાધુઓ અને શ્રાવકોમાં જે સમ્યક્ત્વ વ્રત અને આચાર સંબંધી લીલાશ આવી ગઈ હતી, સાધુઓ ચૈત્યની ઓથે પરિગ્રહવૃત્તિવાળા અન્યા હતા તેમની આકરી ટીકા તેમણે કરી છે. તેમણે એ સડાને દૂર કરવા માટે સાહિત્યદ્વારા પૂરો પ્રયત્ન કર્યો.

પ્રાગવાટ જ્ઞાતિ વડે સમાજમાં નવચેતના, નવું ધડતર અને નવા સંસ્કારો આપવાના પ્રયત્નો અસાંપ્રદાયિક રીતે કરનાર, તેઓ પ્રથમ આત્માર્થ હતા. તેઓ પ્રકૃતિના સૌમ્ય, નિષ્પક્ષપાતપૂર્ણ દ્રશ્યવાળા, સત્ય પ્રત્યે આદર ધરાવનાર, ધર્મ તત્ત્વના વિચારમાં મધ્યસ્થ અને ગુણાનુગામી હતા. જૈનસમાજને ઉદારતા, તેમ જ પરમત-સહિષ્ણુતાની પ્રેરણા એમના સાહિત્યથી ખૂબ મળે છે.

ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ દુનિયાના ઝંઝાવાતોથી નિર્લેપ રહીને વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને હરિભદ્રસૂરિ જેવાએ સંસ્કૃતિના સંગ્રહરૂપી સાહિત્ય ન આપ્યું હોત તો જગતની શું સ્થિતિ થાત? તે યુગમાં આજના આટલાં સાધનો ન હોવા છતાં તેમણે જે ચિરંજીવ તત્ત્વ આપ્યું તે માટે તેમનો ઉપકાર વિસ્મરાય તેવો નથી. એવી જ રીતે નરસિંહ, મીરાં, અખા, ધીરા વગેરે તેમ જ ઘણાં ચે અનામી સાહિત્યકારોનો ફાળો પણ બહુમૂલો છે.”

પૂ. દંડીસ્વામી : “ મુનિશ્રીએ સાહિત્યના ક્રાંતિકારની જે વ્યાખ્યા કરી હતી તે ગળે ઊતરે એવી હતી. વેદો, સ્મૃતિઓ, આગમે વ.એ ક્રાંતિકારોનાં શાશ્વત સાહિત્ય-ફળો છે. તેમાં પણ કૈન સાહિત્યકારોએ સોનામાં સુગંધનું કામ કર્યું છે.

વ્યાસ અંગે થોડુંક રૂપબદ્ધ કરી લઉં. તેઓ મન્થેન્દ્રનાથ કે જે પાશુપતમતના નવનાથમાંના પ્રથમ નાથ હતા; તેમના ભાણેજ થાય. કારણકે વ્યાસના માતા તરીકે ‘ મત્સ્યગંધા ’ ગણાય છે. તે અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ બાઈ-બહેન થતા હતા. મન્થેન્દ્રનાથ કામરૂપ દેશની (હાલનો આસામ) તિલોત્તમામાં ફસાયા હતા અને ગોરખનાથે તેમને વાળીને મૂળ ભાવમાં આણ્યા હતા.

વ્યાસ અને નકુલીશ બન્ને એક કાળે થયાનું ગોપીનાથ પંડિત, શ્રી સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનન્ અને મૈસૂર કોલેજના એક પ્રાધ્યાપક વગેરે માને છે. વ્યાસ માટે કહેવાય છે કે દર કલિયુગે એક વ્યાસ જન્મે છે. આમ અઠાવીસ વ્યાસ થયા હોવાનું જણાય છે. તેથી વેદાંત શારીરિક બાળ્ય બ્રહ્મસૂત્રના રચયિતા વ્યાસ અને પુરાણોના રચયિતા વ્યાસ અલગ હોય તેવો સંભવ છે. સ્મૃતિઓ ૧૩૭ છે પણ તેમાં અઢાર મુખ્ય છે.

વાદ્મીકિ ખરેખર આર્ષદંષ્ટા જણાય છે. જેમને અંતઃસ્ફુરણ થતું હોય છે. ભવિષ્યમાં થવાની સંભાવનાવાળી વાતો પણ તેઓ લખી શકે છે. વાદ્મીકિ માટે એવું પણ કહેવાય છે કે તેઓ ભાર્મવ જાતિના હતા. પણ ઊતરી ગયેલા. તેમનો ઉદ્ધાર નારદજીએ કર્યો હતો.

તે ઉપરાંત ધણા અનામી સાહિત્યકારોએ પણ ક્રાંતિની જ્યોત પ્રજ્વલિત રાખી છે. દારાને ઔરંગઝેમે મરાવી નાખ્યો, નહીં તો એનું ‘સાગર-સંગમ’ પુસ્તક હિંદુ-મુસ્લિમ-એકતા લાવી શકે તેવું હતું. અય્યલકંઠલ, રહીમ, રસખાન વગેરેએ પણ સમાનતાની વાતો લખી છે.

શંકરાચાર્ય તો મહાન સાહિત્યકાર ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રન ક્રાંતિકાર પણ હતા. પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર એમનાં પાંચે આચાર્યોએ ભાસ્યો લખ્યાં છે. તે સિવાય જૈન-જૈનતર વિદ્વાનોએ પણ ચિરંજીવ સાહિત્ય આપી સાહિત્યરૂપી ઉપવનને હમેશાં ખિલતું રાખ્યું છે. પણ આપણને તેનો આનંદ લેવાની કુરસદ નથી !”

શ્રી. પૂંજલાઈ : અમદાવાદના ગવડ-લાવડ નામના કવિઓએ લોકગીતો આપીને ધણી સમાજપ્રેરણા આપી છે. વિદાય લેતી કન્યા માટે તેમણે કહ્યું છે :—

દાદાને આંગણે આંબલો, આંબલો ધોર ગંભીર જો,
અમે તો વનની ચકલિયું, જોડી જાવું પરદેશ જો.....!

—આમાં દાદાના પરિવારને આંખો કલ્હો. શાખા-પ્રશાખાને પુત્રો-પૌત્રો કલ્હા અને દીકરીને ચકલીઓ કહી કારણુકે ચકલીઓ જેમ તે પારકા ઘરે જવાની છે. એવી જ રીતે મેઘાણી બાઈનાં ગીતો પણ પ્રેરણા આપનાર છે.”

પૂ. નેમિમુનિ : “ ચચાના મુદ્દાનો પાયો ન ચૂકવો જોઈએ. સાહિત્ય ધણાએ આપ્યું છે. દેશવિદેશમાં ધણું સમર્થ સાહિત્યકારો ચર્ચા ગયા છે. શેક્સપીયર, હોમર, નીત્સે, ગેટે, બર્નાડ્શો કે બર્ટ્રાન્ડ રસેલ વગેરે અનેક છે પણ અહીં જોવાનું એ છે તેમના સાહિત્ય વડે તેઓ પોતે અને સમાજ બંને ઉંચે ગયા કે કેમ ? એ દૃષ્ટિએ કિશોરભાઈ મશ્વવાળા આવે છે. સદ્ભાગ્યે ભારતમાં એવું ચિરંજીવ સાહિત્ય ધણું છે ! ”

શ્રી. અંબાળખેન : “ કવિ કાલિદાસ એમાં આવે કે કેમ ? ”

પૂ. નેમિમુનિ : આપણે એ જ સાહિત્યકારોનાં નામો બહાર લઈએ છીએ જેમણે બધી કસોટીઓ પાર કરી છે. ધર્મમય સમાજરચનાનાં પાયાનાં મૂલ્યોનો વિચાર કરી, જાતે આચરી ખીજાઓને આચરવાની જેમનું સાહિત્ય પ્રેરણા આપે છે તેવા જ બોકોને સાહિત્યિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોમાં ગણાવી શકાય. (૩-૧૦-૬૧)

સાહિત્યિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો-૨

સાહિત્યિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોમાં વાલ્મીકિ, વ્યાસ અને હરિભદ્રસૂરિ અંગે ગયે વખતે ઊડતો દૃષ્ટિપાત કર્યો હતો. હવે થોડાક બીજા સાહિત્યિક ક્રાંતિકારો અંગે વિચાર કરીએ.

આચાર્ય હેમચંદ્ર સૂરિ

સાહિત્યિક ક્રાંતિકારોમાં આચાર્ય હેમચંદ્રનું પોતાનું આગવું સ્થાન છે. ધંધુકા ગામમાં ચન્દ્ર અને ચાહિણી નામના મોઢ વણિક જાતિને ત્યાં ચંગદેવ નામનો બાળક જન્મ્યો. મોટો થતાં એકવાર તેના ગામે દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા આવ્યા. બાળક આચાર્ય પાસે આવવા લાગ્યો અને તેનો ધર્મપ્રેમ વધવા લાગ્યો. બાળક તેમનો શિષ્ય થવા તૈયાર થયો તેમ જ તેમની સાથે જ વિચરણુ કરવા લાગ્યો. દેવચંદ્રસૂરિ ખંભાત આવ્યા. ત્યાં બાળકના મામા નેમિચંદ્ર રહેતા હતા. આચાર્યે તેમને બાળક અંગે બધી વાત કરી. બાઈના સમજાવવાથી બહેન અને બનેલી બન્ને માની ગયા અને તેમણે ચંગદેવને દીક્ષાની રજા આપી. દીક્ષા વખતે તેમનું નામ સોમચંદ્ર પાડવામાં આવ્યું. તેમણે સકળ-શાસ્ત્રોનો ગહન અભ્યાસ કર્યો. ગુરુએ તેમની યોગ્યતા જોઈ ૧૧૬૨માં નાગોર મુકામે તેમને આચાર્યપદ આપ્યું. અને ત્યારથી તેઓ હેમચંદ્રાચાર્ય કહેવડાવવા લાગ્યા.

તેઓ પ્રખર વિદ્વાન હતા અને તેમની વિદ્વત્તાથી આકર્ષિત થઈને રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને પોતાના ગુરુ માન્યા હતા. તે તેમની દરેક શાસ્ત્રીય બાબતમાં સલાહ લેતો અને સમાધાન પામતો. આચાર્યના પાંડિત્ય, દૂરદર્શિતા અને સર્વધર્મ પ્રત્યેના સ્નેહના કારણે તેમનો પ્રભાવ વધતો ચાલ્યો.

એક જૈનાચાર્ય કરતાં પણ તેમણે કરેલા વિશાળ સાહિત્ય સર્જન,

તેમના અંગે સન્માન પ્રગટ કરાવે છે. તેમણે સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિ જિંદગીના અંત સુધી કરી હતી અને જૈનેતરોને પણ તેમણે જ્ઞાનામૃત આપ્યું હતું.

એમ કહેવાય છે કે કાશ્મીરમાં સરસ્વતી હતી તે હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતમાં લાવી મૂકી હતી. ગુજરાતને સંસ્કૃત-વિદ્યા અને પાંડિત્યના દર્શન કરાવનાર આચાર્ય હેમચંદ્ર હતા.

તેમની પ્રેરણાથી મોટા-મોટા ગ્રંથ બંડારો સ્થાપવામાં આવ્યા હતા એટલે જ જૈન સાહિત્યની આટલી શોધખોળ થઈ શકી. તેમણે ૭૦૦ લલિયા (લખનારા) રાખ્યા હતા. તેમની પાસે કેવળ નકલો ઉતરાવવાનું જ નહીં પણ નવા નવા ગ્રંથો લખાવવાનું કાર્ય પણ તેઓ લેતા. આ ઉપરથી તેમની પ્રગટ શક્તિનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. એમના આ કાર્યમાં તેમના શિષ્યો પણ સહાયક થતા હતા. આવા વિપુલજ્ઞાનને કારણે તેઓ કલિકાલ-સર્વજ્ઞ કહેવાયા.

તેમણે કેવળ ધર્મગ્રંથો કે સાહિત્ય રચ્યું એટલું જ નહીં; પણ તે વખતના રાજા કુમારપાળને સાચી રાજનીતિ સમજાવી તેને ધર્મનિષ્ઠ અને નિર્વ્યસની રાજા બનાવ્યો હતો. તેમણે “સર્હંનીતિ” લખી; તેમાં પ્રજાનીતિ અને રાજનીતિનું નવું સ્વરૂપ રજૂ કર્યું. વ્યાકરણ, ન્યાય, કોશ, છંદ, કાવ્ય, અલંકાર, યોગ, નીતિ, કથા વગેરે બધા વિષયો ઉપર નવેસરથી ગ્રંથો રચ્યા. સિદ્ધરાજના આગ્રહથી તે યુગમાં પ્રચલિત બધા વ્યાકરણોનું દોહન કરી, આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધ-હેમ-શબ્દાનુશાસન રચ્યું. એમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત બંને ભાષાનું વ્યાકરણ આવી ગય છે. પ્રમાણ-મીમાંસા નામના ગ્રંથમાં ન્યાયસૂત્ર આપ્યું. કાવ્યાનુશાસન, લિંગાનુશાસન, છંદોડનુ શાસન, અલિધાન-ચિંતામણિ, હેમ અને કાર્ય સંગ્રહ, દેશીનામમાળા, નિર્ધટુકોશ, અન્યયોગ ચવચ્છેદિકા (સ્વાદવાદમંજરી) અયોગ વ્યવચ્છેદિકા, યોગશાસ્ત્ર, ત્રિષષ્ટિ શલાકા ચરિત્ર, સપ્તાનુંસંધાન, મહાકાવ્ય, વદ્યાશ્રય મહાકાવ્ય, વીતરાગ મહાદેવ સ્તોત્ર, વગેરે ગ્રંથો છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય ધર્મ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જ નહીં, સંસ્કૃતિ તેમજ રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં પણ ક્રાંતિ કરવામાં અગ્રેસર થયા હતા; અમર તો તેમની પ્રેરણાથી ક્રાંતિના મંડાણ થયા હતા. તેમનું આ કામ કેવળ સુજરાતમાં થયું; વિશ્વફલક સામે રાખીને ન થયું એટલે તેમને સંસ્કૃતિના બદલે સાહિત્ય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકાર ગણ્યા છે.

સાહિત્યમાં ભાષાની ક્લિષ્ટતા વધારવાની તે વખતના પંડિતોની મનોદશા હતી તેના બદલે તેમણે સરળ સુખોદ સંસ્કૃતમાં જ ગ્રંથો રચ્યા. બીજી વસ્તુ એ કે તે સમયે બધા ધર્મો અને દર્શનોના શાસ્ત્રાચોં ચાલતા હતા. પંડિતો માત્ર શ્વેદોની સાંભારીમાં રાચતા હતા. તે વખતે તેમણે સ્વાધ્યાય-મંજરી આપી બધા દર્શનોમાં સત્યશોધન કર્યું. મહાદેવ સ્તોત્ર વડે જૈન શૈવનો સમન્વય, ત્રિપષ્ટિ શલાકા પુરુષચરિત્રમાં હિંદુ ધર્મ માન્ય શ્રીરામ અને કૃષ્ણના જીવનનો સમાવેશ કરી; તેમણે સર્વધર્મ સમન્વયનો નવો ચીલો પાડ્યો.

તેમણે યોગને નવું રૂપ આપ્યું એકાંતવાસ, ધ્યાન, આસન, પ્રાણાયામ વિ. ની હડયોગની સાધનાને ગૌણ બનાવી સાધુ અને આવકોના વ્રતાચરણરૂપ ધર્મસાધના વડે સહજ યોગની સાધનાને મહત્વ આપ્યું. સુજરાતમાં અહિંસાના પ્રચારમાં તેમને મોટો ફાળો છે.

તેઓ ધારત તો પોતાને નવો ચીલો સહજનંદ સ્વામીની જેમ પાડી શકત; પણ તેમ ન કરતાં તેમણે પોતાના સંપ્રદાયમાં જ ક્રાંતિ કરી હતી. હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે એક વિદ્વાન આચાર્ય કહે છે :

કલૂપ્તં વ્યાકરણં નવં વિરચિતં છંદો નવંદ્રવ્યાખ્યાલંકારો પ્રથિતૌ નવૌ પ્રકટિતૌ શ્રી યોગશાસ્ત્રં નવમ । તર્ક : સંચનિતો નવો જિનવરાતીનો ચરિત્રં નવ, વદ્ધં યેન ન કેન વિધિના મોહ : કૃતો દૂરત : ॥

એટલે કે તેમણે વચ્ચનશુદ્ધિ માટે વ્યાકરણ વગેરે, મન:શુદ્ધિ માટે યોગશાસ્ત્ર અને કાયાશુદ્ધિ માટે વીતરામ સ્તોત્ર, ત્રિપષ્ટિશલાકા ચરિત્ર વગેરે રચ્યા.

તેમનો જ પ્રભાવ હતો કે તેમના શિષ્ય રામચંદ્રસરિએ રાજ્ય અભ્યપાલની સ્તુતિ લખવાની ના કહીને આ શ્લોક કહેવડાવ્યો :

સ્વતંત્રો દેવ ! મૂપાસં સારમેયોઽપિ વર્ત્મનિ ।

મા સ્મ શૂવં પરાય તસ્મૈ લોક્યસ્યાપિ નાયકઃ ॥

શેરીના કુતરા તરીકે હું સ્વતંત્ર રહીશ પણ તારું લોકનો નાયક થઈને પરાધીન નહીં બનું ” અંતે અભ્યપાળે તેમને મરાવી નાખ્યા. સિદ્ધસેન દિવાકર

સિદ્ધસેનનો જન્મ ઉજ્જયિની કે તેની નજીક કેઈ બ્રાહ્મણ કુળમાં થયો હતો, એમ કહેવાય છે. વિક્રમ રાજના રાજ્યમાં વિશાલા (અવંતી)માં દુર્યોધિ બ્રાહ્મણ તેમજ દેવસારિકા બ્રાહ્મણી એ તેમના માતાપિતા હતા. તેમનું ગોત્ર ‘કાત્યાયન’ હતું.

અયપણથી તેઓ ખૂબ પ્રતિભાશાળી હતા અને સર્વશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત થયા. તેમણે વાદવિવાદ કરવામાં અદ્ભૂત કુશળતા મેળવી હતી. એકવાર પાદસિપ્તસરિના સુદિલાચાર્યના શિષ્ય મુકુંદ વાદી સાથે તેમણે રાજસભામાં વિવાદ કર્યો અને હારી જતાં તેઓ તેમના શિષ્ય થયા. વૃદ્ધવાદી પ્રબંધમાં એવો પણ ઉલ્લેખ મળે છે આ મુકુંદવાદી જે આગળ જતાં વૃદ્ધ વાદી કહેવાયા. તેમની સાથે વિવાદ કરવા માટે સિદ્ધસેન ભરત્ય આવ્યા. સિદ્ધસેનની પ્રતિજ્ઞા હતી કે જે તેને હરાવે તેના એ શિષ્ય થઈ જાય. તેમણે વૃદ્ધવાદીને કહ્યું : “ મને જીતો અને શિષ્ય કરો, કાં હાર સ્વીકારો ! ”

વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું : “ પણ સભ્ય ક્યાં છે ? સભ્યો વગર વાદમાં હારવા-જીતવાનો નિર્ણય કોણ કરશે ? ”

સિદ્ધસેને પાસેના ગોવાળીયાઓને બતાવીને કહ્યું : “ આ ગોવાળીયા રજા તે સભ્યો ! ”

વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું : “ તો જાણ ! ”

સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં બોલવાનું શરૂ કર્યું. ગોવાળીયા કંઈપણ સમજ્યા નહીં. વૃદ્ધવાદીએ તાળબદ્ધ ગોવાળીયા સામે પ્રાકૃત ભાષામાં કહ્યું :

નવિ મારિયહ, નવિ ચોરો થહ, પરદારહ સંગુ નિવારિયહ
બોવા થોવું દાહ્યહ, ત્તઝ સગિ દુગુદુગુ જહ ॥

—ગોવાળીયાને આ વાત સમજવામાં આવી એટલે તેમણે વૃદ્ધવાદીને જીતેલા જાહેર કાર્યા એટલે સિદ્ધસેનને તેમણે શિષ્ય બનાવ્યા. તેમનું નામ કુમુદચંદ્ર પાડવામાં આવ્યું. પાછળથી આચાર્યપદ મળતાં ‘સિદ્ધસેન દિવાકર’ નામ રાખ્યું.

એકવાર આચાર્ય સિદ્ધસેનને વિચાર થયો કે જૈન આગમગ્રંથ પ્રાકૃત ભાષામાં હોઈને, વિદ્વાનો તેનું અવલોકન કરતા નથી. એટલે આદરને પાત્ર કરતા નથી; તેમજ શ્રમણો મૂળ પાઠ ગોખી લે છે પણ દીકા કે બોધ (ટિપ્પણી) સંસ્કૃત ભાષામાં હોય તો શ્રમણો ઉપરાંત વિદ્વાનો સમજી શકે કારણકે ભારતના અન્ય દર્શનો સંસ્કૃતમાં છે. તેથી તેમણે વિચારને આચારમાં મૂકી લિપિબદ્ધ કરવું શરૂ કર્યું.

શ્રીસંઘને આની જાણ થઈ. તેમણે કહ્યું : “ગ્રંથો આ બાળ વૃદ્ધ સમજી શકે એવી ભાષામાં છે તે બરાબર છે. સંસ્કૃત પંડિતોની ભાષા છે, ધર્મ કેવળ થોડા પંડિતોને માટેનો વિષય નથી. તે સર્વજનની સાધનાનો આચાર છે.”

શ્રીસંઘને લાગ્યું કે સિદ્ધસેનની એમાં ભૂલ છે. તે માટે સિદ્ધસેનને લાગ્યું કે તેમના કારણે શ્રીસંઘને દુઃખ થયું છે એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે બાર વર્ષ સંઘની બહાર રહેવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેમણે લીધું. બાર વર્ષ બાદ તેમને શ્રીસંઘમાં લેવામાં આવ્યા અને પાછા આચાર્યપદે બેસાડવામાં આવ્યા.

આ આખા પ્રસંગમાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે સિદ્ધસેન સ્વતંત્ર વિચારના હતા. તેમણે કેટલાંક સંશોધન કાર્યા હોય, જેથી

પુરાણપંથી લોકો લડકયા હોય. તેમને રૂઢિ કે પરિપાટીને ચોંટી રહેવું અમતું નહીં, એ તેમણે “દ્વાત્રિશત્ દ્વાત્રિશિકા” ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. તેમણે સિદ્ધાંતવાદીઓના એક સિદ્ધાંતનું, કે સર્વજ્ઞને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એક ક્ષણના અંતર પછી થયા કરે છે યુક્તિ અને તર્કથી ખંડન કર્યું અને સિદ્ધ કર્યું કે તે યુગપત્ એક સાથે થાય છે.

તેમની અગાઉનો જમાનો આગમ પ્રધાન, શ્રદ્ધા પ્રધાન હતો. તેમણે ધર્મ અને દર્શનને જોવાની નવી પદ્ધતિ તર્ક અને પ્રમાણની આપી. તેમના “ન્યાયાવતાર” અને “સન્મતિતર્ક” એની સાબિતી રૂપે છે સન્મતિ પ્રકરણ દ્વારા નયવાદનું મૂળ દઢ કર્યું અને નયવાદ, જ્ઞાન, જ્ઞેય વગેરેને અનેકાંતવાદ વડે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આજના વિજ્ઞાનનો તર્ક તેમણે તે વડે લાગુ કરી લોકોને સત્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો. તેમણે બધાં દર્શનોનો સમન્વય અનેકાંતવાદમાં કર્યો.

અનેકાંતને જોએ અનિશ્ચિતવાદ માનતા, તેમને સમજાવવા આકર્ષક તર્ક પ્રમાણે રજૂ કરી ચર્ચા ગોઠવી, તેમણે કહ્યું : “જેના વિના વહેવારનું એક પણ કામ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી તેવા અનેકાંતવાદને નમસ્કાર હો.”

તેમની કૃતિઓ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ જન્મજર સ્પષ્ટવાદી, સ્વતંત્ર વિચારક પ્રકૃતિના, તેજસ્વી અને પ્રતિભાએ શ્રુતકેવળી સમાન હતા. તેમની કૃતિઓમાં સ્પષ્ટ વિચારની ઝલક દેખાય છે. તેમણે નવા મૂલ્યો સ્થાપ્યાં હતાં એટલે તેમને સાહિત્ય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકાર માની શકાય છે.

આચાર્ય સમન્તભદ્ર

આચાર્ય સમન્તભદ્ર દક્ષિણમાં કાંજીવરમ (કાંચીપુર) ના હતા, તેઓ ક્ષત્રિય હતા. તેમણે તે વખતની પરંપરાગત જૈન સાહિત્યમાં આવતા આડંબરને ખુલ્લો પડકાર કર્યો હતો. “આપ્તમીમાંસા” નો પહેલો શ્લોક છે.—

દેવાગમનમોયાન ચામરાદિ વિમુતયઃ ।

માયાવિ સ્વપિ દૃશ્યન્તે નાતસ્ત્વમસિ નો મહાન્ ॥

હે વીતરાગ દેવ ! દેવાગમન, છત્ર ધરાવવું કે ચામર વીઝાવવું એથી આપ મારા માટે મહાન નથી કારણ કે તે બધી વસ્તુઓ તો ઈદ્રજાળ કરનાર જાદુગરોમાં પણ જોવા મળે છે.

તેમણે એ રીતે ઈશ્વરવાદમાં એક નવો યુક્તિસંગત વિચાર મૂક્યો. સાથે સમાજમાં દેવ, ગુરુ, ધર્મ, શાસ્ત્ર, લોક વગેરેની જે મૂઢતાઓ સમ્યક્દર્શનમાં બાધક હતી તેના ઉપર તેમણે રત્ન કરંડ શ્રાવકાચારમાં સચોટ પ્રહાર કર્યો. તેમણે કહ્યું કે ઉપરની પાંચ મૂઢતા હોય ત્યાં લગી સમ્યક્દર્શન ન થઈ શકે.

તેમણે અહિંસા-સત્યની જુની ભાષામાં નવું સંશોધન કર્યું. જૈન ન્યાયને નવો ઘાટ આપ્યો તે માટે તેઓ ન્યાય તીર્થંકર કહેવાયા. તે વખતે પ્રમાણોમાં પ્રત્યક્ષમાં જે લોકમાં એન્દ્રિયક પ્રત્યક્ષને જ પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવતું જૈનદર્શન એને પરોક્ષ માનતું હતું. એમણે પ્રત્યક્ષના એ ભેદ કર્યા:- (૧) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ અને સાંખ્યવાહારિક પ્રત્યક્ષ. આ રીતે લોક પ્રત્યક્ષનો સમન્વય કર્યો. નયો દ્વારા બધા દર્શનોની સાથે જૈનદર્શનનો સમન્વય કરવામાં તેમણે અજોડ ફાળો આપ્યો છે.

તેમના જીવનનો એક પ્રસંગ છે કે તેમને ભરમક રોગ થયો અને બાધિ માટે ખૂબ જ ખોરાક જોઈ એ. પણ ભિક્ષાચરિના નિયમ પ્રમાણે તે પૂરું થતું નહીં તેથી તેમણે સંચારો કરવાનું નક્કી કર્યું. પણ ગુરુના કહેવાથી કાંચીપૂરમ્ ગયા અને ત્યાં મહાદેવના પૂજારી તરીકે રહ્યા. પુષ્કળ નૈવેદ્ય તેઓ આરોગી ભેતા. તેથી તેમનો રોગ જાંત થતો ગયો. તે વખતે કોઈએ તેમની ચાઢી બાધી કે એ તો જૈન છે, શૈવ નથી એટલે તેમણે પરીક્ષા અવસરે પોતાના પ્રભાવથી શિવને વીતરાગરૂપે બતાવી રાજાને પ્રભાવિત કર્યો. તેમનો રોગ મટતાં તેઓ પાછા આઆર્મપદે સ્થાપિત થયા.

તેઓ વનવાસ સેવતા એટલે વનવાસી કહેવાતા. અનેક રાજાઓ ઉપર તેમનો પ્રભાવ હતો. તેમણે ‘આત્મીમાંસા’, ‘રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર’, ‘યુક્તયુગશાસન’, ‘સ્વયંભૂસ્તોત્ર’, ‘તત્ત્વાર્થસૂત્રતુ’ ગંધર્વસ્તિ મહાભાષ્ય’ વગેરે ગ્રંથો લખ્યા. તેમના સાહિત્યમાં સમાજને નવી દૃષ્ટિ અને ચેતના આપવાની શક્તિ રહેલી છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય

ત્યારબાદ કુંદકુંદાચાર્યને લઈ શકાય. તેઓ પણ દક્ષિણ હિંદના હતા. દક્ષિણ હિંદમાં વેદાંતનો જોરશોરથી પ્રચાર હતો. તેમણે વેદાંતમાં સંશોધન કરી; જૈનદર્શનના નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિને મુખ્ય રાખી, વ્યવહાર નયને ગૌણ કરી દરેક તત્ત્વ અને સવિશેષ આત્મતત્ત્વને શોધવા અને ઓળખવાની દૃષ્ટિ આપી તે અંગે સાહિત્ય લખ્યું.

તેમણે ‘સમયસાર’, ‘પ્રવચનસાર’ અને ‘ગોમટસાર’ એ ત્રણ ગ્રંથો મુખ્ય રૂપે આપ્યાં. આ બધા ગ્રંથોમાં તેમણે નિશ્ચયદૃષ્ટિથી તત્ત્વતુ નિરૂપણ કર્યું છે. જીવ, કર્મ અને શુદ્ધ આત્મા એ ત્રણેનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવ્યું છે. તે માટે ધણા તેમને પ્રયત્ન વેદાંતી કહે છે.

આ બધા જૈનધર્મના સ્વેતાંબર-દિગંબર સંપ્રદાયના, સાહિત્યક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો થયા.

તુલસીદાસ અને સૂરદાસ

હિંદુ ધર્મના સાહિત્ય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસજી અને સૂરદાસજીને લઈ શકાય. તેમનું જીવનચરિત્ર સુવિદિત છે. અહીં તેમના સાહિત્ય અંગે ચર્ચા કરશું.

તુલસીદાસના સાહિત્યમાં રામચરિત માનસ (રામાયણ) તુલસી દોહાવલી, કવિતાવલી, વિનયપત્રિકા વગેરે ગ્રંથો મુખ્ય છે. જે વખતે હિંદુ પ્રજા ઉપર મુસલમાની રાજાઓના આક્રમણો ચતાં હતાં. તેમની સંપત્તિ લૂંટી લેવામાં આવતી હતી. તેમની દાદ-દરિયાદ કોઈ સાંભળતું

ન હતું; એમના જીવનમાં ઈશ્વર પ્રતિ શ્રદ્ધા ખૂટતી જતી હતી ત્યારે તુલસીદાસે વ્રજભાષામાં રામાયણ મહાકાવ્ય લખ્યું. તેથી ગ્રન્થમાં નવી શ્રદ્ધા ગળી. તેમણે રામચંદ્રજીના જીવનને મર્યાદા પુરષોત્તમ ગણાવી ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળભૂત તત્ત્વોની સમજણ પાડી. સમાજવ્યવસ્થા, આર્ય-અનાર્ય સમન્વય તેમ જ યુગ ધર્મ શું ?; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને મહાજનોનો ધર્મ શું ? તેમજ ઈશ્વર, ઈશ્વરનિષ્ઠા, અવતાર કલિયુગ વગેરે વિષયોને આ મહાકાવ્યમાં બહુ જ રસપ્રદ રીતે વર્ણવ્યાં છે. હિંદુપ્રભને આ ગ્રંથથી ખૂબ જ આત્માસન મળ્યું એટલે જ તુલસી રામાયણ સામાન્યથી લઈ ઉચ્ચ કુળના હિંદુ માટે તેમજ હિંદી સાહિત્ય માટે સંસ્કૃતિ-ગ્રંથ રૂપે સિદ્ધ થયો છે. તેમણે લોકોની સાંસ્કૃતિક એકતા કરવામાં પણ મોટો ફાળો આપ્યો છે.

તુલસીદાસની ખ્યાતિ સાંભળી તે વખતના બાદશાહે તેમની પ્રશંસાનું કાવ્ય રચવા કહ્યું; પણ સરસ્વતીના આ પુત્રને તે ન ગમ્યું. પરિણામે બાદશાહની ખદાગીરી તેમના આ ગ્રંથ ઉપર પડી અને તેને આળી નાખવામાં આવ્યો. ભાગ્યયોગે તેની બીજી નકલ એક ભાઈ પાસે હતી તેથી એ અમરગ્રંથ બચી જવા પામ્યો.

તેમની રામાયણનો અનુવાદ ઘણી દેશી અને વિદેશી ભાષામાં થયો છે અને એ હિંદી સાહિત્યની આધાર શિલા મનાય છે.

સૂરદાસજીને હિંદી સાહિત્ય જગતના સૂર્ય માનવામાં આવે છે. એમણે કૃષ્ણભક્તિ વડે સમાજને પોતાના સાહિત્યથી, વાત્સલ્ય, શાંત અને કંઈક રસનું પાન કરાવ્યું છે. તેમના ગ્રંથોમાં સૂરસાગર, સૂરપદાવલી, બ્રમરગીત વગેરે મુખ્ય છે.

સૂરદાસજીના આધ્યાત્મિક પદોએ આધ્યાત્મિક ચેતના જગાવી છે. તેમના ઘણા પદોમાં અંતરશોધન, મંથન અને ચિંતન ખૂબ જ જોવા મળે છે.

ગાંધી-યુગના સાહિત્યકારો

હિંદના બીજા ધણા સાહિત્યકારો જેમાં ક્રાંતિકારોનાં લક્ષણો હોય તેમને ઉમેરી શકાય છે. હવે ગાંધીયુગના કેટલાક સાહિત્યકારોને લઈએ તેમાં કિશોરલાલ મજૂરવાળાનું નામ મોખરે આવે છે. તેમણે સમાજરચના પલટવા માટે અને માનવજીવનની વૃત્તિઓનું શોધન શી રીતે થાય એ વિષે શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય સંજ્ઞુ છે. તેમના સાહિત્યમાં સત્ય, શિવ અને સુંદર ત્રણેનો સમાવેશ થાય છે.

તેમના સાહિત્યમાં ‘જીવન શોધન’ ‘કેળવણીના પાયા’, ‘સંસાર અને ધર્મ’ ‘સમૂળી ક્રાંતિ’ ‘ગીતા-મંથન’ ‘ગીતા-ધ્વનિ’ ‘બુદ્ધ અને મહાવીર’ ‘રામ અને કૃષ્ણ’ ‘સત્યમયજીવન’ ‘સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા’ વગેરે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ પત્રો દ્વારા સાહિત્યમાં સત્ય અહિંસાની ભાત પાડી છે. ત્યારબાદ પં. જવાહરલાલ, કાકા કાલેલકર, શ્રી કેદારનાથજી મહાત્મા ભગવાનદીનજી ડો. ભગવાનદાસ, સ્વામી સત્યભક્ત, ડો. રાધાકૃષ્ણન વગેરેને પણ જો તેમનું સાહિત્ય સંસારને ઉપયોગી હોય અને ક્રાંતિનું ભાતું આપી શકે તો સાહિત્યિક ક્રાંતિકારોમાં ગણવા ઘટે.

વિદેશી સાહિત્યકારો

શેક્સપીયર

આ પછી પાશ્ચાત્ય સાહિત્યિક ક્રાંતિકારોમાં શેક્સપીયરનું નામ ઉલ્લેખનીય છે. તેમનો જન્મ ઇંગ્લાંડના સ્ટ્રેટફોર્ડ અપાન એહવાન નામના સ્થાનમાં ૨૩ એપ્રિલ ૧૫૬૪માં થયો હતો. તેમના પિતા બિનનો વેપાર કરતા હતા.

શેક્સપીયરનું બચપણ દૂષિત વાતાવરણ અને ખરાબ ચરિત્રોથી સંબંધિત રહ્યું. ત્યારબાદ તેમણે નાટકશાળામાં અશ્વરક્ષકની નોકરી

કરી. પછી નાટકમાં ભૂમિકા ભજવતા અસફળતા મળી એટલે તેમણે નાટકો લખવા શરૂ કર્યા. તેમાં એમને સફળતા મળવા લાગી.

ઇંગ્લાંડની રાણી એલિઝાબેથે તેમને મદદ કરી. તેમણે અંગ્રેજ સાહિત્યને ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય આપ્યું. “મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ્” “કિંગ લીયર” “મેક્બેથ” “હેમ્લેટ” “એન્થુ લાર્ક ઇટ” “ટેમ્પેસ્ટ” “જુલિયસ સીઝર” “એથેલો” “રોમિયો-જુલિયેટ” વગેરેમાં માનવીય બાવનાઓનું સજીવ નિરૂપણ એવું છે કે લોકો તેનાં પાત્રોને પોતાના જ માનવા પ્રેરાય છે.

તેઓ કેમળ હૃદયના હતા. પ્રકૃતિથી કવિ હતા અને રચિથી મનોવૈજ્ઞાનિક હતા. એટલે તેમણે તાત્કાલિક સામાજિક દુષણો ઉપર પ્રહારો કર્યા છે. માનવના અર્ધચેતન અને સુષુપ્ત માનસમાં ઊઠતા આવેગો-સવેગો અને બાવનાઓને તેમણે મૂર્તિરૂપ આપ્યું છે. નારી-હૃદયના તેઓ વિશિષ્ટ જ્ઞાતા હતા. એટલું જ નહીં, તેમણે સંસ્કારોનું પ્રમાર્જન પોતાની રીતે કર્યું “નારી તાર” નામ “પવિત્રતા” એ સૂત્ર તેમણે જ આપ્યું. વ્યાપક સ્વાનુભૂતિ અને અંતરજગતનો કેદી પણ પૂણે બાગ્યે જ તેમણે અધૂરો રાખ્યો હશે.

આ રીતે તેમણે સાહિત્યિક ક્રાંતિ વડે નવાં મૂલ્યોનું સર્જન કર્યું.

ખલીલ ગિયાન

એ જ રીતે સીરિયાના લેખનાનમાં ૧૮૮૩માં જન્મેલા ખલીલ ગિયાનને પણ સાહિત્ય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકાર ગણાવી શકાય. બશેરી ગામમાં જન્મેલા આ સાહિત્યકારના સાહિત્યમાં આધ્યાત્મિક જીવનને લક્ષીને ખૂબ જ લખાયું છે. કુદરતી શક્તિના દ્રોહ કરનારને તેમણે ખૂબ જ ફટકાર આપ્યો છે. એમનાં લખેલા સાહિત્યમાં ‘પ્રોફેટ’ ‘મેરીજ લવ’ ‘માઈસ્ટિક’ ‘ત્રિદોહી આત્મા’ વગેરે મુખ્ય છે. ભૌતિકવાદ તરફ ઢળતી જતી પ્રજાને તેમના સાહિત્યે નવી દિશામાં વિચારવા માટે પ્રેરણા આપી.

અંગ્રેજ અને યુરોપીયન ભાષામાં તે ઉપરાંત ધણા સાહિત્યકારો થઈ ગયા છે. જેટ, મિલ્ટન, ડીકેન્સ, રસો, રોમાંશોલાં, વેલ્સ, હેમિલ્ટન, માર્ક્સઝોરિલિયસ વગેરેની પ્રતિભા પણ સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ચમકી હતી.

તે ઉપરાંત ધણા સાહિત્યકારો થયા છે. કાલિદાસ જેવા ધણા રાજ્યાશ્રિત રહ્યા. તેથી તેમણે જે કાંઈ લખ્યું તે લોકરંજન અને રાજ્યરંજન કરનારું સાહિત્ય લખ્યું એટલે એમના સાહિત્યથી સમાજમાં નવચેતના પ્રગટ થતી નથી. કેટલાક સાહિત્યકારોએ શૃંગારરસ કે તદ્દન હલકી શ્રેણીનું સાહિત્ય આપ્યું છે તેથી સમાજનું હિત નહીં પણ અહિત થયું છે. એટલે સાહિત્ય તરીકે એમનું સાહિત્ય પણ નગણ્ય છે. બાકી સાહિત્યક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોના જે લક્ષણો બતાવ્યા છે તેમાં અપતા બહુયા-અબળયા બધા સાહિત્યકારોનો આમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

ચર્ચા - વિચારણા

પૂ. શ્રી દંડીસ્વામીએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “નેમિસુનિએ સવારે બહુ જ સારી રીતે સાહિત્યક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો અંગે કહ્યું છે. સોમનાથ મહાદેવના મંદિરમાં હેમચંદ્રાચાર્યે બોલેલા શ્લોકો આજે પણ યાદ કરવાનું મન થઈ જાય છે.

સિદ્ધસેન દિવાકરનું નામ વૈદિક ગ્રંથોમાં શ્રીચંદ્રનામે છે. તેમને જૈનસમાજે બાર વર્ષ અલગ કરેલા. મારા વિનયમતે શંકરાચાર્યના ગુરુ ગૌડપાદાચાર્ય, -પતંજલિ-ગોવિંદાચાર્ય વ. ના નામે ઓળખાય છે; તે આ શ્રીચંદ્ર-સિદ્ધસેન હોવા જોઈએ. કહેવાય છે કે તેમને ચારે વર્ણની ચાર પત્નીઓ હતી. તેથી કરીને વરૂચિ, વિક્રમ અને બરથરી વગેરે ચાર પુત્રો થયા હતા. તેમનો એક વૈષ્ણવ ગ્રંથ, “રસહૃદય” પણ છે.

જનજૈનમાં હું પાર્શ્વનાથ મંદિરના ગર્ભમાં ગયો હતો. અત્યારે ત્યાં જે પારસનાથની મૂર્તિ છે તે મૂળ મહાકાળેશ્વર હતા. આજે જો કે

મહાકાળેશ્વર-જ્યોતિર્લિંગ ત્યાંથી થોડે દૂર છે. ઉજ્જૈનીના રાજના અતિઆગ્રહને કારણે મહાદેવનું લિંગ ફાટી પારસનાથ પ્રગટ થયા એવી લોકવાયકા છે. હુંકમાં તે વખતે મહાદેવ અને પારસનાથ એક થયા એ સાર છે.

હર્ષવર્ધન રાજના ગુરુ મચ્છેન્દ્રનાથ હતા. તેની બહેન રાજશ્રીના ગુરુ સિદ્ધસેન દિવાકર હતા. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એમને અવલોકિતેશ્વર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. હર્ષનો કાળ ઈ. સ. ૬૫૫ છે; શંકરાચાર્યનો કાળ તિલકજી ઈ. સ. ૬૮૮ નો માને છે. આમ આ બધી વાતોનો તાળો મળતો, લાગે છે. આજે પણ સિદ્ધસેનજીએ કરેલ સર્વધર્મસમન્વયની વાત એટલી જ અગત્યની છે અને એવા સાહિત્યની ધણી જરૂર છે.”

શ્રી. માટલિયા : “સાહિત્યનું ખેડાણ :—(૧) ઉચ્ચ પ્રકારનો આનંદ આપવા; (૨) સમગ્ર સમાજનું હિત વધારતો આનંદ આપવા; (૩) સમાજને જોડી રાખતી વિશાળ હૃદયભાવના પ્રગટ કરવા માટે થાય છે. આ ગુણો જે સાહિત્યમાં હોય તેને હું સાહિત્યક્ષેત્રનો ક્રાંતિકાર માનું છું.”

વાલ્મીકિ આ દષ્ટિએ જોષ શક્યા છે “સંસાર નદીને કાંઠે, કાળ રૂપી પારધિએ, ‘હું’ બોગવું’ એવી વૃત્તિએ મેળવેલી આજીવિકાથી ધર્મને વીંધી નાખે છે. પોતે પણ ખોટી આજીવિકાનો અનુભવ લઈ ચૂકેલા એટલે કવિહૃદય ખળભળી ઊઠયું. તેમાંથી સજીવ કાવ્ય બન્યું.

રામે પિતા માટે ગાદી છોડી, બાપ માટે બધું સહે, પ્રગ્નની અધૂરી ઇચ્છાએ સીતાને છોડે, લક્ષ્મણે ઋષિ ખાતર જળસમાધિ લેવા પ્રેરે, જનક વિદેહી ખેતી વડે આજીવિકા ચોક્ખી કરે. વિજ્ઞાનને જોરે રાવણની દશીય ઇંદ્રિયોએ માયું કાઢયું. બાપડો કેવો દુઃખી દુઃખી છે ? સીતાજીને માત્ર એક વાર મૃગમોહ ઉપજે છે ! છતાં, તેમાંથી કેટકેટલું વીતે છે ? અને અંતે પૃથ્વીમાં સમાવે છે. ત્યારે જ દુઃખોથી છૂટકારો મળે છે. આત્મા અને પ્રકૃતિ અથવા પ્રકૃતિ અને પુરુષની આ એક

અમરકથા છે. સંયુક્ત કુટુંબનો આદર્શ અને નૈતિક મૂલ્યાંકનની રક્ષાની પ્રેરણા આપતો ગ્રંથ છે.

શૈવ અને વૈષ્ણવોની એકતા ! રામ પોતે જ રામેશ્વર પર શિવમૂર્તિ સ્થાપે છે અને વિષ્ણુ તેમ જ શંકરના ભેદો પાડે છે. હિમાલયથી કન્યાકુમારી લગી આખા દેશની પ્રજાને એક કરે છે. વાલ્મીકિજી આમ એક નવી વાત આપે છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસજી એને સજીવ કરે છે.

વ્યાસજીએ શું કર્યું ? કુટુંબના મિથ્યાભિમાનને છોડાવ્યું. અદ્વૈત-પ્રેમનો સંસ્કાર આપ્યો. વિશ્વ સાથે એકત્વ કરાવવું. આખા રાષ્ટ્રને ધર્મની દૃષ્ટિએ ઊંચો લાવવા જુદા જુદા પાત્રોનું સુંદર સંયોજન આપ્યું. સમજણના અર્ક સમી એમાંથી ગીતા આવી.

જાતક કથા તેમજ જૈન સાહિત્યમાં ઘણું છે. રાસ, પુરાણ વગેરેમાં તીર્થંકરો સાથે દેવોને તેમના દાસ બનાવી દીધા છે. સગર, ભગીરથ વગેરેને પણ સાંકળ્યા છે. આથી જાણાશે કે જૈન, વૈદિક, બૌદ્ધ બધા અલગ છે જ નહીં, તેઓ અલગ-અલગ રીતે પરસ્પરમાં સંકળાયેલા છે.

આવી રીતે જોતાં આપણા ક્રાંતિકારી સાહિત્યકારોએ મોટું કામ કર્યું છે. રામ પુરુષાર્થી છતાં દૈવની સહાયથી આદ્યા, બુદ્ધ ભગવાન માટે પણ એવું બન્યું છે કે દેવો કુલવેરી સેવકો બને છે. પણ આ બધા પાત્રોમાં કેઈ દેવાધીન થયા નથી.

યુરોપિયન સાહિત્યમાં દેવાધીનતા ઘણી દેખાશે. દા. ત. હોમરે બે મહાકાવ્યો બનાવ્યાં છે. તે યુરોપનાં રામાયણ અને મહાભારત જેવાં છે. ગ્રીસની એકતામાં તેણે મોટો ફાળો આપ્યો છે. તેમાં દેવાધીનતા પુષ્કળ જોવા મળે છે. ગ્રીસના એથેન્સના રાજાની પુત્રીનું

અમદરણુ થાય છે અને દેવો તેમાં સાથ આપે છે. વાદળામાં દેવ આવી નાયકને સાથ આપે છે, ત્યાં દેવોની આધીનતા કેળવાઈ, પણ માણસની સર્વોપરિતા ન સ્વીકારાઈ પરિણામે, સોફ્ટીસને ઝેરનો પ્યાલો પીવો પડ્યો અને એ મહાન ચિંતક સાહિત્યકારનો કંઈ અંત આવ્યો.

સુક્રરાત પછી 'પ્લેટોનું' સાહિત્ય ઉચ્ચ ગણાય છે. એમાં કારીગર, રાજ્યકર્તા વગેરેના અમર સંવાદો આવે છે. પ્લેટો અને એરિસટોટલ (પરસ્તુ અને અરસ્તુ) બંને ગ્રીસના અમર સાહિત્યકાર જેવા છે. ત્યારપછી યુરોપિય સાહિત્યમાં પ્લુટસ અને શિશિરો સાહિત્યકાર આવે છે. પછી હોમર અને રૂસો આવે છે. ત્યાંના સમાજને અને વિશાળ રાજ્યને એક સમજૂતી ઉપર ગોઠવવામાં આ બધાનો ફાળો છે. આ બધા યુરોપના છે.

શેક્સપિયર ઈંગ્લાંડનો કવિ સાહિત્યકાર છે; તેણે સો વર્ષથી છિન્નભિન્ન તે વિભાગને એક કર્યો. મિલ્ટને માર્ટવર્માં રહેલ શેતાન અને ભગવાન કેમ લડે છે તે કાવ્ય વડે બતાવ્યું, બાર્નબલના ક્ષેત્રને વિસ્તૃત કર્યું. આમાં કેટલુંક ચિરંજીવ સાહિત્ય ખરું પણ અમૂક સામયિક એટલે તે કાળને ચોગ્ય લખાયેલું છે તેનું મહત્ત્વ ત્યાં સુધી જ છે.

ટાલ્સટોય, માક્સ અને રશ્કિનના સાહિત્યે સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિની માનવતાની ભૂમિકા રચવામાં ખૂબ ફાળો આપ્યો છે.

ગાંધી યુગે કિશોરભાઈ, વિનોબા, કાલેલકર, પંડિત નહેરૂ અને એવા ઘણા નાના મોટા સાહિત્યકારો આપ્યા. પણ એ બધાનું સાહિત્ય; પછી નાથજીનું વિવેક અને સાધના હોય, કે ગીતામંથન કિશોરભાઈનું હોય પણ તેમાં મૂળ પ્રેરણા ગાંધી વિચારની છે; સત્ય અને અહિંસાની છે. એટલે જગતમાં આ યુગના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર તરીકે ગાંધીજીને ગણાવી શકાય. સૂર્યની આસપાસ ગ્રહોની જેમ આ યુગે ગાંધી વિચારની આસપાસ ઘણું સાહિત્ય રચાયું."

શ્રી. પૂંજભાઈ : “અમારા માટે તો આમાં ધણું નામો અને વાતો તદ્દન નવાં છે. મારા હિસાબે હું સાહિત્યના ચાર વિભાગો કહ્યું છું. (૧) ધાર્મિક સાહિત્ય સત્ય-અહિંસાની દિશામાં સમાજને ચાલના આપનાર સાધુ સંન્યાસી સંત બ્રાહ્મણો વ.નું સાહિત્ય (૨) સંસ્કૃતિરક્ષક સાહિત્ય; ચંદ્રપારોટ વગેરેનું જેને વાંચવાથી બલિદાનની પ્રેરણા મળે છે. (૩) કથા-સાહિત્ય જે જીવનમાં રસ ભરે છે, (૪) ભક્ત સાહિત્ય ભક્તોએ રચેલ સાહિત્ય અને પ્રામાણિક જીવન વહેવારનું સાહિત્ય.

આ બધામાં વ્યાપક ધર્મનું સાહિત્ય જ મુખ્ય ગણાવું જોઈએ જે વ્યક્તિ અને સમાજના મનનું પરિવર્તન કરવાની તાકાત ધરાવે છે. તેથી તે ક્રાંતિ પેદા કરી શકે છે અને એવા સાહિત્યકારોને ક્રાંતિકાર ગણી શકાય.”

શ્રી. માર્કલિયા : ભારતના સાહિત્યના ચાર યુગ આમ પાડી શકાય. (૧) વૈદિક યુગ, (૨) બુદ્ધ-મહાવીર યુગ-પુર્નજન્મ, કર્મવાદ વ્યક્ત કરતું સાહિત્ય, (૩) ઈસ્લામી પ્રભાવવાળો યુગ-એકશ્વર વ્યક્ત કરતું ભક્તિ સાહિત્ય (૪) ગાંધી યુગ જેમાં રાજા રામમોહનરાય, ઋષિ દયાનંદ, શરદચન્દ્ર, બંકિમ, અને રવીન્દ્રનાથ ટેગોર વ. ના સાહિત્યની પીઠિકા હતી.

(૧૦-૧૦-૬૧)

સામાજિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

આજે ક્રાંતિકારોનાં જીવનોમાંથી સામાજિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો અંગે વિચાર કરવાનો છે. આ પહેલાં સમાજ વિશે થોડુંક સમજ લઈએ. આદિ મનુ અને ભગવાન ઋષભદેવના યુગ પહેલાં; માનવ પ્રકૃતિ ઉપર નિર્ભર હતો. તે વખતે સમાજની રચના પણ થઈ ન હતી. પોતાની વ્યક્તિગત જવાબદારી પ્રમાણે માનવ વિચરતો હતો. નૃવંશ-શાસ્ત્રીઓ એ યુગને પત્યરયુગ અને પછીના યુગને વન્યયુગ તરીકે ઓળખાવે છે. જૈન ધર્મશાસ્ત્રમાં એને યુગલિયા (યૌગલિક) કાળરૂપે માનવામાં આવ્યો છે અને એ લોકો દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો ઉપર રહેતા ફળ-ફૂલ અને પાંદડાનો ખોરાક લઈને જીવતા;* એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. આ લોકો પ્રકૃતિ ઉપર રહેતા હોઈને જેટલા સરળ હતા એટલા જ જડ (મંદજીવિ) હતા. જૈનશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન ઋષભદેવ એ યુગલિયા-કાળને (અકર્મ ભૂમિકાને) સમાપ્ત કરી, માણસોને સમાજરૂપે (કર્મભૂમિકામાં) રહેવાનું શીખવાડ્યું. અને તે માટે અસિ, મસિ અને કૃષિ ત્રણ વિદ્યા આપી. જીવનશાસ્ત્રીઓ એમ માને છે કે જંગલમાં વસતા સામાન્ય લયો આગ, તોફાન, આંધી, વન્યપશુની કુરતા વગેરેના કારણે માણસોએ ટાળાંમાં રહેવું શરૂ કર્યું અને જેમ જેમ સુરક્ષાનો ખ્યાલ વધતો ગયો તેમ તેમ સમાજ વધતો ચાલ્યો. એ બાબતમાં તો ધર્મશાસ્ત્રકારોની સાથે ઇતિહાસકારો પણ સમ્મત છે કે જનસંખ્યા વધવાની સાથે ખોરાક-પોશાકનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહ્યો, તેને માટે માનવ ખેતી વગેરે જુદા જુદા ધંધા (કર્મો) તરફ પ્રેરાયા તેના નિયંત્રણ માટે નીતિ,

* “જુગલિયા કિમાહારા પળ્ળતી? પત્તાહારા, પુષ્કાહારા ફલ્લહારા પળ્ળત્તા” — જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્રિસૂત્ર.

નિયમો ઘડવામાં આવ્યા. જેણે સમ્યતા અને સંસ્કારિતાનું રૂપ ધારણ કર્યું. આજનો યુગ નગરસંસ્કૃતિનો યુગ ગણી શકાય છે.

આ અંગે વૈદિક કાળનો ઉલ્લેખ જે રીતે વૈદિક ગ્રંથોમાં મળે છે તે જોતાં પ્રારંભમાં ઋષિ મુનિઓ વ્યક્તિગત વિચાર કરતા હોય તેમ લાગે છે પણ પાછળથી વ્યક્તિના બદલે સમાજને મહત્વ આપવામાં આવ્યું એવા ઉલ્લેખ વૈદિક મંત્રોમાં મળે છે. કારણ કે વ્યક્તિ ગમે તેટલી શક્તિશાળી અને ઉચ્ચ વિચારશાલિની હોય પણ સમાજના સંપર્ક વગર તેના સર્વાંગી વિકાસ કે ઘડતર ન થઈ શકે. તેને સમાજ ઉપર પોતાની અગવડો માટે જ નહીં પણ, આત્મશુદ્ધિ માટે આધાર અને સંપર્ક રાખવો પડે છે. સમાજમાં રહીને વ્યક્તિનું “અહ” ઓછું થાય છે; સ્વચ્છંદતા ઘટે છે અને સદ્ગુણોનો વિકાસ થાય છે.

આ બધા લાભો જોઈને વૈદિક ઋષિઓએ સમાજ માટે કહ્યું:—

વયં તુલ્યં બલિહૃતાઃ સ્યામ

—અમે તમારા (સમાજ) માટે પોતાનું બલિદાન આપીએ છીએ.

તેવી જ રીતે વ્યક્તિ અને સમાજના અનુબંધને પુષ્ટ કરવા માટે કહ્યું:—

સંગચ્છદ્ધં, સંવદધ્વં સં વો મન્નાંસિ જાન તામ્ ।

દેવા ભાગે યથા પૂર્વે, સંજાનાના ઉપાસતે ॥

સમાની વઃ આકૃતિઃ સમાનિ હૃદયાનિ વઃ ।

સમાન મસ્તુ વો મનો યથાવઃ સુસહાસતિ ॥

સમાનો મંત્રઃ સમિતિઃ સમાની, સમાનં વ્રતં સદ વ્રિત્તમેષાં ।

સમાનં મંત્રમભિમન્ત્રયે વઃ, સમાનેન વો હવિષાજુહોમિ ॥

ઋગ્વેદ ૧૦/૧૯૧-૧૨-૪

—તમે એક સાથે ચાલો, એક સાથે સમ્યક્ પ્રકારે બોલો, એક બીજાના મનને ઓળખો ! જેમ દેવતા અગાઉ એકબીજાને ઓળખી,

ઉપાસીને પાસે આવતા તેમ તમારે પણ એકબીજાની નજીક આવવું. તમારાં હૃદયો સરખાં થાવ, તમે સમાજ મનના બનેા એકબીજા માટે સહજ કરો અને ધસાર્ધ છૂટો. તમારા બધાના સરખા વિચાર થાવ, તમારી સભા એક થાય, તમારા વ્રત નિયમ સમાન થાય, તમારો ઉદ્દેશ્ય એક થાવ. તમને બધાને એકસરખા વિચારોથી ઉપદિષ્ટ કરું છું, એક ધ્યેય માટે સમર્પિત થવાની વૃત્તિ રેડું છું.

ॐ सहृदयं सामनस्यं अविद्वेषं कृणोमि वः ।

अन्यो अन्यं अभिहृत, वत्सं जीतं इवाग्रन्या ॥

—અર્થવેદ ૩/૧૦/૧

—હું તમને સહૃદય, એક મનવાળા, અદ્વેષરહિત બનાવું છું. જેમ માય પોતાના નવમત વાહરડાંને જોઈ પ્રેમથી ખેંચાઈને આવે છે, તેમ એક બીજાને જોઈ મળવા માટે પ્રેમથી ખેંચાઈને આવો.

સમાજની સ્થાપના કરનાર આદિપુરુષોએ બહુ જ દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર્યું હતું. જે સમાજ ન સ્થપાયો હોત તો માણસ જંગલી, અવિકસિત અને પણુ જેવી સ્થિતિમાં જ આજે હોત. માનવજાતિનો અહિંસા, સત્ય, ન્યાય, અભ્યર્થ વ.ની દિશામાં જે કંઈ વિકાસ થયો છે તે સમાજ સ્થાપવાથી જ થઈ શક્યો છે. જે કે આ બધાની વચ્ચે વ્યક્તિવાદ, એકાંતસાધના વગેરે પણુ આવ્યા; પણુ ખરો આધ્યાત્મિક વિકાસ સમાજના અનુબંધ વગર ન થઈ શકે; એ પરિણામને અંતે સમજી શકાયું છે. આ અંગે “સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા” વિષયના મુદ્દાઓમાં વધુ અને સ્પષ્ટ છણાવટ થઈ ચૂકી છે.

ભારતમાં સમાજ સ્થપાયો ત્યારે તેના વિકાસ અને ધડતર માટે સંસ્થાઓ પણુ ધડાઈ અને તેનો અનુબંધ પણુ રાખવામાં આવ્યો. ભારતમાં ચાર વર્ણ—સંસ્થા સ્થપાઈ અને ચારે યે વર્ણનો સુમેળ રહેતો હતો. આઠણો ઉપર જવાબદારી હતી કે અનુબંધ જળવાઈ રહે તેની

કાળજી રાખે, તે ચૂકાય તો ઋષિ-મુનિઓ તપ-ત્યાગ-ધ્યાન વડે સૂચવે, આ ચારેય સંસ્થાનો પ્રેરક-પૂરક તરીકે અનુબંધ રહેતો હતો.

આતું પશ્ચિમમાં ન થયું. ત્યાં સામાજિકતા આવી પણ માનવસમૂહનું વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા જેવી સંસ્થા દ્વારા ઘડતર ન થયું. તેથી પાદરીઓ અને પુરોહિતો (ધર્મ સંસ્થા અને લોકસેવક સંસ્થા) સંપૂર્ણપણે રાજ્યાશ્રિત બનીને રહેતા કારણ કે રાજ્યની સર્વોપરિતા હતી અને રાજ્ય જેની શક્તિ વધારે તેનું બની જતું. અને તે પણ સંગઠિત વસ્તુ ન હતી. એટલે ત્યાંનો માનવસમુદાય રાજ્યની પછવાડે જ દોરાતો રહ્યો. રાજ્ય કદિ ક્રાંતિ ન કરી શકે પણ રાજ્યધૂરા બદલાય એટલે લોહિયાળ પરિવર્તન થાય. આને પશ્ચિમમાં ક્રાંતિ કહેવામાં આવે છે. પણ આપણે તેને માનતા નથી.

પરિણામે પશ્ચિમમાં સાચા ક્રાંતિકારો બહુ જ ઓછા પાડી શક્યા. સુકરાતને રાજ્યે ઝેરનો પ્યાલો આપ્યો, ઈશુને ક્રોસે ચઢાવ્યો પણ સમાજ, મૂંઝે મોઢે જોતો જ રહ્યો અને કંઈ ન કરી શક્યો, દંડશક્તિ-રાજ્યશક્તિમાં પરિવર્તન થઈ શકે પણ તે દંડશક્તિ કે ખૂનામરકીના જોરે. દા. ત. મુસ્તફા કમાલપાશાએ તુર્કીટોપી અને સ્ત્રીઓનો પડદો-બુરખો વ. રૂઢ પ્રથા હટાવવા માટે રાજ્યના દંડ-બળનો અશ્રય લીધો હતો. એવી જ રીતે ટોલ્સટોય, સુકરાત વગેરે એ સુધારાઓ સૂચવ્યા પણ સંગઠન ન હોઈને તે સમાજમાન્ય ન થયા. રાજ્યશક્તિ કે દંડશક્તિએ થતાં પરિવર્તનો હલ્કાથી થતાં નથી; પણ ખૂનામરકી કે બળ વડે થાય છે; પરિણામે લોહી રેડવાની પ્રક્રિયા વધતી જ જાય છે, ઝાર પાસેથી રશિયાનોએ (સામ્યવાદીઓ) રશિયાનું તંત્ર લીધું પણ આજસુધી ત્યાં વિરોધીની જીલ ચૂપ રાખવા માટે લેહ્લી જ રેડાય છે. ત્યારે હિન્દમાં રાજ્ય પ્રજા અને પ્રજાસેવકોના અંકુશમાં રહ્યું છે. છેલ્લે ગાંધીજી વડે પણ અહિંસકક્રાંતિનું બળ મળ્યું છે અને આજે આખા જગતને “શાંતિપૂર્વક સહઅસિત્વ”ના સિદ્ધાંતમાં વિશ્વાસ બેઠો છે. તો તેનું કારણ પણ ભારતની સામાજિક ક્રાંતિની પ્રક્રિયા જ છે.

સામાજિક ક્રાંતિકારનાં લક્ષણો

આટલી જૂમિકા પછી હવે સામાજિક ક્રાંતિકારોનાં નીચેનાં લક્ષણો ઉપર આવીએ :—

- (૧) પહેલું લક્ષણ એ હશે કે તેનામાં પ્રાણ—પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહના ત્યાગની તૈયારી હશે.
- (૨) બીજું લક્ષણ એ હશે કે તે સામાજિકતામાં માનતો હશે, પોતાનામાં વ્યક્તિવાદિતા નહીં રાખીને તે સમાજને—સંસ્થાને—મુખ્યતા આપતો હશે.
- (૩) ત્રીજા લક્ષણે રૂપે તે સમાજની આધ્યાત્મિક અને નૈતિક સંસ્થાઓ વડે ક્રાંતિ કરશે.
- (૪) ચોથું લક્ષણ એ હશે કે તે ધર્મ અને સંસ્કૃતિને સાચવીને સમાજમાં ક્રાંતિ કરશે.
- (૫) પાંચમું લક્ષણ એ હશે કે તે સિધ્ધાંત અને નિયમોની સાતત્યરક્ષા સાથે મૂલ્ય પરિવર્તનશીલતાનો વિવેક કરશે.
- (૬) છઠ્ઠું લક્ષણ એ છે કે તે સર્વાંગી ક્રાંતિકાર માટે જૂમિકા તૈયાર કરશે.

અહીં એક વાતની ચોખ્ખવટ કરવી રહી કે કેટલાક ધર્મ ક્રાંતિકારો સામાજિક ક્રાંતિકારો પણ હતા. કારણ કે ધર્મ અને સમાજનો સંબંધ નજીકનો છે અને તેમણે અને ક્ષેત્રે ક્રાંતિ કરી હતી. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો જાતે સંગઠન કરી શકતા નથી પણ સામાજિક ક્રાંતિ માટે જૂમિકા તૈયાર કરી શકે છે. એવી જ રીતે સાહિત્ય ક્રાંતિકાર પણ પ્રાણ—પરિગ્રહ તો છોડી શકે છે, પણ પ્રતિષ્ઠા છોડી શકતા નથી. જ્યારે સામાજિક ક્રાંતિકાર ત્રણેયને છોડી શકે છે. આવી ક્રાંતિની આવશ્યક શર્ત એ છે કે તે અહિંસક સાધનો વડે આખા સમાજને ગ્રેરણા રૂપે અને મૂલ્ય પરિવર્તન કરાવતી હોવી જોઈએ.

સર્વાંગી ક્રાંતિકારો પૈકી આદિ મનુ, ઋષભદેવ, રામ, કૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ જેવાએ સમાજરચના અને સંધરચના કરીને સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી. એટલે તેમને સામાજિક ક્રાંતિકાર તરીકે અલગ ગણાવતા નથી. એવી જ રીતે મહાત્મા ગાંધીજીને પણ અલગ ગણતા નથી.

આટલું વિવેચન કરી લીધા બાદ સામાજિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો તરફ આવીએ એમાં સામાજિક ક્રાંતિની દિશામાં ગયેલાઓને પણ લેશું.

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ

એમને આપણે સામાજિક ક્રાંતિકાર નહીં પણ એ ક્રાંતિની દિશામાં ગયેલા માનીશું. એમણે યાજ્ઞવાલ્ક્ય સ્મૃતિ રચી છે તેમાં એમણે પહેલાં સમાજના કેટલાક પ્રચલિત નિયમોમાં સંશોધનો અને પરિવર્તનો સૂચવ્યાં છે. આતુર્વલ્ક્ય સમાજ અને ચારે આશ્રમોમાં એમણે પ્રચલિત મૂલ્યોમાં પરિવર્તન કર્યું છે.

તેમને બે પત્નીઓ હતી; મૈત્રેયી અને કાત્યાયની. ગાર્ગી એમની શિષ્યા હતી. ઉપનિષદમાં ગાર્ગી સાથેના એમના સંવાદો મળે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ જ્યારે વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારવા તૈયાર થયા ત્યારે તેમણે બંને પત્નીઓને બોલાવી. પોતાની સંપત્તિ સોંપતાં કહ્યું : “આને સ્વીકારો ! તમે બંને ધર ચલાવજો !”

મૈત્રેયીએ પ્રછયું : “તમને કાંઈ પણ જોઈતું નથી ?”

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું : “હું સમાજને આધારે જીવવાનો છું એટલે મારા માટે સંપત્તિની જરૂર નથી. કારણ કે હું ધરબાર ચલાવવાનો નથી !”

મૈત્રેયીએ કહ્યું : “મને સંપત્તિ જોઈતી નથી. હું તમારે માર્ગે જઈશ !”

મૈત્રેયી સાથે મુનિ વાનપ્રસ્થ સ્વીકારે છે ત્યારે કાત્યાયની ગૃહસ્થી સંભાળી સંપત્તિ સંધરે છે. આમ મૈત્રેયી તરફથી બ્રહ્મચર્ય પાળીને ત્યાગ અને સમાજસેવાની પ્રેરણા અનેક બહેનોને મળે છે. મૈત્રેયી

પહેલાં વૈદિક પરંપરામાં કોઈ સ્ત્રીએ એ ચીલો નહીં પાઓ હોય એમ લાગે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સમાજમાં ગુણ્ય પ્રતિષ્ઠા કરે છે, તે પહેલાં ગમે તેવો સંન્યાસી ગૃહસ્થી શ્રેષ્ઠ ગણાતો, પણ તેમનાં પરિચયમાં જનકવિદેહી આવે છે અને અધા રાજસુખોમાં પણ અનાસક્ત રહેવાની પ્રેરણા પામે છે. જનકવિદેહી અનાસક્ત અને મહાન છે તે વાત અન્યને ગળે ઊતરતી નથી.

યાજ્ઞવલ્ક્ય રાજ વ્યાખ્યાન આપે છે. એક વાર એવું થાય છે કે અધા શ્રોતા આવી જવા છતાં જનકવિદેહી આવ્યા હોતા નથી. તેથી યાજ્ઞવલ્ક્ય વ્યાખ્યાન શરૂ કરતા નથી. અધા કારણ પૂછે છે તો અખર પડે છે કે જનકવિદેહીની રાહ જોવાય છે. અધા કાનોમાં વાતો કરે છે કે ‘જેયું ! રાજને રીઝવવા માટે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે !’

તે વખતે જનકવિદેહી આવે છે અને વ્યાખ્યાન શરૂ થાય છે. થોડો સમય બાદ એવું દ્રશ્ય ઊભું થાય છે કે મહેલ ભડકે ન બળતો હોય.. ! મિથિલા નગરી ભડભડ બળતી નજરે ચઢે છે.

શ્રોતામાં એકને થાય છે કે નગરી બળે છે અને બધું બળી જશે...! એકે જાય છે તેને જોઈ બીજો જાય છે. ધીમે ધીમે ઋષિઓ પણ પોતાના કોપીન કમંડલ બચાવવા દોડે છે. અધા ચાલ્યા જાય છે કેવળ જનક ત્યાં બેઠા રહે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય તેમને પૂછે છે : “મિથિલા બળે છે તમે કેમ જતા નથી !”

જનક કહે છે : “મિથિલા બળે છે તેમાં મારું કશું બળતું નથી !”

વૈદિક ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે : “મિથિલાયાં દક્ષમાનાયાં નમે દહતિ કિંચન” એવું જ જૈન સૂત્રોમાં છે : મિથિલાય દહજ્ઞ માણીય ન મે દહજ્ઞ કિંચન” “એટલે કે “મારો આત્મા તો અહીં છે. ત્યાં જડ છે. એ કંઈ મારું નથી. એટલે મારું કશું બળતું નથી. અત્યારે

તમારું પ્રવચન ચાલે છે, તેને અમલમાં મૂકવાની મારી જવાબદારી છે. એટલે હું ધ્યાનથી સાંભળવામાં તદ્દલીન છું.”

ધીમે ધીમે ઋષિઓ પાછા આવવા લાગ્યા. કોઈ મૃગજળની માયાની જેમ તેમને મિથિલા બળતી દેખાણી હતી. ખરેખર કંઈ બહુ ન હતું. બધા ઝંખવાઈ ગયા કારણ કે જનકરાજ ત્યાંથી ઊઠ્યા પણ ન હતા.

યાગવલ્કયે બધાને પૂછ્યું : “તમારાં કમંડલ કોઈન કે પરિગ્રહ સલામત છે ને ?”

બધાએ શરમાઈને કહ્યું : “ગુરુવર ! અમારી ભૂલ થઈ અમારું કંઈ બહુ નથી.”

“તો દોઝા કેમ ?”

કોઈ કંઈ ન બોલ્યું. યાગવલ્કયે કહ્યું : અને જેમની મિથિલા હતી. તે જનકરાજ અહીં જ મારા પ્રવચનમાં મસ્ત બેઠા રહ્યા. બોલો કાણ મોડું છે ?”

ઋષિઓએ કહ્યું : “ખરેખર આપ જનકરાજને અમારા કરતાં જે વધારે માન આપો છો તે ચોખ્ખું જ છે.”

આમ યાગવલ્કય મુનિએ ગુણપ્રતિષ્ઠા કરી, સમાજમાં નવું મૂલ્ય સ્થાપ્યું. તેમનામાં સામાજિક ક્રાંતિકારના બીજા ગુણો તો હતા પણ સંગઠન રચી ન શક્યા એટલે આપણે માનીએ છીએ કે તેઓ ક્રાંતિની દિશામાં ગયા.

પારાશર મુનિ

પારાશર મુનિના જીવનચરિત્ર અંગે કશું મળતું નથી પણ તેમણે રચેલી પારાશર-સ્મૃતિ મળે છે. એમણે નારીજાતિના અન્યાયને દૂર કરવા માટે નવું મૂલ્ય સૂચવ્યું. તેનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :—

નષ્ટે મૃતે પ્રવજિતે, કિલ્બે ચ પતિતે પતૌ ।

પંચસ્વાપ્તમ્ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥

—પતિ નાસી ગયો હોય અથવા (ગુમ થઈ ગયો હોય) મરી ગયો હોય, દીક્ષા લઈ લીધી હોય. લંપટપતિત થઈ ગયો હોય, નપુંસક થઈ ગયો હોય. આ પાંચ કારણોથી સ્ત્રીઓને ખીજો પતિ કરવાનું વિધાન છે. તે વખતે પુરૂષો નજીવા કારણસર કે શોખ ખાતર અનેક પત્ની કરતા, પણ સ્ત્રીઓને તેવો હક્ક ન હતો. એ દષ્ટિએ તેમના આ વિચારોએ રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં ભયંકર વંદોળ પેદા કર્યો હતો. પણ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને અધિકારનું એ નવું મૂલ્ય હતું અને આજે પણ કાયદામાં તેમની આ વાતને માન્ય રાખવામાં આવી છે. એટલે તે વખતનો દેશકાળ જોઈ તેમણે સમાજમાં આ મૂલ્ય પરિવર્તન કર્યું.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય

ત્યારબાદ શ્રી વલ્લભાચાર્ય સામાજિક ક્રાંતિકાર તરીકે સામે આવે છે. તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના વૈષ્ણવ આચાર્ય હતા. તેમનો જન્મ દક્ષિણ હિંદમાં થયો હતો. પિતાનું નામ લક્ષ્મણ ભટ્ટ અને માતાનું નામ ઈસ્લામાગાર હતું. તેમણે સંન્યાસ લીધો પછી જોયું કે જ્ઞાનવાદમાં લોકો ચઢીને ભકિત અને શ્રદ્ધાનું તત્ત્વ ભૂલતા જાય છે. શાસ્ત્રાર્થમાં જ બધાની ધતિશ્રી થતી જોઈ પણ આચરણમાં મોટું મીઠું જોયું.

તે વખતે એક રાજની સભામાં એક પ્રસંગ બન્યો. ત્યાં ચાર પ્રશ્નો વિવાદ માટે મૂકવામાં આવ્યા હતા. (૧) મુખ્ય શાસ્ત્ર કયું ? (૨) મુખ્ય દેવ કોણ ? (૩) મુખ્ય મંત્ર કયો ? (૪) મુખ્ય કર્મ શું ? અનેક પંડિતોએ ત્યાં જઈને જવાબ આપ્યો પણ તેનાથી સંતોષ ન થયો. અંતે વલ્લભાચાર્ય ત્યાં પહોંચ્યા. રાજાએ તેમને ભાગ લેવા નિમંત્રણ આપ્યું. તેમણે ચારેય પ્રશ્નોનો નિમ્નપ્રકારે નિર્ણયાત્મક જવાબ આપ્યો :—

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ।

मंत्रोऽप्येको तस्य नामानि यानि, कर्माऽप्येक तस्य देवस्य एवा ॥

—ભગવાન કૃષ્ણે માયેલ ગીતાજ શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્ર છે. શ્રીકૃષ્ણ જ મુખ્ય દેવ છે. તેમના નામોનું સ્મરણ એ જ મુખ્ય મંત્ર છે અને તેમની ઉપાસના કરવી એ જ મુખ્ય કર્મ છે.

તેમના નિર્ણયને સભાએ વધાવી લીધો. ત્યાર બાદ તેમણે કૃષ્ણ-ભક્તિ વડે લોક-આચારને પવિત્ર કરવાનો પ્રચાર કર્યો. હજુ પણ વૈદિક સમાજમાં વ્યસન, માંસાહાર તથા ગંદકીના ખોટા સંસ્કારો હતા; તેને બદલવા માટે એમણે વૈષ્ણવો બનાવ્યા. આંતર અને બાહ્ય શુદ્ધિ ઉપર ભાર આપ્યો.

તેમણે વિજયનગરમાંના રાજા કૃષ્ણરાવદેવના આગ્રહથી એક સભામાં મધ્યસ્થી બનવાનું સ્વીકાર્યું. તેમના નિર્ણયથી રાજા એટલે પ્રસન્ન થયો કે તેમનો સ્વર્ણાભિષેક કર્યો અને તે સેનાનું તેમને દાનમાં આપવા કહ્યો. તેમણે સ્નાનજલવત્ એનો સ્વીકાર કરી, બ્રાહ્મણો અને પંડિતોમાં બહુ વહેંચી દીધું. તેમણે કૃષ્ણરાવદેવને સ્વધર્મ, રાજ્યધર્મ અને સેવાધર્મનો બોધ ત્રણ શ્લોકો વડે કરાવ્યો.

આમ તેમણે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો બંનેને કર્તવ્યની પ્રેરણા આપી હતી. સાથે ચારેય વર્ણોને અહિંસા; શૌચ તેમજ વ્યસન-ત્યાગના સંસ્કારો આપ્યા હતા. વૈષ્ણવ-સંપ્રદાય વડે તેમણે આ કામ કર્યું હતું. તે વખતના મહાત્મા વૈભવ-વિલાસમાં પડી ગયા હતા. દેવના નામે મળતી વસ્તુઓ પોતાના ભોગ માટે વાપરતા, પણ સમાજ હિત માટે નહોતા; અર્ચતા. તેમણે આ અંગે બહુ જ પ્રેરક જીવંત દાખલો લોકોને દેખાડ્યો હતો.

એકવાર એક મરવા પડેલો અજગર રસ્તાની બાજુમાં પડ્યો હતો. વલ્લભાચાર્ય પોતાના શિષ્યો સાથે ત્યાંથી પસાર થયા. તેને અનેક કીડીઓ કોતરતી હતી. અજગર છટપટાતો હતો. દ્યાર્દ્ર થઈને આચાર્યે તેના ઉપર જળ છાટયું અને કંઈક ઉદાસીન થઈ ગયા. તે વખતે તેમના એક શિષ્યે પૂછ્યું : “આપ આમ કેમ ઉદાસીન થઈ ગયા ?”

આચાર્યે કહ્યું : “ વત્સ ! આ અજગર પૂર્વજન્મમાં વૃંદાવનના મંદિરને એક મહંત હતો. ઘણા અનુયાયીઓ પાસેથી એણે પુષ્કળ ધન ભેટમાં મેળવ્યું હતું પણ એ પોતાના અનુયાયીઓના હિતાર્થે નહીં વાપરતાં, પોતાના મોજશોખમાં વાપરતો. તેમજ તે એમને ઓષ પણ નહેતો કરતો. એટલે એ મરીને અજગર થયો છે અને તેના અનુયાયીઓ કાઠીઓ થઈ તેને ફાલી ખાય છે. એટલે આ મહંતોએ ચેતવું જોઈએ. ”

મહંતોની પરિસ્થિતિ પલટાવવા માટે આ વિચાર એમણે મૂક્યો લાગે છે અને તેનું પોતાનું નવું મૂલ્ય છે.

રામાનુજાચાર્યના શિષ્યો

રામાનુજાચાર્યે હિંદુધર્મમાં ચાલતી છૂતાછૂતની પ્રવૃત્તિને હંકારી કાઢવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો. બ્રાહ્મણપણાના અહંને ગાળવા તેઓ નહાવા જતી વખતે બ્રાહ્મણ શિષ્યના ખભે હાથ મૂકીને જતા અને પાછા વળતી વખતે તેઓ શુદ્ધ શિષ્યના ખભે હાથ મૂકીને આવતા. પણ તેમણે વાદવિવાદ કરીને અનેક જૈન અને બૌદ્ધોને મારી નાખાવવાની ભયંકર પ્રવૃત્તિ આદરી હતી એટલે તેમને ક્રાંતિકાર તરીકે ન ગણાવી શકાય.

ત્યારબાદ તેમના શિષ્યોએ-ખાસ કરીને સ્વામી રામાનંદે ઘણી ક્રાંતિ કરી. અત્યાર સુધી ક્રિયાકાંડ, ભક્તિ, મુક્તિ કેવળ બ્રાહ્મણોને મળે છે એવી પરંપરાને તોડી તેમણે હલકા વર્ણના બધાથે વર્ણના શિષ્યો કર્યા અને વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાની વિકૃતિને સુધારી. તેમણે શાસ્ત્રલેખનનું કાર્ય પણ કરાવ્યું જેથી તે વખતનું વૈષ્ણવ સાહિત્ય સુરક્ષિત રહી શક્યું.

સ્વામી સહજનંદ (સ્વામી નારાયણ)

સ્વામી સહજનંદજીએ ગુજરાતમાં જ્યારે સવર્ણ-અસવર્ણના ભેદો જોરથી ચાલતા હતા તે વખતે તેમણે પછાત અને અણુધડ ગણાતી કામોને પોતાના પંથમાં લઈ સંસ્કારી બનાવ્યા. તેમના કુસંસ્કારો-

દાસેવન, પરસ્ત્રીગમન વગેરે છોડાવ્યાં. લગ્નપ્રથામાં સુધારો કરાવ્યો. ભૂજ-કચ્છ વગેરે સ્થળે વામભાર્ગીઓ માંસાહારના લોભના કારણે હિંસામયયજ્ઞો ચલાવતા હતા; તે તેમણે બંધ કરાવ્યા. તેના કારણે તેમને જો કે ધણું સહેવું પડ્યું. તેમના વિરોધીઓએ સૂયાને ઉશ્કેરી તેમને તેલની કઢાર્ધમાં નખાવવાનું કાવતરું રચ્યું પણ તેમાંથી તેઓ અણીના ટાણે ઉગરી ગયા. એટલે કે મૂલ્ય-પરિવર્તન કરાવવા માટે તેમને ધણી આફતો સહેવી પડી હતી.

તેમણે પોતાનો નવો પંથ નહોતો કર્યો પણ તેમના અનુયાયીઓએ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય બોલો કર્યો. તેમના અવસાન પછી તેમના જીવનની સાથે એટલા બધા ચમત્કારો ગોઠવાઈ ગયા છે કે તેમના વાસ્તવિક જીવનનો પત્તો લાગતો નથી.

રાજા રામમોહનરાય

ત્યારબાદ અંગાળના રાજા રામમોહનરાય આવે છે. હિંદુસ્તાતિમાં પરાણે સતી થવાનો રિવાજ એવો ઘર કરી ગયેલો કે તેમની લાભીને પણ એના ભોગ થતાં જોઈને તેમનું હૃદય કંકળી ઊઠ્યું અને તેમણે તે વખતની ખિટીશ સલ્તનત પાસે “સતી પ્રથા” બંધ કરવાનો કાયદો કરાવ્યો. તેઓ બ્રહ્મસમાજના પ્રચારક હતા. તેમણે ઉપનિષદોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો હતો. તેઓ ઇંગ્લાંડ જઈને આવ્યા હતા અને માનતા હતા કે અંગ્રેજી ભણવાથી હિંદુઓમાં આવેલી ધણી સંકીર્ણતા દૂર થઈ શકશે.

તેમના વિચારોને લઈને તે વખતનો રૂઢિચુસ્ત અંગસમાજ તેમની વિરુદ્ધમાં થઈ ગયો હતો છતાં તેમણે સમાજપરિવર્તન કરવામાં કોઈ વાતની પરવાહ ન કરી.

વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ

તેઓ પણ ચિંતક સાહિત્યકાર હતા પણ તેમણે નિર્બીક બનીને અતિષ્ઠાનો ત્યાગ કરી સામાજિક ક્રાંતિની દિશામાં ઝૂકાવ્યું હતું. તેમના

ઉપર સમાજે ધણા આક્ષેપો કર્યા હતા છતાં તેમણે નીડરતાથી એ બધું સહું હતું; અને જૂની પરિપાટી જૂના રીઠા ચીલાની સામે તેઓ ઝઝૂમ્યા હતા.

આમ સામાજિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિકારોની પરંપરા હિંદમાં તો ચાલતી જ રહી છે. ધણા સમાજ સુધારકો થયા. તેમણે હિંસક સાધનો અપનાવ્યાં હતાં. એટલે તેવાનો જ સમાવેશ સામાજિક ક્રાંતિકારોમાં થઈ શકે જેમનામાં ઉપલા છ લક્ષણો હોય છે.

ચર્ચા-નિચારણા

શ્રી પૂંજભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ મારા મને શ્રી રવિશંકર મહારાજ અને પરીક્ષિતલાલ મજૂમદારને પણ સામાજિક ક્રાંતિકારો માની શકાય.

શ્રી મહારાજે બારૈયા જેવી પછાત, કૂર, હિંસક અને માંસાહારી કોમમાં જે માનવતાનાં દીવડાં પ્રગટાવ્યા છે, તે સુરપષ્ટ છે. એક બ્રાહ્મણ આવા કોમમાં ઉતરે તો તેમની કેટલી બધી ટીકા થાય ? તેમણે કન્યાના લગ્ન વખતે પણ સાદાર્થથી વર્તી કહ્યું : “ માયરામાં હસ્તમેળાપ એ જ લગ્નનો મૂળ સંસ્કાર છે ! ” બનાસકાંઠા અને ભાલનલકાંઠા જેવા નપાણીયા પ્રદેશના લોકો વચ્ચે ત્યાંના સમાજને કુટુંબ ગણીને કામ કર્યું. પોતાના દીકરાઓને ધારત તો પરદેશ મોકલી શકત પણ તેમણે એમને સુધારી વ.નું જ્ઞાન અપાવ્યું.

એવી જ રીતે પરીક્ષિતલાલ મજૂમદાર જાતના નાગર હોવા છતાં હરિજનોના અદના સેવક બન્યા અને અનેક પાછળ પડી ગયેલા લોકોના હિતચિંતક બન્યા. હરિજન સેવકનું કામ તેમણે ઘણી મુશ્કેલી વચ્ચે પણ ટકાવી રાખ્યું છે. તેઓ કેટલીયે અગવડો વચ્ચે એ પછાત વર્ગના બાઈ-બહેનોને સંસ્કારી બનાવવાનું કાર્ય ચાલુ જ રાખે છે.

તે ઉપરાંત બાલનલકાંઠાના સુરાભાઈ ભરવાડનું નામ પણ ઉલ્લેખનીય છે. તેમણે પાઘડી ઉતારીને ટોપી પહેરી દીકરીઓને ભણાવી. સમાજમાં વિરોધ થયો છતાં માતાનું કારજ ન ક્યું. તેમણે અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે, ખેતી, ગોપાલન અને માનવસેવા એમ એકેએક ક્ષેત્રે પરિવર્તન આણ્યું.

આવા નાના મોટા કેટલાયે સમાજ ક્ષેત્રની ક્રાંતિની દિશામાં જનારા તેમજ અન્ય ક્ષેત્રે ક્રાંતિ કરનારાઓને સાંકળી લેવા જોઈએ.

પૂ. દંડીસ્વામી : “સ્મૃતિઓ તો એકસો સાડત્રીસ ગણવામાં આવે છે. તેમાં મનુ, ગૌતમ, શંખ અને પારાશર એ ચારની સ્મૃતિઓને યુગસ્મૃતિ ગણવામાં આવે છે. મનુ ભગવાને બારમા અધ્યાયમાં ક્રાંતિનો મસાલો આપ્યો છે. તે ઉપરાંત તેમણે દરેક અંગની છણાવટ કરી છે ઉપરાંત શાસ્ત્રની એટલે કે અનુભવી પુરૂષોની વાણી સાથે શુદ્ધ વિવેક બુદ્ધિ વગેરે રાખવાનું કહ્યું છે. જેથી સાતત્ય રક્ષા સાથે પરિવર્તન શીલતાનો લાભ મળે. મનુસ્મૃતિમાં કેટલોક ભાગ ત્યાં જપ અને પ્રક્ષિપ્ર (પાછળથી ખીળનો ઉમેરેલો) લાગે છે જેમકે સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા થવાની નથી અને ક્યાંક માંસાહારનાં વિધાનો.....! તે છતાં તે કાળે તેમણે સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી એટલે તેમને સર્વાંગી ક્રાંતિકાર તરીકે ગણાવ્યા છે.

મનુસ્મૃતિ જ્યારે સતયુગની સ્મૃતિ ગણાય છે તો પારાશરસ્મૃતિ કળિયુગની ગણાય છે. ત્યાં તેમણે સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપી છે અને પાંચ પ્રકારે સ્ત્રીને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી છે. એવો ઉલ્લેખ નારદ મનુસ્મૃતિમાંથી પણ નીકળ્યો છે એટલે તે બરાબર ઠરે છે.

યાત્રવાદ્યને પણ સામાજિક ક્રાંતિકારની દિશામાં લીધા તે યોગ્ય છે. કહેવાય છે કે તેમની સભામાં ગાર્ગી નિવંસના થઇને આવ્યા. બધા ઋષિઓ શરમાઈ ગયા કે વિકારી થયા પણ યાત્રવાદક્ય સંસારી થઇને પણ નિર્વિકારી રહ્યા અને તેમના બધા પ્રશ્નોનો જવાબ વાળ્યો.

સામાજિક ક્રાંતિની દિશામાં સ્વેતકેતુનું નામ પણ મૂકી શકાય છે વ્યવસ્થિત લગ્ન પ્રથા મનુના કાળમાં થઇ હશે પણ તેનું બીજરોપણ સ્વેતકેતુ વખતે દેખાય છે.

રાટી-બેટી અને બેટી (સ્પૃશ્ય-વહેવાર) આ ત્રણે બાબતના કિલ્લાઓ વૈદિક ધર્મની અંદર બિભા કમળા હતા. ગાંધીજીએ તેમને સીક્રિત પૂર્વક તોડી નાખ્યા હતા એટલે ગાંધીજીને ફાળે સામાજિક ક્રાંતિનો ફાળો પણ જાય છે.

સો વર્ષ ઉપર મુંબઈમાં વિષ્ણુ બ્રહ્મચારી કરીને થઈ ગયા. તેમણે ગુણકર્મ પ્રમાણે જાતિવાદના સંસ્કારોને ઉપર આણ્યા હતા. અલબત્ત તેમણે સંસ્થા વડે કામ કર્યું ન હતું એટલે સામાજિક ક્રાંતિકારમાં ન ખપે.

રાજા રામમોહનરાયનું નામ પ્રિય નેમિમુનિએ બરાબર રજૂ કર્યું છે. પણ બ્રહ્મસમાજના આદિ સ્થાપક તો કેશવચંદ્ર સેન જ છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. એવીજ રીતે દેવસમાજ પંજળમાં શ્રી. દેવશર્મા નામના પડિતે સ્થાપ્યો છે. પ્રેમસમાજ પણ છે અને રાધાસ્વામી દયાલબાગ નામનો ફિરકો હિંદુધર્મમાં ક્રાંતિની દિશામાં આધુનિક ફિરકો ગણાય છે. આ બધી બાબતો ખ્યાલ આપવા પૂરતી રજૂ કરી છે. આ લોકો સામાજિક ક્રાંતિ કે ક્રાંતિની દિશામાં ન આવી શકે પણ તેમણે ધાર્મિક ક્ષેત્રે ભૂમિકા પૂરી પાડી છે.

વાડીલાલ મોતીલાલ શાહે મારા મન બિપરુ ખૂબજ બિડી અસર પેદા કરી છે. ધર્મે જૈન હોવા છતાં તેમણે જૈનત્વને અજવાળતું વ્યાપક સાહિત્ય આપ્યું છે. જોનાથી જૈન-જૈનેતર વર્તુળમાં નવો પ્રકાશ રેલાવી એતના જગાડી છે. તેમનું નામ સામાજિક ક્રાંતિકાર તરીકે યોગ્યજ લેવાયું છે.

શ્રી. બળવંતલાઈ : “ વેદવ્યાસે બ્રહ્મનિષ્ઠ શુદ્રને પણ વેદાધિકાર આપીને જરૂર સામાજિક ક્રાંતિ કરી છે. એટલે તેમણે સુમંત, જમિની,

વૈશંપાયન અને શુક્રને વેદનો અધિકાર આપ્યો છે તેમ શુદ્રોને પણ આપ્યો. તે છતાં વેદવ્યાસને માનનારા શ્રી. વલ્લભાચાર્ય તથા સહજનંદ સ્વામીના અનુયાયીઓ શુદ્રોને એ અધિકારથી વંચિત રાખે છે તે નવાધની વાત છે. હરિજનો તેમનાં મંદિરોમાં જઈ શકતા નથી. જ્યાં સુધી પાયાથી આ ભેદો નિવારવાની વાત નહીં આવે ત્યાં સુધી વલ્લભાચાર્યને સામાજિક ક્રાંતિકાર અને શ્રીજી મહારાજને ક્રાંતિની દિશામાં કેમ માની શકાય ?”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ પરિગ્રહ-પ્રાણ્ય અને પ્રતિષ્ઠા હોમનાર તો ઘણાં થયા છે પણ સંગઠનો-સંસ્થાઓ દ્વારા અને તે સર્વાંગી દૃષ્ટિએ પ્રશ્નો લેનારા ઓછા વિરલજ છે. ક્રાંતિનું વાહન સંસ્થા ન બને તો વ્યક્તિ સુધી રહે એટલે તેવા લોકોને એ દિશામાં જનારાજ માની શકાય છે.”

શ્રી. ચંચળબેન : “ મારા પિતાજીને એકદા જાહેરમાં એક બહેને કહ્યું કે હું તો તમને ઢેકકાકા કહીશ. મારા બાપુ તે સાંભળીને ખૂબ હસ્યા.

શ્રી. સવિતાબેન : “ અમને (શ્રી. નંદલાલભાઈને) પણ શરૂઆતમાં લોકો ઢેક વાણિયા કહેતાં. જ્યાં લગી વાત ચાલુ સમાજને ગળે ન ઊતરે ત્યાં લગી વિરોધ તો રહેવાનો જ. વિરોધજન અગ્નિ પરીક્ષા છે. આપણે પ્રાણ્ય-પરિગ્રહ પ્રતિષ્ઠા ત્યાગવાની જે વાત કરીએ છીએ એ માત્ર વાતો નથી પણ જીવંત આચાર છે તે તો ત્યારેજ ખ્યાલમાં આવે ને ?”

(૧૭-૧૦-૬૧)

આર્થિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

માનવજીવનને લગતાં સાધનો, સામગ્રીઓ કે પદાર્થો અર્થ કહેવાય છે. એ અર્થના ક્ષેત્રમાં એક વખતે સંઘર્ષો થયાં છે; વિષમતા ઊભી થઈ છે અને અર્થને પ્રધાનતા આપી માણસાઈને હણવાના પ્રયત્નો થયા છે. તે વખતે અમુક કર્મઠ પુરુષોએ આવીને આર્થિક ક્ષેત્રમાં જૂનાં ખોટાં મૂલ્યાંકનોને બદલ્યાં છે કે નવાં મૂલ્યાંકનો સ્થાપ્યાં છે. એવા પરિવર્તનકારો કે સંશોધનકારોને આર્થિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો તરીકે ઘટાવી શકાશે.

પણ આવા ક્રાંતિકારો માટે ચોક્કસ લક્ષણો ઘટાવવાં પડશે; નહીંતર આર્થિક ક્ષેત્રે કામ કરનાર દરેક આર્થિક ક્ષેત્રનો ક્રાંતિકાર ગણાશે. આનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે છે.

(૧) તે અર્થને ધર્મના અંકુશમાં રાખીને જ ક્રાંતિ કરશે.

(૨) તે માનવ કરૂણા અગર જીવહયાથી પ્રેરાઈને ક્રાંતિ કરશે.

(૩) તે ઋદ્ધિ (કુદરતી સંપત્તિ અન્ન, વસ્ત્ર, વસાહત) સિદ્ધિ (યાંત્રિક શક્તિની સફળતા) અને સમૃદ્ધિ (એટલે સંગઠન, સહયોગ વડે ઉત્પાદનની વ્યવસ્થા), ત્રણેયના રહસ્યનો જાણકાર હશે અને એનો ઉપયોગ માનવહિતમાં કરશે.

(૪) તેનું જીવન પવિત્ર હશે; તેના જીવનનો ઉપયોગ પોતાના સ્વાર્થ માટે નહીં પણ સમાજહિત માટે થતો હશે.

(૫) પ્રાણ્ય-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહના ત્યાગમાં ખીજા ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો જેમ તે આગળ નહીં વધી શકે પણ એમાં એ મર્યાદિત ત્યાગ કરી શકશે.

સર્વે પ્રથમ ઉપરનાં લક્ષણો પ્રમાણે ભારતીય આર્થિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોને ચકાસીએ.

ઋષભદેવ અને આદિમનુ

સર્વ પ્રથમ આદિમનુ અને ઋષભદેવ જન્મને સર્વાંગી ક્રાંતિકાર તરીકે ગણાવી ગયા છીએ તેઓ આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ આદિ ક્રાંતિકાર તરીકે તરી આવે છે.

આદિમનુએ આર્થિક ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિની સ્મૃતિ આપી.

ઋષભદેવે સમાજના સંગઠનો રચી આર્થિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિની પ્રક્રિયા અલાવી ધંધાઓનું વર્ગીકરણ કર્યું. અસિ, મસિ અને કૃસિ એ ત્રણ સૂત્રો ધંધાદારોના પ્રતીક તરીકે મૂક્યાં. તેમાં અસિ-યાંત્રિક સિદ્ધિના પ્રતીક સમી સિદ્ધિ; મસિ-સમૃદ્ધિના પ્રતીક સમી અને કૃષિ-ઋદ્ધિના પ્રતીક સમી રજૂ કરી. તેઓ આ ત્રણેય ખાખતોના રહસ્યના જાણકાર હતા. એટલે જ લોકોની અકર્મભૂમિકા (શ્રમ કર્યા વગર વનના વૃક્ષો ઉપર આધારિત જીવનની ભૂમિકા) ખતમ થઈ અને કર્મભૂમિકા (શ્રમ કરીને સહિયાર જીવન જીવવાની ભૂમિકા) આવી. જનસંખ્યા વધતી ગઈ એટલે જરૂરતોની પૂર્તિ વૃક્ષોથી થવાની શક્યતા ઓછી થઈ ગઈ. તેથી તેનો ઉપાય બતાવવા લોકોએ ઋષભદેવને વિનંતિ કરી અને તેમણે ઉપરના ત્રણ આર્થિક-સૂત્રો આપ્યા તે ઉપરાંત પુરુષોને ૬૪ કળા અને સ્ત્રીઓને ૭૨ કળાઓ શીખવી.

તેમણે ઉદ્યોગ-ધંધા માટે કૃષિ-વિદ્યા, વસ્ત્ર-વિદ્યા, વાસણ-વિદ્યા, વાસ્તુકળા (ભવનિર્માણ) પાકકળા, અક્ષર-વિજ્ઞાન, સમાજ-વિજ્ઞાન, વગેરે શીખવ્યાં. એ બધું શીખવવાની પાછળ ઋષભદેવમાં પ્રજાનું હિત ભારોભાર હતું. આ અંગે જંબુદીપ પ્રગુપ્ત સૂત્રમાં કહ્યું છે.

પર્યાહિયાપ ઉઘવિસદ્ધ

પ્રજાના હિતાર્થે શીખવે છે—ખતાવે છે. પોતાના જીવનમાં પવિત્રતા તો હતી જ તેમજ ખીજના હિત માટે તેમણે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા-પરિઘ્ર સર્વેનો ત્યાગ કર્યો હતો. એટલે આર્થિક ક્રાંતિકાર તો હતા જ. તેમણે ખીજ ક્ષેત્રોમાં પણ ક્રાંતિ કરી.

ગણપતિ

ત્યારબાદ વેદોમાં આવતા ગણપતિને પણ આર્થિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકાર ગણી શકાય. તેમણે તે વખતના ધંધાદારી સંગઠનોને ગણબદ્ધ કર્યા. જ્યાં સુધી અલગ-અલગ ધંધાદારી લોકો સંગઠિત થઈને કામ ન કરે અને એક ખીજથી અતડા રહે ત્યાં સુધી આર્થિક ક્ષેત્રોમાં ઋધ્ધિ-સિદ્ધિ અને-રમૂદ્ધિ ન ખીલી શકે. ગણ એટલે સમૂહ અને તેના નાયકને દેવ તરીકે કહવાય છે એવું કામ કરનાર ગણેશ કે ગણપતિ થયા જ છે.

પૃથુરાજ

ત્યારબાદ પૃથુરાજનું ભાગવતમાં વર્ણન આવે છે. વેણુ નામનો રાજા અત્યાચારી હતો, તેને ઋષિ તથા પ્રજાએ મળીને માર્યો અને તેના પગમાંથી મંચન કરીને પૃથુને કાઢ્યો, પગમાંથી મંચનનો અર્થ એ છે કે પગ શ્રમનું પ્રતીક છે; એટલે કે શ્રમજીવીઓમાંથી ચૂટીને કાઢ્યો. પૃથુના વખતમાં જમીન ધાન્ય ચોરી ગઈ હતી અને ગાયો દૂધ આપતી બંધ થઈ ગઈ હતી, તે માટે તેણે પવંત શિખરો ખોદ્યા, મેદાનો સરખાં કર્યા અને પાણીને વહેતાં કર્યા. તેણે લોકોને એ સખ્ત પરિશ્રમ બતાવ્યો, પરિણામે જમીન ફળદ્રુપ થઈ, ખેતરો લીલાં થયાં અને ગાયો દૂધ આપતી થઈ. તેણે આમ આર્થિક ક્રાંતિના પહેલા પાયા તરીકે કૃષિ-ગોપાલનને મજબૂત કર્યા.

દિલીપ રાજ

દિલીપ રાજનું વર્ણન રઘુવંશમાં મળે છે. પૃથુરાજની ગોપાલનની ક્રિયાને અનુસરીને તેમણે ગો સેવાનું વ્રત લીધું. ગાય એસે તો પોતે એસતો અને ઊઠે ત્યારે ઊઠતો. ગાયની રક્ષા માટે પોતે પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર થઈ ગયો. તેથી ગાયે તેનું મનોરથ ફળવાનું વરદાન આપ્યું.

સત્યકામ જાળાલ

એજ રીતે ઉપનિષદમાં સત્યકામ જાળાલનું નામ આવે છે તે એક ઋષિ પાસે બ્રહ્મજ્ઞાન માટે આવે છે. ઋષિએ તેની જ્ઞાતિ-કુળ અંગે પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે તે કેવળ તેની માતા જાળાલ અંગે જાણે છે, ઋષિએ તે સત્ય બોલ્યો. એટલે રાજી થઈ તેનું નામ સત્યકામ રાખ્યું. તેને એક ગાય અને એક સાંઢ આપીને કહ્યું ‘આમાંથી ૧૦૦ ગાય કરી લાવ.’ તે ગાય ચરાવવા ગયો તેમાંથી તેને ગોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ થયો. ઉપનિષદમાં ૩૫૬ તરીકે કહેવામાં આવ્યું છે કે સાંઢ દ્વારા તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે. ૧૦૦ ગાયો (વાછરડાં વિ.) થઈ જતાં તે ગુરુ પાસે આવે છે.

ગુરુ પૂછે છે-“બ્રહ્મવિદિવ સૌમ્ય ! તે મુખમાલાતિ !” (તાજું મુખ બ્રહ્મજ્ઞાનીની પેઠે સૌમ્ય દેખાય છે) પછી તેઓ એની પરીક્ષા લે છે અને તેમાં એ ઉત્તીર્ણ થઈ જાય છે. આ રીતે સત્યકામે ગોવંશ-વિજ્ઞાન દ્વારા સમાજને તે જ્ઞાન આપી અર્થ ક્રાંતિ કરી.

ગૃત્સમદ કંમયોગી

ત્યારબાદ મંત્રદ્રષ્ટા કંમયોગી ગૃત્સમદને લઈ શકાય છે. તેમણે સર્વપ્રથમ કપાસ વિજ્ઞાન શોધીને આપ્યું. તેઓ એક વૈદિક ઋષિ હતા. તેઓ ‘કલંચ’ ગામના હતા (હાલમાં બહાર ચેવતમાલ જિલ્લો), તેઓ ગણ્યપતિના પરમ ભક્ત હતા. “ગણ્યાનાં ત્વા ગણ્યપતિં હવામહે” આ પ્રસિદ્ધ મંત્ર એમનો દૃષ્ટ છે. આ ઋષિ જ્ઞાની-ધ્યાની તો હતા જ પણ હુન્નર કળાના વિજ્ઞાની પણ હતા. તેમણે અનેક વાતોની શોધ કરી હતી. તેમણે નર્મદા-ગોદાવરી વચ્ચેના એ પ્રદેશમાં-જંગલોમાં વસતિ વસાવી. ત્યાં તેમણે કપાસનું વાવેતર લાંબા વિસ્તારમાં સફળતાપૂર્વક કર્યું. તાંતણા વણ્યા અને આજના વણાટ ઉદ્યોગનું શ્રીગણેશ કર્યું. એટલે કપાસને તેમના નામ સાથે જોડીને “ગાર્તસમદમ્”

નામ આપવામાં આવ્યું. કાંતણુ, વણાટ વગેરે વસ્ત્ર વિદ્યા તેમણે બધાને શીખવી. તેમનો મંત્ર છે.

પુનઃ સમવ્યત વિતતં વ્યંતી

—એટલે સાંજે સ્ત્રીઓ અધૂરો તાણો સંકેલી લેતી. એ ઉપરથી તેમણે એ કળા સ્ત્રીઓને પણ શીખવી હતી, એમ લાગે છે. આમ આર્થિક ક્ષેત્રે વસ્ત્ર-ઉદ્યોગની ક્રાંતિ તેમણે કરી હતી.

પરશુરામજી

એવી જ રીતે પરશુરામજી જેમણે પોતાના પરશુનો ઉપયોગ પહેલાં તો બીજાને હણવામાં કર્યો હતો. તેમને સુખ્યુદ્ધિ આવવાથી તેમણે દક્ષિણ હિંદમાં નાળિયેર અને કેળાંનો છોડ ઉગાડવામાં બીજા અર્થમાં લોકોને કોદાળી વડે બાગવાની કરવાની પ્રેરણા આપવામાં કર્યો. તે પણ આર્થિક ક્ષેત્રની ક્રાંતિ જ ગણી શકાય.

મહાવીરબ્રહ્મના દશશ્રાવકો

આ પછી ભગવાન મહાવીરના યુગના આનંદ વગેરે દશશ્રાવકોને લઈ શકાય. તેમણે અર્થક્રાંતિમાં સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખ્યો હતો. ભગવાન મહાવીરના સમયે અગાઉથી એવી માન્યતા ચાલી આવતી હતી કે ગોપાલન કરતાં વેપાર ઉત્તમ છે અને લોકો તે તરફ વળવા લાગ્યા. તે વખતે આનંદ, કામદેવ વગેરે દશ શ્રાવકોએ ખેતી અને ગોપાલનનો ધંધો આદરી, એક અર્થ-ક્રાંતિ કરી. તેમાં પણ સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખ્યો. વેપાર હતો તેની મર્યાદા કરી અને અદ્વારંભી ધંધાને ઉત્તેજન આપ્યું. ન્યાયનીતિનો આગ્રહ, અદ્વારંભ, વેપાર-મર્યાદા અને સાધનશુદ્ધિ આ ચાર વાતે તેમણે આર્થિક-ક્રાંતિ કરી હતી.

શકડાલપુત્ર શ્રાવક

ભગવાન મહાવીરના દશ શ્રાવકોમાં શકડાલપુત્ર (સદાલપુત્ર) શ્રાવક કુંભારનો (લોકોપયોગી વાસણો બનાવવો) ધંધો સ્વીકાર્યો અને

વિકસાવ્યો હતો. તે શ્રીમંત હોવા છતાં અદપારંભી અને લોકોપયોગી ધંધા કરવા તરફ વળ્યો અને તેણે એક સુંદર આદર્શ રજૂ કર્યો કે આર્થિક ક્ષેત્રે કોમપિણ્ય ધંધો નાનો નથી પણ પ્રમાણિકપણે બધા ધંધા સારા અને શ્રેષ્ઠ છે.

પૂણિયો શ્રાવક

એવી જ રીતે જીવનમાં જરૂર પૂરતું જ કમાવવું અને અત્યંત ન્યાયનીતિ તેમજ ઓછા આરંભે વેપાર કરવા માટે ભગવાન મહાવીરના પૂણિયા શ્રાવકને આર્થિક — ક્રાંતિકાર તરીકે ગણાવી શકાય. તેણે અદપારંભ અને અદપપરિગ્રહથી ન્યાયનીતિપૂર્વકની આજીવિકા અને આર્થિક સમતાનો એક આદર્શ સમાજ આગળ મૂક્યો હતો. સ્વશ્રમની તેણે મહત્તા સ્થાપી હતી; કારણ કે તે માનતો હતો કે પરશ્રમથી કોઇનો હક્ક છીનવાઈ જાય છે. તેણે સ્વૈચ્છિક ગરીબીનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

તેની સામાયિકતું (આર્થિક દૃષ્ટિએ આધ્યાત્મિક સમતા) મૂલ્ય બહુ ઊંચું હતું. સામાયિકની શુદ્ધતા માટે તેની ન્યાયનીતિ પણ વખણાય છે. એના જીવનના કેટલાક પ્રેરક પ્રસંગો ખરેખર હૃદયને હચમચાવી મૂકે તેવા છે.

એક મહાત્માએ પૂણિયાની ગરીબી જોઈ તેના લોહાના તવાને પારસમણિ અડાડી સોનાનો કરી મૂક્યો. આ જોઈ પૂણિયાએ પોતાની પત્નીને કહ્યું કે “તે આપણો નથી માટે એને દાટી દો !”

પત્નીએ દાટી દીધી. તવા વગર રોટલી કેમ થાય ? પતિ-પત્ની બન્નેને ત્રણ દિવસના ઉપવાસ થયા. ને કમાણીની ખચતમાંથી નવો તવો આવ્યો ત્યારે બન્નેએ ખાધું. પેલા મહાત્માને બધી વાતની ખબર પડતાં દુઃખ થયું. તેમણે જઇને પૂણિયાની કામા માંગી.

એક બીજો પ્રસંગ છે.

પૂણિયો સામાયિકમાં એટો હતો પણ તેનું મન એકાગ્ર થતું નહતું.

તેણે બહુ જ આંતર્નિરીક્ષણ કર્યું પણ તેને કાંઈ દોષ જણ્યો નહોતો. સામાયિક પૂરી થતાં તેણે પત્નીને તે વાત કહી, પત્નીએ યાદ કરીને કહ્યું : “એક છાણા ઉપર અંગાર બાજુમાંથી લાવી હતી. પણ, છાણું પાછું નથી આપ્યું.”

“એટલે જ મન અશાંત હતું! દેવી; તું એને જમને પાછું આપી આવ!” પૂછ્યાએ કહ્યું : ત્યારબાદ તેની ચિત્ત શાંતિ થઈ.

આ બેય પ્રસંગો અર્થક્ષેત્રમાં ન્યાયનીતિના પ્રેરક છે.

ચાણક્ય

ત્યારબાદ ભારતના અર્થશાસ્ત્રને સુવ્યવસ્થિત કરનાર ચાણક્યને લર્ષ શકીએ છીએ. તેણે નીતિ-ધર્મની દૃષ્ટિએ ભારતની અર્થ-વિકાસ પદ્ધતિને ગોઠવી હતી. તે ચંદ્રગુપ્તના મંત્રી હોવા છતાં અત્યંત સાદાઈથી પોતાની કુટિયામાં રહેતા હતા. તેમણે ‘કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર’ ‘ચાણક્ય નીતિસૂત્ર’ અને ‘ચાણક્ય નીતિ દર્પણ’ જેવા ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમણે સર્વપ્રથમ રાજ્ય વડે અર્થવિકાસ-વ્યવસ્થા દાખલ કરી હતી, બદલામાં રાજ્યની જવાબદારી પણ બતાવી હતી. ચંદ્રગુપ્તના જમાનામાં ધરો ખુલ્લાં રહેતાં અને ચોરીઓ ન થતી તેમજ રાજ્યનો ધન ભંડાર ભરપૂર હતો અને રાજ્ય સમૃદ્ધ હતું એ તેની સફળતા રૂપે ગણાવી શકાય.

આજના કેટલાક ભારતીય આર્થિક-ક્રાંતિકારો

આજના ભારતના આર્થિક તંત્રને સુદૃઢ બનાવવામાં ધણી બ્યક્તિનો ફાળો છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના પુરસ્કર્તા દાદાભાઈ નવરોજી અને જમશેદજી ટાટાનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. એમણે ભારતની ગરીબીનાં દર્શન કર્યાં. ગરીબી દૂર કરવા માટે ઉદ્યોગ-ધંધાઓ સ્થાપ્યા. ટાટાએ ખાણો વડે ખનિજ સંપત્તિ કાઢી દેશમાં ઉદ્યોગ ધંધા વધારીને ભારતને સમૃદ્ધ કરવાની પ્રેરણા આપી. દાદાભાઈ નવરોજીએ રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ)ની સ્થાપના અને વિકાસમાં મોટો ફાળો આપ્યો.

હતો. યંત્રો વડે માનવને રાહત આપવાનું કામ એમણે કયું હતું. આ બંનેનાં જીવન સાદાં હતાં. પારસી ધર્મની સહિષ્ણુતા, મિલનભારિતા, દાનપ્રિયતા વગેરે ગુણો બંનેમાં હતા.

ઉપરની બંને વ્યક્તિઓએ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ કરી, પણ ભારતની ગરીબીનું મૂળ કારણ ગ્રામોદ્યોગ તરફ ઉપેક્ષા હતી. આ દિશામાં ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે અને ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ ઘણું કામ કર્યું.

એ બંનેએ ગ્રામોદ્યોગની જે પ્રેરણા કરી તેની સંકલના મહાત્મા ગાંધીજીએ કરી. ગાંધીજીને સર્વાંગી ક્રાંતિકાર તરીકે માનવા છતાં તેમને ભારતના મહાન આર્થિક ક્રાંતિકાર પણ ગણવા જ પડશે. અંગ્રેજોએ જે રીતે ભારતને ચૂસવું શરૂ કર્યું હતું; અહીંના કારીગરો, કુલીઓ અને શ્રમજીવીઓને રંજડયા હતા, મીલકામદારો ઉપર જે અન્યાય થતો હતો તેનો તેમણે સફળ નીવેડો આપ્યો. ગામડાંઓમાં ખેડારી વધી રહી હતી. હિંદુસ્તાનનું અર્થતંત્ર ખગડી ગયું હતું; ત્યારે ગાંધીજીએ રેટિયો, ખાદી ગ્રામોદ્યોગ વગેરે દ્વારા આર્થિક ક્રાંતિ સિધ્ધ કરી બતાવી. અંગ્રેજોના શોષણને દૂર કરવા તેમણે નવી રીતે ભારતીય અર્થશાસ્ત્રને રજૂ કર્યું. એ માટે તેમણે સ્વદેશીનું વ્રત આપ્યું. વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરાવ્યો. મજૂરોને ન્યાય અપાવવા ‘મજૂર મહાજન’ રચ્યું.

ગાંધીજીની ક્રાંતિને આગળ ધપાવવા સંત વિનોબાજીએ જૂદાન-ગ્રામદાન દ્વારા માલિકી-વિભાજનનો સંદેશો ભારતને સંભળાવી આર્થિક ક્રાંતિના ક્ષેત્રમાં આગળ કૂચ કરી.

ગાંધીજીની અર્થક્રાંતિના અનુસંધાનમાં જ મુનિશ્રી સંતખાલજીએ બાલનગકાંઠા પ્રદેશમાં માલિકી હક મર્યાદા અને વ્યવસાય મર્યાદા જનસંગઠનો વડે સ્થાપિત કરી.

વિદેશના કેટલાક આર્થિક ક્રાંતિકારો

એમાં સર્વપ્રથમ એડમ સ્મિથને લઈશું, યુરોપનું અર્થતંત્ર echo એટલે ધર-અને nomic એટલે વ્યવસ્થા-સુધી જ હતું. ત્યાં

વ્યવસ્થિત સંગઠનો વડે તેનો વિકાસ થયો ન હતો. તેણે એ વ્યવસ્થાને રાષ્ટ્ર સુધી વ્યાપક બનાવી. તેણે વિચાર્યું કે આ અર્થવ્યવસ્થા રાષ્ટ્ર વ્યાપી નહીં થાય ત્યાં સુધી અથડામણો ચાલ્યા કરશે? એટલે રાષ્ટ્રની સંપત્તિ વધારીને તેને સુખી કરવા માટે ચાર તરવો મૂક્યા :- (૧) કુદરતી શક્તિ, (૨) જનશક્તિ (૩) સંપત્તિનો ઉપયોગ અને (૪) વ્યવસ્થા. તેણે એ ચાર તરવો, ઉપર નવું અર્થશાસ્ત્ર રચ્યું અને જનતાની જાવના રાષ્ટ્રલક્ષી બનાવી. આ એક અર્થક્રાંતિ હતી.

આ બાદ માલથુસ નામના એક ઈસાઈ પાદરીને લઈ શકીએ. તે વખતે જનસંખ્યા વધતી હતી. પણ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન વધતું નહતું. તે માટે તેણે સંયમપૂર્વકના સંતતિ નિયમનો પ્રચાર કરી આર્થિક ક્રાંતિમાં નવું પગલું ભર્યું.

વોલ્ટેર નામના સાહિત્યકારને ત્યારબાદ લઈ શકાય છે. તેણે નવું અર્થશાસ્ત્ર રચીને સિદ્ધ કર્યું કે ખેતી એજ પ્રથમ મૂળ અને સાચું ઉત્પાદન છે. વસ્ત્ર કે યંત્રો વડે જે સામગ્રી થાય છે તે બધી ખેતીનેજ લાગતી છે. પણ મૂળ ખેતી જ છે. કૃષિની ધૂરીએ આપું અર્થ તંત્ર ચાલે છે. તેણે કૃષિ-વિદ્યાને ઉત્તમ બાધ્યું. “ફિઝ્યો-કેરેટો” નામની સંસ્થા વડે તેણે કૃષિ-વિજ્ઞાન શીખવ્યું.

યૂરોપમાં ત્યારબાદ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો નવો તબક્કો શરૂ થયો. સ્કોટલેન્ડને વરાળ યંત્રની શોધ કરી અને તે ક્રાંતિને ગતિશીલતા આપી. વરાળની શક્તિએ નવા-નવા યંત્રો ચલાવવાનું કાર્ય શરૂ થયું.

તે વખતે ઈંગ્લાંડના રાઈટ બ્રધર્સે વરાળના જુદા જુદા યંત્રોની શોધ કરી અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને ગતિશીલતા આપી. ઘણા લોકોને એથી મજૂરી મળી. ઔદ્યોગિક ધંધાઓ શરૂ થયા. આર્થિક ક્ષેત્રમાં સહકારી વ્યવસ્થાઓ ગોઠવાઈ. લોકોને તેથી રાહત મળી પણ એનાથી નીચલા થરોનું શોષણ થવા લાગ્યું અને અમીર-ઉમરાવવર્ગ મોજશોખ કરવા લાગ્યો.

ઔદ્યોગિક વિષમતા અને મૂડી વડે શોષણની વિરૂદ્ધ ટોલ્સટોય અને રશ્કિને નૈતિક દૃષ્ટિએ અર્થ તંત્ર ગોઠવવાની હિમાયત કરી. તેઓ જાતે પણ એ રીતે જીવનમાં વર્તવા લાગ્યા. ખેતી અને કારખાનામાં જે શોષણ લોકોનું થતું હતું તેને અટકાવવા તેમણે પ્રયત્ન પુરૂષાર્થ કર્યો. પોતાનું જીવન તેમણે શ્રમજીવી તરીકે ગાળ્યું. રશ્કિને mm to this last અને ટોલ્સટોયે ‘એડવેન્સર’ ‘આપણા જમાનાની ગુલામી’ વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં. તેમના વિચારોએ નવી ક્રાંતિ પેદા કરી અને રાજ્ય લોકતંત્રીય રીતે ગોઠવાતું ગયું; અને ઉદ્યોગધંધા સહિયારા થવા લાગ્યા. અર્થની સાથે ધર્મ અને નીતિ શી રીતે ટકી શકે? ઈશ્વરી કાયદો શું છે? અર્થતંત્રમાં ખરો ઉત્પાદક કોણ છે? બૌદ્ધિક શ્રમની શારીરિક શ્રમ કરતાં વધારે કીમત છે; એ મંતવ્યનું નિરાકરણ વગેરે પ્રશ્નો તેમણે પોતાના સાહિત્યમાં છણ્યા.

તે છતાં પણ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિમાં મૂડીની પકડ વચ્ચે માણસ હજી ગુલામજી હતો. તે વખતે જર્મનીના કાર્લ માર્ક્સે આ વિષમતા મટાડવા અને શ્રમિકોને પૂરું મળે તે માટે અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો લખ્યાં. તેઓ પોતે ગરીબાઈમાં ઊછર્યા હતા. એકવખત તેમણે પોતાનો ઓવરકોટ વેચી નાખ્યો અને શરદી સહીને પણ ક્રાંતિનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમના દૃઢ્યમાં ગરીબો પ્રતિ રજૈરગમાં કરેલા હતી. તેઓ પ્રચલિત રૂઢ ક્રિયાકાંડવાળા ધર્મ સંપ્રદાયમાં માનતા ન હતા પણ સત્ય, અહિંસા, ન્યાય વગેરે ધર્મતત્ત્વોમાં માનતા હતા. તેમને પોતાનું ધર બદલવું પડ્યું. ફ્રાંસ ગયા. ત્યાંના એક પત્રમાં લેખો પ્રગટ થતાં ફ્રેંચ સરકારે તેમને દેશવટો આપ્યો. પેરિસથી તેઓ જુસેફ ગયા. ત્યાં એક પેરિસના વેપારીએ તેમને મદદ કરી. તેમના વિચારોએ મજૂર-એકતાનો શંખનાદ ફૂંક્યો અને ત્યાંની સરકારે પણ તેમને બહાર કાઢ્યા. આથી તેમને જર્મની-ફ્રાંસને મૂકીને ઇંગ્લાંડ જવું પડ્યું. ત્યાં પણ કોઈ સગુંવહાણું નહીં એટલે તેમનો સામાન ધરતું બાકું ન ચૂકવવા માટે લીલામ થયો. તે વખતે તેમને એંગલ્સ નામનો એક મિલ-માલિક મળી ગયો. તેના

ઉપર માકસના “ કેપિટલ ” નામની ચોપડીની સારી અસર થયેલી. તેણે માકસની સલાહપ્રમાણે સહકારી પદ્ધતિએ ચલાવવા માટે પોતાની મીલ, મજૂરોને સોંપી દીધી. એ બંનેએ મળીને અર્થશાસ્ત્રનાં આશ્ચર્ય પમાડે તેવા સિદ્ધાંતો નવા સ્વરૂપે જગત આગળ રજૂ કર્યાં. તેમણે “ કોમ્યુનિસ્ટ મેન્યુફેસ્ટો ” સામ્યવાદનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું જેમાંથી સામ્યવાદે જન્મ લીધો.

સામ્યવાદમાં કેટલાક ગુણો હતા તો કેટલાક દોષો પણ આવ્યા. માણસની સ્વતંત્ર ચેતનાને અવકાશ નથી. વ્યક્તિના, વાણીના અને વિચારના સ્વાતંત્ર્યને ડુંધનાડું તેમજ હિંસા વડે સત્તા મેળવવાનું તરવ સામ્યવાદમાં દાખલ થયું. પરિણામે મજૂરસરમુખત્યારશાહી તો આવી, પણ વર્ગસંઘર્ષો જન્મ્યા, વર્ગસંઘર્ષથી શાંતિ આવતી નથી.

એને દૂર કરવા માટે ઇંગ્લાંડના “ લોર્ડ કેઈન્સે ” એક નવું આંદોલન ઊભું કર્યું. તેણે એ વાત કરી કે પૈસાદાર લોકો અમિકોને મહેનતાણું પૂરેપૂરું આપે, જેથી તે લોકોમાં અસંતોષ ન જાગે અને તેમનું જીવન ધોરણ ઊંચું બની શકે. અવિકસિત પ્રજાને ખીલવીને વર્ગસમન્વય કરવાથી જ વિશ્વશાંતિ થઈ શકશે; એવી તેની માન્યતા હતી. આ જૂંમેશની એક નવી હવા ઇંગ્લાંડમાં ફેલાઈ તેને અનુકૂળ અને પોષક યોજના અમેરિકાના પ્રિસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે ધડી કાઢી. ન્યુડીલ નામના પત્ર વડે તેણે આ વિચારોનો પ્રચાર કર્યો. અમજીવીઓને પોષનારી મૂડીવાદી યોજનાથી સામ્યવાદનું ઝેર શાંત કરવાની પ્રક્રિયા ચાલુ કરી. આજે અણવિકસિત રાજ્યોના વિકાસ માટે ધણા દેશો કાચ કરી રહ્યા છે, જેમાં અમેરિકા, કેનેડા, જાપાન, બ્રિટન અને ઑસ્ટ્રેલિયાનો ઉલ્લેખ કરી શકાય છે.

આ તરફ રશિયાએ ઉપરા ઉપરી પંચવર્ષિય યોજનાઓ ધડી અને પાર પાડીને જગતને આશ્ચર્યમાં નાખી દીધું છે. પોતાના પ્રચાર માટે તે પણ બીજા રાષ્ટ્રોની જેમ અણવિકસિત દેશોને સહાયતા કરી રહ્યું છે.

આ રીતે દુનિયાની અર્થક્રાંતિ માટે અનેક પૂર્ણ-ક્રાંતિકારો કે અર્ધ-ક્રાંતિકારોએ આર્થિક ક્ષેત્રમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. તેની તારવણી અર્થક્રાંતિકારના લક્ષણ પ્રમાણે આપણે પોતે જ કરવી પડશે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રીપૂંજભાઈએ ચર્ચા પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “કાઈપણ ક્રાંતિના પ્રારંભની જેમ આર્થિક-ક્રાંતિનો પ્રારંભ પણ વ્યક્તિથી થયો હશે અને પાયામાં અનેકની તૈયારીઓ હશે. આર્થિક ક્રાંતિનો પ્રારંભ એક ચીજ સેવી અને બીજી ચીજ આપવી તેમાંથી થયે હોવો જોઈએ. સર્વપ્રથમ ‘બદામ’ વિનિમય મુદ્રા તરીકે વપરાતી હશે-તેના ઉપરથી ‘દામ’ એટલે પૈસો આવ્યો હાગે છે. બદામ પછી કોડી, તાંબિયા દોકડો; અને અંતે રૂપા-સોનાનાં સિક્કાઓ અને અંતે કાગળની હુંડી જેવી ચલણીનોટો એ પણ એક પ્રકારની અર્થ-પરિવર્તનની ક્રિયા જ ગણાય. બીજી તરફ દ્રવ્ય-સામાન તરીકે કૃષિ, પશુપાલન અને ઉદ્યોગોમાં ક્રમિક વિકાસ થયો છે.

યંત્રોનું પણ એવું હશે. પ્રથમ સાંમેલા વડે ધાન્ય ફૂટવાનું થયું હશે; પછી ઘંટી આવી અને હવે વિજળીથી સ્વયંચાલિત ઘંટીઓ ચાલે છે. યંત્રોએ પ્રારંભમાં માણસને કંઈક શારીરિક રાહતો આપી હશે, પણ પછી તો તે શોષણખોરીનું સાધન બનતું ગયું.

મને ખ્યાલ છે કે અગાઉ પરદેશીઓ પોતાના યંત્રો લાંબા હપ્તાના કર્જ ઉપર આપતા. ત્યારે કેટલાક લોકો માલેતુજર બન્યા, કેટલાક અધિભૂતીઓએ અહીં પણ યંત્રોનું નિર્માણ કર્યું. હિંદમાં ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ટાટા, ગિરલા, બળજ, ડાલમિયા, સાહુ-જૈન વગેરેના નામો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. તેમનાં સંતાનોએ પણ ઉદ્યોગો તરફ ઝૂક્યા. અંબાલાલ સારાભાઈના વારસદારો મીલ-ઉદ્યોગમાં ચારંગત થયા.

પણ, તેના કારણે શહેરોનાં સ્વચ્છતા અને વિલાસ વધ્યા. શહેરનું આકર્ષણ વધુ પરિણામે ગામડાં પડીભાગ્યાં. એટલે અર્થતંત્રની કેડ ગામડાં તૂટી જતાં આજનું અર્થતંત્ર વિષમ બની ગયું છે. ત્યારે આજના આર્થિક ક્રાંતિકારોએ સાચા અર્થતંત્ર રૂપે ગામડાંને અને ગ્રામ-સંસ્કૃતિને મોખરે લાવવાનાં રહેશે. ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ આર્થિક ક્ષેત્રે આજે આખા વિશ્વને સામે રાખવું પડશે. તે માટે ગામડાનું અનુસંધાન વિશ્વ સાથે કરવું પડશે. એટલે કે દુનિયાના બજારોને ભારતનાં સંસ્કૃતિ ધામસમા ગામડાંની તરફેણમાં વાળવા પડશે. આજે તો એવો સમય છે કે અમેરિકન કોફી વધી પડી તો દરિયામાં બે ત્રણ લાખ રતલ ઠાલવી દીધી; પણ ભાવને બળવી રાખ્યો. લોકોની જરૂરની વસ્તુઓનો પણ ઉચ્ચ ભાવ ટકાવી રાખવાની વૃત્તિના કારણે અર્થતંત્રના પાયામાં નૈતિકતા નથી; સ્વાર્થજ છે. ”

એટલેજ ભાલનજાંઠા પ્રયોગમાં નૈતિક ભાવની વાત આકર્ષે છે. બીજું એ કે યંત્રશક્તિ, માનવશક્તિ કે પશુશક્તિનો યોગ્ય સમન્વય ન થાય તો બેકાર થયેલાં માનવો ઉધે રરતે ચડી જાય. તેવીજ રીતે વધુ કમાનાર તેના બીજા માટે ઉપયોગ કરતાં ન બાણે તો તે પણ વિલાસમાં ઊતરી જાય અને સંઘર્ષ ચાલુ રહે. ”

શ્રી. શ્રોફ : “ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે પ્રથમ તો ગામડાં અને શહેરનાં શ્રમજીવીઓને બધુંજ અર્થતંત્ર સુપ્રત કરવું પડશે. જો કે નીતિ ન્યાયની વાતોનો અંકુશ તો જોઈશેજ. આ બધી વાતો તો ભાલનજાંઠા-પ્રયોગમાં પ્રથમથી છેજ. કદાચ સત્તાવાદી, શાસન પક્ષના માણસો કે શહેરનાં મૂડીવાદીઓ એવી દલીલ પેદા કરશે કે તમે અધિકાર મેળવો પછી આર્થિક સામાજિક ક્ષેત્રે ગામડાં અને કસબાના શ્રમજીવીઓને સોંપીએ, આવી દલીલ ખ્રિષ્ટીય સરકાર પણ સ્વરાજ્ય ન આપવા અગે કરતી હતી. પણ આર્થિક ક્ષેત્રની સમતા માટે અર્થતંત્ર શ્રમિક અને ગામડાંના હાથે સોંપાય એજ યોગ્ય છે. ”

શ્રી. સવિતાબેન : “ગામડાંને જીએ લાવવા અને પ્રતિષ્ઠા આપવી; અને તેમ કરવા જતાં, જે કોઈ મુશ્કેલી આવે તેને સહી લેવી એને જો ક્રાંતિના સંદર્ભમાં લઈએ તો અમે બધાએ બાલનળકાંઠા ક્ષેત્રમાં નવલભાર્ષ સાથે કુટુંબરૂપે જે વાત્સલ્ય માણ્યું અને લોકોની ત્યારની મનોભૂમિકા અને આજની મનોભૂમિકા જોતાં તે ખરેખર અદ્ભૂત લાગે છે. જો કે ત્યાં તો સર્વાંગી ક્રાંતિનું કામ ચાલે છે અને ફેલાય છે.

શ્રી. પૂનભાઈ : “ઈન્દોરની એક કરોડની મીલ મજૂરો કે ઈન્દુકના સહિયારા સંચાલનમાં ચાલે છે તે પણ એક આર્થિક ક્રાંતિ જ ગણાય ને?”

પૂ. ડાંડીસ્વામી : “મને લાગે છે કે આ આર્થિક વિષમતાનું કારણ તો એ છે કે માણસે જ્યાં એક વીસી (વીસ વર્ષ) અર્થ પાછળ ખર્ચવા જોઈએ ત્યાં તે ત્રણ-ચાર વીસી ખર્ચા નાખે છે. તે ઉપરાંત વૈશ્યો ઉપર નવા ક્ષત્રિયો (રાજ્યસેવકો) અને નવાં બ્રાહ્મણો (લોકસેવક)નો અંકુશ હોવો જોઈએ.”

શ્રી. ચંચળબેન : “ચાણક્યનું નામ આર્થિક ક્રાંતિકાર તરીકે યોગ્ય જ છે. એક બાજુ તેમણે રાજ્ય અને અર્થતંત્રને કેવળ વ્યવસ્થિત ન કર્યું પણ તે અંગે ગ્રંથો લખ્યા એટલું જ નહીં તેના ઉપર ધર્મ સંયમની છાપ રૂપે તેઓ જાતે બ્રહ્મચારી રહ્યા અને અંતે તેમણે સંન્યાસ લીધો. આ તેમના ત્યાગની પ્રખરતા જ ગણાય.

ગાંધીજીની આર્થિક ક્રાંતિથી આ યુગે રેંટીયો જવાહરલાલજીના હાથમાં શોભે છે અને સ્વયંમ વગર કોઇપણ આર્થિક ક્રાંતિકાર વેગળો ન રહી શકે, તે સ્પષ્ટ છે.

(૨૪-૧૦-૬૧)

રાજકીય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

શ્રી દુસેરાય માટલિયા

રાજકીય ક્ષેત્રનાં ક્રાંતિકારો વિષે વિચારતાં પહેલાં, રાજકીય ક્ષેત્રની શરૂઆત ક્યારે થઈ, એ વિચારી લેવું જોઈએ. કુદરતી સાધનો વડે આજીવિકા પૂરી થતી ન હતી, સાધનોની ખેંચના કારણે લડાઈઓ થતી હતી, ત્યારે માણસને સાધનરક્ષા (મિલકતરક્ષા) આજીવિકારક્ષા અને પ્રાણુરક્ષાની જરૂર પડી. આક્રમણ કરનારની સામે એ બધાં કારણસર જખ્ખર સાધનો રાખવાની જરૂર પડી, આ કામ એકલ દોકલ વ્યક્તિનું ન હતું એટલે સામુદાયિક રક્ષા અને ન્યાય માટે રાજ્ય ઊભું કરાયું. લડાઈ સામે લડાઈ, શસ્ત્ર સામે શસ્ત્ર, દમન સામે દમનની ક્રિયાઓ ચાલી. અહીં તેનો ઇતિહાસ વિચારવાનો નથી પણ બળ સામે બળ અને છળ સામે છળ વાપરવાની ક્રિયામાં ફેરફાર કરી પોતાનાં પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ સુધ્ધાં હોમી જેમણે એ રાજ્યપદ્ધતિનાં મૂલ્યોમાં પરિવર્તન કર્યું અગર તો ન્યાય અને અહિંસક પદ્ધતિથી એ રાજ્ય પરિવર્તન કરાવ્યું; તેવા રાજકીય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો વિષે વિચાર કરવાનો છે.

પુરાણ કાળ

સર્વ પ્રથમ પુરાણ કાળ ઉપર આવીએ.

દ્ધીચિ : જ્યારે દેવો પાસે ઐશ્વર્ય અને રાજ્ય સંપત્તિ આવી ત્યારે અસુરોને અદેખાઈ થઈ કે આ લોકો માત્ર શસ્ત્રોના કારણે બળશાળી બનીને ઐશ્વર્ય અને ભોગવિલાસમાં વધી જાય છે. તેથી અસુરોએ સંગઠિત થઈને દેવોને હરાવ્યા. દેવોની હારનું એક કારણ એ પણ હતું કે અગાઉની જેમ તે લોકોમાં તિતિક્ષા, ત્યાગ અને કષ્ટ સહવાની શક્તિ રહી ન હતી. તે વખતે દ્ધીચિ ઋષિએ પોતાના

શરીરનું દાન દઇ ત્યાગ અને સમર્પણનો દાખલો જીભો કર્યો. દેવોએ ભોગવૃત્તિ અને વાસના કાઢી નાખી પરિણામે તેમના જીત થઈ. ત્યાગ અને પ્રાણપાપણ ન હોય તો ગમે તેટલું ઐશ્વર્ય પણ વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્રની રક્ષા કરી શકતું નથી. આ પહેલું મૂલ્ય પરિવર્તન દધીચિ ઋષિએ મૂક્યું કે પ્રાણ-સમર્પણ વડે રાષ્ટ્ર-રક્ષા કરવી.

પ્રહલાદ : સ્વતંત્રતામાં રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય, ઉપાસના સ્વાતંત્ર્ય અને વિચારોનું સ્વાતંત્ર્ય પણ આવી જાય છે. યાતના સહન કરીને સંવેદન જગાડવું અને પોતાની સ્વતંત્રતા માટે સામાને પ્રેરવું, એ નવું મૂલ્યાંકન છે. પ્રહલાદને પ્રભુ ઉપાસના અને ધર્મનો માર્ગ સાચો લાગતો હતો પણ તેના પિતાએ દમનચક્ર ચલાવ્યું. પિતાને પગે પડવા છતાં; વિનય કરવા છતાં પિતાએ ન માન્યું તો પ્રહલાદ પિતાની સામે થયો. તેણે દારૂણ કષ્ટો સહ્યાં અને અંતે સ્વાતંત્ર્ય ટકાવ્યું.

પ્રહલાદની રીતને એકરીતે ગાંધીજીએ અજમાવી હતી. પોતાની ન્યાયયુક્ત વાતને દંભ કે છળ વિના પ્રગટ કર્યા જ કરવી, બધી સજ્જ હસતે મોંઢે સહન કરવી. એ રીત તેમણે ભારતની પ્રજાને બતાવી હતી અને પ્રજા શક્તિને વધારી હતી. અંતે ભારતે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવી યાતના સહન કરીને સ્વાતંત્ર્ય રક્ષાનું નવું મૂલ્યાંકન પ્રહલાદે રજૂ કર્યું છે.

ધ્રુવ : તેના પિતા ઉત્તાનપાદ રાજા પોતાની માનીતી પત્નીના છોકરાને બોળામાં બેસાડી વહાલ કરે છે. ધ્રુવ બેસવા જાય છે તો અપરમાતા તેને ધૂતકારી કાઢે છે. “ કે તારે આ બોળામાં બેસવા માટે તપ કરી મારી કૂખમાં જન્મ લેવો હતો ને ! ” ધ્રુવ ત્યારે ફરિયાદ કરતો નથી; પણ તપ કરવા ચાલ્યો જાય છે. તેમાં માતા પ્રેરક અને નારદજી પોષક અને છે, ધ્રુવ પ્રજાનો પ્રેમ મેળવે છે, સાચે જ પિતાના સિંહાસન અને બોળાનો અધિકાર મેળવે છે. ન્યાયરક્ષા માટે તપ કરી ધ્રુવે મૂલ્ય પરિવર્તન કર્યું હતું.

આમ રાષ્ટ્ર રક્ષાની પદ્ધતિ દધીચિએ, સ્વાતંત્ર્ય રક્ષા માટેની પદ્ધતિ પ્રહલાદે અને ન્યાય રક્ષા માટેની પદ્ધતિ ધ્રુવે જીભી કરી હતી.

આ ત્રણેય કથાઓ વડે કથાકારે રાજકીય ક્રાંતિના ત્રણ દષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યા છે.

વામન (વિષ્ણુકુમાર મુનિ) : અલિરાજ્યમાં દાનવતા વધી ગઇ હતી. તે વખતે જૈન પુરાણો પ્રમાણે વિષ્ણુકુમાર મુનિ અને વૈદિક ગ્રંથો પ્રમાણે વામનમુનિ તેને દુર કરવા માટે આવે છે. તેઓ દાનવતા છોડાવવા માટે તેનાં કારણો તપાસે છે. આ કારણો છે ભોગેચ્છા, વાસના અને અહંકાર. અલિરાજ્યને બદલ કરી ત્રણ વસ્તુઓ ત્રણ પગલાં વડે તેમણે માંગી. વાસના શરીરમાં છોટે હોય છે એટલે પાતાળ માગી તેને માગી લીધી; બીજા પગલામાં ભોગેચ્છા માંગી; તે સ્વર્ગમાં વધારે હોય છે, તેના પ્રતીકરૂપે તે માગી; ત્રીજા પગલામાં શરણગતિને અવકાશ માગ્યો એથી અહંકાર તોડ્યો. અવકાશ આકાશમાં હોય છે; એટલે આકાશ માગ્યો. એથી બલિ ગભરાઇને શરણગત બને છે અને વામને તેના માથે પગ મૂકીને તેના અહંકારનો નાશ કર્યો એમ માની શકાય છે. આમ રાજ્યપલટો કર્યા વગર, રાજ્ય પડાવ્યા વગર, વિચાર-પરિવર્તનથી થતી રાજ્ય-ક્રાંતિ વામનાવતારે કરી.

પૃથુરાજ : વેલુરાજ્ય અત્યાચારી અને જુદમી દુનો તેને સાધુસંન્યાસીઓ અને લોકોએ પદબ્રષ્ટ કરી તેના પગમાંથી, શ્રમજીવીઓમાંથી મંથન કરી પૃથુરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો, વેલુરાજ્યને! વધ કર્યો. આમાં વંશ પરંપરાગતની રાજ્યપ્રથાને બદલે ચૂંટણી દ્વારા રાજ્ય ચૂંટીને રાજ્ય ચલાવવાની પ્રથા ફલિત થાય છે. તે પણ એક પ્રકારની રાજ્યક્રાંતિજ ગણાય.

શ્રીરામ : આમ તો આપણે બગવાન શ્રીરામને સ્વાર્થી ક્રાંતિકાર ગણ્યા છે. પણ તેઓ રાજકીય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકાર હતા. તેમણે આખા ભારતને એક કર્યું. દત્તર-દક્ષિણને એક કર્યા, શૈવ, વૈષ્ણવ તેમજ આર્ય-અનાર્ય બંને ને એક કર્યા. તેમણે ધર્મોની એકતા સ્થાપી વાલીનું ભોગવાદી રાજ્ય અને રાવણનું સરસુખત્યાર શાહી રાજ્ય પલટયું. તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપવા સાથે એક નવો આદર્શ એ ઊભો કર્યો કે

વંશપરંપરા પ્રમાણે મોટા ભાઈનેજ ગાદી મળતી, તેના સ્થાને નાનાભાઈને પણ મળી શકે ! ઉદારતા અને એકતા સ્થાપવા માટે તેમણે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ સ્વીકર્યો હતો. રાષ્ટ્રીયએકતાની ભાવના શ્રીરામે આપેલી છે, આ રાજકીયક્રાંતિ નાનીસૂતી નહતી.

ભીષ્મ પિતામહ : કંચન, કામિની અને રાજ્યના ત્યાગી ભીષ્મ પિતામહ શરણ્યા ઉપર સૂતા-સૂતા યુધિષ્ઠિરને રાજનીતિનો ઉપદેશ આપે છે કે રાજનીતિ પાળનાર કેટલો સંયમી, આચારપાલક અને ત્યાગી હોવો જોઈએ. તેનું દિલ કેટલું વિશાળ હોવું જોઈએ. રાજ્યએ ટ્રસ્ટી તરીકે સમાજની રક્ષા અને રાજપાલન કરવા માટે રાજ્યમહણ કરવું જોઈએ; એ નવું સૂત્ર ભીષ્મ પિતામહે આપ્યું.

શ્રીકૃષ્ણ : એવી જ રીતે ભીષ્મ પિતામહના સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ક્ષત્રિયપુત્ર હોવા છતાં યુગદેને અદ્વેષે મોરપીંછી ધારણ કરે છે. હાથમાં ગદાને અદ્વેષે ખંસી ધારણ કરે છે. તેમણે એક ક્ષત્રિય રાજપુત્ર હોવા છતાં રાજ્યનો સ્પર્શ ન કર્યો પણ રાજ્ય રાજ્યનો ટ્રસ્ટી છે એ એ રીતે વૃષ્ણિવંશના સંઘ તરીકે યાદવ-રાજ્યને દ્વારકામાં સ્થાપ્યું. જરાસંઘ અને કંસ જેવા અત્યાચારી, સરમુખત્યાર-રાજ્યોનું રાજ્ય પરિવર્તન કરાવ્યું. કૌરવ રાજ્યને અદ્વેષે ન્યાયી પાંડવ રાજ્યની સ્થાપના મહાભારત વડે કરાવી. આને પણ એક રાજ્યક્રાંતિજ કહી શકાય.

ઐતિહાસિક કાળ (ઇ. સ. પૂર્વેના)

ભારતના રાજ્ય સંચાલન અને શાસનમાં ત્યાર પછી જેનો ઇતિહાસ મળી આવે છે તે કાળમાં જરા નજર નાખીએ તો નીચેની વ્યક્તિઓ-રાજ્યક્રાંતિ માટે પ્રેરક બની હતી.

મહાવીર અને બુદ્ધ : આ બન્ને વિભૂતિઓએ ગણરાજ્યને સમર્થન આપ્યું બન્નેનો ઝોક શ્રમણ-સંગઠન અને જનસંગઠન ઉપર હતો. એમનો વિચાર એ હતો કે જે સાધુ-સંસ્થા

કે લોકસેવક (શ્રાવક) સંસ્થા ધડાઘ જશે તો પ્રજાને તેમની દોરવણી મળી શકશે. એ વિચારના બીજા ભગવાન મહાવીર ખુદના સમયમાં એટલા બધા અંકુરિત ન થયા; કારણ કે તે વખતે કેટલાક અન્યાયી રાજાઓની સામે ભગવાન મહાવીર-ખુદના ઉપાસકોને લડવું પડ્યું. કેવળ નવ મલ્લીવંશ અને નવ લિચ્છવી વંશના ૧૮ રાજાઓ અને વજ્ર લોકોને ગણરાજ્યની પ્રેરણા મળી. આમ ગણતંત્ર તરફ રાજ્યક્રાંતિને વાળવામાં આ બંનેની પ્રેરણા હતી.

ચાણક્ય - ચંદ્રગુપ્ત : ત્યારબાદ ભારત ઉપર બહારના આક્રમણો શરૂ થયાં. સિકંદરનો હુમલો થયો. પશ્ચિમના આ હુમલાથી ભારતની રક્ષા કરવાની જરૂર હતી. તે વખતે નંદવંશ ભોગ-વિલાસમાં હતો. રાજાઓ આપસમાં લડતા હતા, તે વખતે ચાણક્યમંત્રીની સહાયતાથી ચંદ્રગુપ્તને ફીક ઝમ્મુમવું પડ્યું. તેણે નંદવંશને નાબૂદ કર્યો અને ભારતીય રાજાઓને એક કરવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. પોરસની સામે ઝમ્મુમી સિકંદર ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને તેનું મરણ થયું. પણ ચંદ્રગુપ્તે વિચાર્યું કે વિદેશી આક્રમણ સામે ભારતની રક્ષા કરવી હોય તો ભારતે એક થવું જોઈએ. એનું જ પરિણામ હતું કે સિકંદરના સેનાપતિ સૈલ્યુકસને ચંદ્રગુપ્ત સાથે સંધિ કરવી પડી. ચાણક્ય રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્ર બંનેમાં નિપુણ હતો. તેણે કુટિલનીતિ અને ઝળનીતિ વાપરી તે એક દોષ હતો; પણ તેની ખટપટોથી ભારતીય સામ્રાજ્ય એક થયું. જે તેમ ન યાત તો એક-ભારતની કલ્પના કોઈને ન આવત. તેના સાધનો શુદ્ધ ન હોવા છતાં તેણે જે ભારત-એકતા સાબિત કરી, તેથી આપણે તેને અહિંસાની દિશામાં રાજ્ય-ક્રાંતિકાર ન ગણી શકીએ-તે છતાં તેનું આગવું મહત્વ તો છે જ.

અશોક : સમ્રાટ અશોકને કલિંગના યુદ્ધ પછી એક બૌદ્ધભિક્ષુની પ્રેરણા મળી અને તેણે તલવાર છોડી ધર્મથી રાજ્ય કરવાની નીતિ અપનાવી. પોતાની પુત્રી સંધ્યમિત્રા અને પુત્ર મહેન્દ્ર તેમજ એક બાઈને વિદેશોમાં મોકલી ધર્મચક્ર પ્રવર્તન કરાવી તે ધર્મ-પાલક રાજા બન્યો.

ઐતિહાસિક કાળ (ઈ.સ. ૫છી પંદર સદી સુધી)

અશોક પછી શક, હૂણુ વગેરે અનેક વિદેશી જાતિઓના હુમલા ભારત ઉપર ઉપરાઉપરી થવા લાગ્યા. દેશ નિરાશ થઈ ગયો. ધર્મગુરુઓએ પણ રાષ્ટ્રીય-એકતા ન સાધી; પરિણામે સોમનાથ લૂંટાયું ! શાહાબુદ્દીન ગોરીના હુમલા થયા તેની સામે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે પ્રતિકાર કર્યો. એ બહાદુર હતો પણ તેણે બીજા રાજ્યો સાથે એકતા ન રચાવી. પરિણામે તેણે બહાદુરી અને શૌર્યથી વિદેશી હુમલાઓનો સાતવાર પ્રતિકાર કર્યો, પણ જો તે વખતના રાજ્યોની ક્રાંતિ દષ્ટિ હોત તો તો બધા એક થઈ શકત અને અગાઉના વિદેશી હુમલાખોરોને પણ પોતાનામાં સમાવી લેત. ત્યારબાદ મોગલશાસકો આવ્યા. મુસલમાન હુમલાખોરોમાં શાંતિથી રાજ્ય ચલાવી અહીંના જ ધર્મ જવાની ભાવના વધારે પડતી હતી. તે સમયે દિલ્હીનું રાજ્ય અકબરના હાથમાં આવ્યું.

અકબર : અકબર લાંબી દષ્ટિવાળો અને ક્રાંતિ દષ્ટા હતો. તેણે જોયું કે અહીં શક, હૂણુ વગેરે પણ સમાધાને હિંદના ધર્મ ગયા છે તો મુસલમાનો પણ કેમ એક ન થઈ શકે ? આ અંગે શ્રદ્ધામાં મોટી મુશ્કેલી અગાઉના મુસ્લિમ હુમલાખોરો તેમજ કેટલાક મુસ્લિમ શાસકોની લૂંટફાટ, અત્યાચાર, સ્ત્રીઓનાં અપહરણ તેમજ તલવારના જોરે ધર્મપરિવર્તન કરવાની નીતિની હતી. તેણે હિંદુઓમાં કટ્ટરતા, આભડગેટ વગેરે વાતોના પાયા દબ કરવા શરૂ કર્યા. તે છતાં અકબર હારે તેવો ન હતો. તેણે સર્વધર્મનો સમન્વય કરી “ દીને-ઇલાહી ” ધર્મ બનાવ્યો. ટોડરમલ, ફૈઝ, ખીરબલ જેવા હિંદુ-મુસ્લિમ વિદ્વાન રત્નોને તેણે દરબારમાં પ્રતિષ્ઠા આપી. નવરત્નોના કારણે અકબર હિંદુ-મુસ્લિમ એકતામાં કંઈક અંશે સફળ થઈ શક્યો. તેણે રાજપૂતજાતિ સાથે રોટી-બેટી-વહેવાર પણ શરૂ કર્યો. તેણે ધણા રાજપૂત વીરોને જાગીરો આપી, છતાં અગાઉના મુસલમાન શાસકોની નીતિના કારણે ધણા લોકો શંકિત જ રહ્યા. તે છતાં તેણે ઉત્તર હિંદને એક કયું, એમાં શક નથી.

પણ, અકબરમાં થોડીક કચાશ હતી તે હતી જીવનની. તેથી

આપણે તેને રાજ્યક્રાંતિકાર નહીં ગણીએ પણ રાજ્ય ક્રાંતિની દિશામાં ગયેલો માનશું. તેના જીવનમાં જે કચાશ હતી તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેની ત્રીજી પેઢીએ આવનાર ઔરંગઝેબ થયો, તેણે તેનું બધું કામ બાંધું વાળી દીધું. જે અકબરની ઉદાર નીતિ તેણે વધારી હોત તો રાજપૂતો ઉદાર થઈને તેમના થઈને રહેત. પણ ઔરંગઝેબના ઝનૂનીપણાએ હિંદુ રાજાઓનાં ક્ષિત્ર આપાં કરી દીધાં હતાં.

રાણા પ્રતાપ : આ દિશામાં રાણા પ્રતાપનું નામ પણ રાજ્ય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકાર તરીકે રજૂ કરી શકાતું નથી. તેઓ વીર હતા, બહાદુર હતા પણ તેમનું દર્શન વ્યાપક ન હતું. તેમણે બધા રાજાઓને એક કરવાની વાત કરી ન હતી. તેમણે વ્યક્તિગત રીતે લડાઈ કરી. દેશપ્રેમનો દાખલો બેસાડ્યો પણ નવું માર્ગદર્શન, રાજ્યક્રાંતિના અનુસંધાને તેઓ આપી ન શક્યા. જે કે તેઓ ઉદાર દિલ અને ગુણવાળા હતા. ચારિત્ર્યવાન પણ હતા.

વીર શિવાજી : શિવાજીએ રાણા પ્રતાપનાં ગુણોને ઝીલી લીધા હતાં. પણ તેમણે શહેરો છૂટવા તથા તે છૂટને કેવળ મરાઠાઓમાં વહેંચવાની જે પદ્ધતિ સ્વીકારી; તે ખોટી હતી; નહીંતર તેમને રાજ્યક્રાંતિકાર કહી શકાત. તેમણે રાજ્ય એકાંગી કે સરમુખત્યાર ન અને તે માટે રાષ્ટ્રને પ્રધાનમંડળની આજ્ઞની પદ્ધતિ ભેટ આપી. તેમનું ચારિત્ર્ય પવિત્ર હતું અને સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે અતિ સન્માન હતું. ધર્મ, ધર્મ સ્થાનકો અને ધર્મપુરુષો પ્રતિ એમની ઉદાર દૃષ્ટિ હતી. પણ છૂટવાનો દુર્ગુણ મરાઠા રાજાઓમાં ત્યારબાદ ચાલુ રહ્યો. હોલકર, પેશવા સિંધીયા વગેરેમાં પણ એ દુર્ગુણ રહ્યો.

આ ત્રણે જણને અમૂક અશે ક્રાંતિની દિશામાં જનારા માની શકાય. પણ દરેકમાં કંઈક કમી હતી. અકબરનું દર્શન સાફ હતું પણ જીવન અશુદ્ધ હતું; પરિણામે તેના વંશ જે મોજ-શોખમાંજ વહી ગયા; રાણા પ્રતાપનું જીવન શુદ્ધ હતું પણ દર્શન વ્યાપક ન હતું એટલે તેના વંશજો મેવાડના ખોટા ગર્વમાંજ રહી ગયા અને આગળ ઉપર તેમને

એજ મોગલો સાથે સંધિ કરવી પડી. શિવાજીનું દર્શન સાફ હતું, જીવન શુદ્ધ હતું પણ સાધન શુદ્ધ ન હતાં એટલે પ્રજામાં પણ એ દુર્ગુણ ફેલાયો. જે આ કચાશો આ ત્રણેમાં ન રહી હોત તો ભારતની સ્વતંત્રતા કાયમ રહેવા ઉપરાંત તે એક યાત્રા અને સ્વતંત્રતા ન ગુમાવત.

૧૮૫૭ થી ૧૮૪૭

મુગલ સામ્રાજ્યનો જે અંત આવેલો જોઈતો હતો તે આવ્યો. ભારત નાના નાના ટુકડાઓમાં વહેંચાતું ચાલ્યું ગયું અને હિંદમાં વેપાર કરવા આવેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું શાસન આવી ગયું. તેમની રાજ્ય ઉપર કબ્જો કરવાની નીતિ, ખાલસા કરવાની પદ્ધતિ વગેરેના કારણે લોકોમાં અસંતોષ વધતો ચાલ્યો.

સર્વપ્રથમ રાજા રામ મોહનરાયે સ્વતંત્રતાનો સાદ પાડ્યો. તેમણે સ્વતંત્રતા નામનું છાપું કાઢ્યું. ૧૮૫૭ માં સમગ્ર પ્રજાએ બળવો ખ્રિષ્ટીશરે સામે કર્યો. ભારતમાં હજુ એકતા ન હતી. પરિણામે ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, નાના ફડકે, તાત્યા ટોપે વગેરેએ બધું ન્યોછાવર કર્યું. દિલ્હીનો બાદશાહ પકડાયો અને તેને રંગૂનની જનમ કેદ મળી. પણ, તે વખતે અમૂક મરાઠા, શીખ, હિંદુ અને મુસલમાનો અલગ રહ્યા પરિણામે ભારત સ્વતંત્ર ન થયું. અત્યાર સુધી જે રીતનો લૂંટફાટ, અત્યાચાર વગેરેનો ઇતિહાસ ભારતના જુદા જુદા શાસકોના કાળમાં રચાયો હતો તે જોતાં એક એવી સંસ્થાની જરૂર હતી જે બધાં ક્રાંતિકારી તત્ત્વોને સાંકળી શકે અને બિન્નતાને ભાગી શકે. આમ સ્વરાજ્ય મેળવવાનું અને ખ્રિષ્ટીશરેનું રાજ્ય દૂર કરવાનું કાર્ય ઘણું કપરું અને અધરું હતું. પણ તે કામ ધીમે-ધીમે થયું ખરું. અને તે પણ અંગ્રેજોના સહયોગે સ્થપાયેલી એક સંસ્થા કોંગ્રેસ (રાષ્ટ્રીય મહાસભા) દ્વારા એનો ઇતિહાસ રચ્યક અને જાણુવા જેવો છે.

કોંગ્રેસ સંસ્થા : ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્યના પ્રતિનિધિઓમાં ફ્રાંકસ, લેબર, લૂમ વગેરે ઉદાર દિલના હતા. તેમનું માનવું હતું કે

હિંદીઓને તેમની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર આપવો જોઈએ પણ તેમનું કંઈ ચાલતું નહીં. એ લોકોએ કેટલાક ભારતીય નેતાઓને સલાહ આપી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ)ની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થાએ પાયામાં રાષ્ટ્રીય એકતાને રાખી. પણ આ આખુંયે દળ વિનીત દળ કહેવાતું.

ભારતમાં એવા પણ ઉગ્ર વિચારના હતા કે બોંબલોળા બનાવીને ખ્રિસ્તીશ રાજ્યને ઉથલાવી પાડવું. આ અંગે બંગાળ, યૂપી; પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રમાં કેટલાક યુવાનો કાર્ય કરતા હતા, તેમાંથી કેટલાક પકડાયા, કેટલાકને ફાંસી થઈ. ખુદીરામ બોસ વગેરે આમાં અગ્રણી હતા. સાવરકરને જનમદીપની સજા થઈ. પણ આ માર્ગ સાચો ન હતો. આવા છૂટ પૂટ હુમલાથી ખ્રિસ્તીશ સરકાર નમે તેમ ન હતી.

કોંગ્રેસની પ્રારંભની વ્યક્તિઓમાં દાદાભાઈ નવરોજી, ગોખલે વગેરે કાર્ય કરતા હતા. તિલક પણ તેમાં જોડાયા અને તેમણે “સ્વરાજ્ય અમારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે” એ સૂત્ર આપ્યું. ભારત અને ભારતીય સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થઈને શ્રીમતી એની બેસંટ આયક્ષે”થી અહીં આવ્યા, તેમણે ‘હોમરૂલ’ (ગૃહ સ્વરાજ્ય)ની માંગણી કરી.

પણ, તે છતાં ધાર્યો ટેકો લોકોનો ન હતો. એનીબેસંટ કે તિલક પાછળ જે રીતે લોકો હોવાં જોઈએ તેવું દેખાતું ન હતું. એ માટે એક એવાં માણસની જરૂર હતી. જેનું જીવન આધ્યાત્મિક હોય અને જે લોકોમાં ભળી ગયેલો હોય. આ કામ મહાત્મા ગાંધીજીએ પૂરું પાડ્યું. તેમણે આશ્રમ સ્થાપી લોકોને વ્રતબદ્ધ કર્યાં. સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગોમાં. લોકોને લાઠી, ગોળી માર અને જેલ યાત્રા તેમજ યાતના સહન કરવાની તેમણે તાલીમ આપી. આથી આખો દેશ એકાગ્ર થયો. કોંગ્રેસને તપ-ત્યાગ-બલિદાનના કાર્યક્રમો આપ્યા. તેમણે સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખ્યો. રાજકારણમાં બળ કે છળ નહીં પણ કળથી કામ કરવાનું સૂચવ્યું. અહિંસા વડે રાજ્યકાંતિનું માર્ગદર્શન ભારતને મળ્યું. તે છતાં

પણ ભગતસિંહ, આઝાદ, સુખદેવ વ. ઉગ્રવાદી લોકો પણ હતા. તેમની ફના થવાની તૈયારી હતી પણ સાધનશુદ્ધિને આગ્રહ ન હતો; પરિણામે આવી શક્તિ વેડફાઈ જતી હતી, ગાંધીજીએ તેને ખરો ઉપયોગી વળાંક આપ્યો. તેમની દૃષ્ટિ સાફ હતી, સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ હતો અને રચનાત્મક કાર્યો વડે બાવાત્મક એકતા તેઓ લાવી રહ્યા હતા. જાતિવાદ, કોમવાદ, પ્રાંતવાદ કે સંપ્રદાયવાદ જે રાષ્ટ્રીય એકતાને ખંડિત કરતા હતા; તે બધાને મટાડવા તેમણે અંત સુધી પ્રયત્ન કર્યો. તેમના પ્રયત્નો સફળ થયા અને ૧૯૪૭ માં પંદરમી ઓગસ્ટે ભારતને આઝાદી મળી. આ બધું કોંગ્રેસ મારફત થયું. તેના બંધારણમાં સત્ય અને અહિંસાને દાખલ કરાવવા ગાંધીજીએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ “ શાંતિમય બંધારણીય ઉપાયો ” ચાલુ રહ્યા. શાંતિની દિશામાં કોંગ્રેસને લાઇ જવામાં પણ તેમનો જ મુખ્ય ફાળો છે. આમ ૧૯૮૫ થી કોંગ્રેસ સંસ્થાને રાજ્ય ક્રાંતિકારી તરીકે લઈ શકાય છે. એવી રીતે યૂ. એન. ઓ. (સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ)ને પણ રાજ્ય ક્રાંતિકારી સંસ્થા તરીકે ગણી શકાય.

યુરોપ પશ્ચિમના ક્રાંતિકારો

હવે આપણે પશ્ચિમની રાજ્યક્રાંતિનો ઇતિહાસ તપાસીએ.

લાઈકરગસ : પશ્ચિમના રાજ્યક્રાંતિકારોમાં લાઈકરગસ જે સ્પાર્ટાનો શાસક હતો તેને પ્રથમ લાઇ શકાય. આખા ગ્રીસનો એ ક્રાંતદષ્ટા પુરૂષ હતો. તેમજ સાધુ જીવન જીવવાવાળો હતો. એની બાબી ગર્ભિણી હતી ત્યારે તેણે એને કહ્યું, “ મારી સાથે વિષય મુખ ભોગવો અને રાજ્ય પણ ભોગવો. ” પણ એણે ના પાડી કે ગર્ભના બાળકનું શું થશે ? એણે પોતાના મોટાભાઈના પુત્રને મોટો કર્યો. લાબીની યાતનાઓ સહી. કંચન અને કામિની બન્નેના તેણે સ્પર્શ ન કર્યો. એણે સ્પાર્ટાવાસીઓ માટે ૩૦ વર્ષ સુધી લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત કરી, તેથી સ્પાર્ટાવાસીઓનું શરીર ખડતલ થયું. આજે લશ્કરને શિક્ષણ

આપીને રાખવાની પદ્ધતિ અને સામ્યવાદના ખીજ એની આ લક્ષકરી તાલીમમાંથી પડ્યાં છે.

પણ, એની રાજ્યક્રાંતિ પાછળ દષ્ટિ દૈહિક હતી.

એરિસ્ટેડીસ : ત્યારબાદ ગ્રીસના એરિસ્ટેડીસ નામના ડાહ્યા અને ઉદાર હૃદયના સલાહકારનું નામ આવે છે. તેણે રાજ્યપદ્ધતિમાં ઘણો ફેરફાર કર્યો. સમવાયી રાજ્યતંત્ર તેની જ પુષ્ટિનું કામ છે. તેણે ગ્રીસના અનેક નાનાં-નાનાં રાજ્યોને એક કર્યાં એના ડહાપણના કારણે ગ્રીસમાં એકતા આવી અને ખીજાં પણ રાજ્ય ચલાવી શકે તે માટે એ જાતે હદપાર થયો. તે એકવચની હતો વચન આપીને ફરનાર ન હતો ગ્રીસની રાજ્યનીતિમાં એકવચન, ઉદારતા અને એકતા, આ ત્રણે ગુણો એના કારણે આવ્યા.

પેરિક્લીસ : ગ્રીસની એકતાને લોકશાહીમાં ઢાળનાર પેરિક્લીસ હતો. તેણે ગ્રીસને સોનાનું ખનાવ્યું, એમ કહેવાય છે. તે એથેન્સનો હતો. તેનું જીવન ઉન્નત હતું; પણ તેનામાં એથેન્સ માટે જ પક્ષપાત હતો, એટલે જે લોકશાહીનો તે પુરસ્કર્તા થયો તેજ લોકશાહીને તે દાખલ ન કરાવી શક્યો. પ્રાંતવાદે પરસ્પરમાં દ્વેષ પેદા કર્યો; અને ગ્રીસ લોકશાહીમાં ઢળાતા રહી ગયું.

કેમિલસ : ત્યારબાદ ગ્રીસ અને રોમને ઘડનાર સેનાપતિ કેમિલસ થયો. તે યુદ્ધ આવી પડે તો તે માટે તૈયાર હતો પણ તે ઉદાર અને શાંતિવાદી હતો. આખું રોમ યુદ્ધમાં ઊતરેલું હોય તે વખતે પણ તે દુશ્મનો પ્રતિ ઉદાર રહેતો, હારેલાઓ પ્રતિ ડાંખ ન રાખતો. રોમને શત્રુઓ પ્રતિ ઉદારતા અને સમાધાન વૃત્તિના ગુણો આપવામાં એનો મોટો ફાળો છે.

ત્રેકાઈ-માતા : એવી જ ગીતે ત્રેકાઈ માતાનું નામ પણ શત્રુ અને ગરીબો પ્રતિ સહાનુભૂતિ પેદા કરાવનારમાં આવે છે. તે પોતે અમીરની પત્ની હોવા છતાં ગરીબીમાં રહી અને પેદાના પુત્રોને પણ

તેણે ગરીબીમાં જ ઉછર્યો. તેણે એમને સલાહ આપી કે “ ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ ગરીબો પ્રતિ દયા રાખજો ! ”

ખીજે ભાઇ જ્યારે યુદ્ધમાં ગયો ત્યારે ૫૦૦૦ માણસો માર્યા ગયા અને લોહીની નદી વહેવા લાગી; પણ એકાદ બંધુએ છેવટ સુધી શાંતિ રાખી. રોમની પ્રગતિમાં એકાદ-ભાઇઓનો મોટો ફાળો છે.

વર્ષો થઈ ગયાં છતાં ગરીબો પ્રતિ સહાનુભૂતિ ખતાવતી એકાદમાતાની મૂર્તિ આજે પણ ઊભી છે. તેના દીકરાઓએ પ્રાણાંત સુધી ગરીબો પ્રતિ દયા ન તથ.

ઐતિહાસિક કાળ

ત્યારબાદ યુરોપના ઇતિહાસના કાળમાં મહાવાકાંક્ષી રાજાઓ આવ્યા. સિકંદર વિશ્વવિજેતા લેખાયો. હેનીઓલે રોમને ધૂળવ્યું. સીઝરે સામ્રાજ્ય ઊભું કર્યું. નેપોલિયન પણ સમ્રાટ કહેવાયો. આ બધાને વિશ્વવિજેતા તરીકે ઇતિહાસમાં ગણવામાં આવ્યા છે. પણ આપણે તેમને ક્રાંતિકાર નથી ગણાવી શકતા કારણકે તેમણે પરાજિત, પીડિત, શોષિતના શોષણ અને પરાજ્ય ઉપર પોતાના મહેસો ચણ્યા હતા.

ધર્મક્રાંતિ પછી

યુરોપના ઇતિહાસમાં ત્યારબાદ એ મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ થઈ. એક ધર્મક્રાંતિ અને બીજી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ. કેટલાક લોકોએ યુરોપ છોડ્યું અને તેઓ અમેરિકા ગયા. ત્યાં જઈને વસી ગયા.

અધ્યાત્મ લિંકન : અમેરિકાના પ્રમુખ લિંકનને આપણે રાજ્યક્રાંતિકાર તરીકે લર્મ શકીએ. તેમણે ગુલામી પ્રથાને નાબુદ કરાવવા અને ગુલામોને પણ અધિકાર અપાવવા માટે પ્રતિજ્ઞા અને પરિશ્રમ ત્યાગ કર્યો. અમેરિકાના ભાગલા પડવાના હતા તે વખતે તેમણે અચાક પરિશ્રમ કર્યો અને પોતાનો દેહ પજો ત્યાંસુધી એકતા માટે લજ્યા અને

અમેરિકાને એક કયું. તેમનું નામ અમેરિકાની રાજ્ય ક્રાંતિમાં ધણું કારણોસર અમર થઇ ગયું છે.

વોશિંગ્ટન : એવી જ રીતે અમેરિકાનું સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે નિર્માણ કરવામાં જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનનો મોટો હાથ છે. તેમણે એના માટે બેખ લીધો અને અમેરિકાને સ્વતંત્ર કરી લોકશાહીને માર્ગે મૂક્યું.

ગ્લેડસ્ટન : બ્રિટનમાં પણ તે વખતે સામ્રાજ્યશાહી ચાલતી હતી. તેને લોકશાહીમાં પરિણામવાના ગ્લેડસ્ટન હતો. તેણે કંજૂસ નીતિના બદલે ઉદારનીતિ અપનાવી. તેની ઉદાર લોકશાહીની અસર વિદેશોમાં પણ થઇ.

કાર્લ માર્ક્સ : તે વખતે જર્મનીના કાર્લ માર્ક્સે દુનિયાને એક નવો વિચાર આપ્યો. લોકશાહી ગમે તેટલી હોવા છતાં વચસ્વવાળા બુદ્ધિમાન અને પૈસાદાર લોકોજ ચૂંટાઇને આવે અને શ્રમિકોને સહેવાનું જ. સાધનવાળા માણસો સાધનહીનોને ગુલામ અને શોષિત રાખે છે. યત્રો આબ્યા, પરિણામે સાધનો વધ્યા અને માણસોની મહત્તા ઓછી થઇ. આમ માણસની મહાનતા વધારવા દુનિયાના શ્રમિકોએ એક થવું જોઇએ અને તેઓ સત્તા ઉપર આવશે તો જ આ વ્યવસ્થા બદલી શકાશે. આ વિચારે “શ્રમિક એક થાવ”નું સૂત્ર કાર્લ માર્ક્સે આપ્યું.

એનો પ્રયોગ લેનિને રશિયામાં સામ્યવાદરૂપે કર્યો અને સાધનો શુદ્ધ કે અશુદ્ધ હોય પણ તેનો અમલ કર્યો અને આરશાહીને મજૂર-શાહીમાં બદલી પણ કાર્લ માર્ક્સે જે ભાવ સેવ્યો હતો તે સામ્યવાદમાં પણ છે જ અને થોડાંક સુધીમર બુદ્ધિમાનો કે પ્રભાવશાળી નેતાઓની નેતાગીરી નીચે લાખો કરોડોનું જીવન નિયંત્રિત થાય છે. આમાં વિરોધને દાખી દેવાની જે ગોઝારી નીતિ છે તે હવે સ્પષ્ટ થતી જાય છે. એટલે આપણે તેને શુદ્ધ ક્રાંતિ ન કહી શકીએ.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. પૂંજભાઈએ ચર્ચા પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ અતિ થાય છે તો પછી તેની ગતિ પણ થાય છે. ગોરાશાહીના જુલમે વધ્યા એટલે દાદાભાઈ નવરોજી જેવા પાક્યા-તેમના પગલે તિલક-ગોખલે આવ્યા અને ગોખલે ગાંધીજી જેવાને ખેંચી લાવ્યા. આમ ઘણા લોકોની કાર્યની ભૂમિકા ગાંધીજીને મળી અને ઘણાને ગાંધીજીની દોરવણી મળી પરિણામે ૧૯૪૭ માં ભારત આઝાદ થયું.

આજે જેમનો જન્મદિન છે એ સરદારનો પણ ભારતની એકતામાં એાછો ફાળો ન ગણી શકાય ! જવાહર, સુભાષ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ આ બધાને ગાંધીજીસ્પીસૂર્યના ગ્રહમંડળના જેવા ગણાવી શકીએ.

પૂ. દંડીસ્વામી : “ કેટલાક સાધુઓનો પણ રાજકીય ક્રાંતિમાં ઉલ્લેખ કરી શકાય. ૧૭૫૭ માં સંન્યાસીઓનો બળવો મશહૂર ગણાય. ૧૮૫૭ માં બ્રિટીશ સરકાર સામે પણ કેટલાક નાગા-બાવાઓ સામે થયા હતા. પણ મોટા ભાગે આવા સાધુઓ રાજ્યાશ્રિત હોઈ તે રાજના સ્વાર્થ માટે લડતા હતા.

રાજાઓમાં વીર વિક્રમનું નામ પરદુઃખ ભંજન રાજ તરીકે લઈ શકાય. પ્રજાના સુખ માટે રાજાઓના સ્વાર્થત્યાગનો તેણે નવો ચીસો પાડ્યો હતો. હર્ષવર્ધનનું નામ પણ ઉલ્લેખનીય ગણી શકાય. રાજ ભોજ પણ એ શ્રેણીમાં આવી શકે.

રામકૃષ્ણ, યુદ્ધ, મહાવીર, ગાંધી એ બધાને સર્વાંગી ક્રાંતિકાર ગણાવી શકાય પણ તેમાં રાજ્યનો ત્યાગ કરી બેખ લેનાર મહાવીરને મોખરે મૂકી શકાય છે.

એવી જ રીતે અહિંસક રીતે રાજ્યક્રાંતિ કરવામાં ગાંધીજીનો ફાળો તેમની સર્વાંગી ક્રાંતિમાં બળ છે તે અનોખો છે. તેમાં સામુદાયિક અહિંસાની મહત્તા પણ છે.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ અહિંસા સત્ય દ્વારા રાજ્યક્રાંતિ એ ગાંધીયુગની મોટી દેણ છે. તેથી જ અનુબંધ વિચારધારાએ વિશ્વની નવી રાજકીય ક્રાંતિની ભૂમિકામાં પ્રેરક-પૂરક બળોની કદપના આપી જગત ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.”

શ્રી. શ્રોફ : “ એવી જ રીતે નવા યુગમાં સામુદાયિક અહિંસા માટે શુદ્ધિ પ્રયોગનું શસ્ત્ર પણ ક્રાંતિકારી પગલું છે.”

પૂ. નેમીમુનિ : “ રાજ્યક્રાંતિનો સાચો અર્થ છે ખોટાં જૂનાં મૂલ્યોને દબાવી, નવાં મૂલ્યોને સ્થાપવામાં મદદગાર થવું; ત્યારે ખૂનખરાબી કરી રાજ્ય વધારનાર સિકંદર ક્રાંતિકારની શ્રેણીમાં ન આવી શકે. રામે વાલીના ભોગવાદી રાજ્યને બદલે સુગ્રીવને સોંપ્યું અગર તો રાવણનું રાજ્ય વિભિષણને સોંપ્યું એમાં તેમનો અંગત સ્વાર્થ ન હતો. શ્રીકૃષ્ણે કુંસ અને જરાસંધના અન્યાયી રાજ્યોને ડાંખ રાખ્યા વગર અતમ કૃપાં તેમાં એમનો સ્વાર્થ ન હતો. તેથી રામ-કૃષ્ણને રાજ્ય ક્રાંતિકારમાં તે વખતના સંજોગો જેતા ગણાવી શકાય છે.

એવા અનીતિ-અન્યાયને દૂર કરનાર ચારિત્ર્યની સ્થાપના કરનાર કુમારપાળનું નામ પણ રાજ્ય-ક્રાંતિકાર તરીકે લઈ શકાય.

શિવાજીનું ચારિત્ર્ય સુંદર પણ ક્ષેત્ર નાનું. પ્રતાપનું તેવું ચારિત્ર્ય નહીં, વીરતા ધણી. એટલે ફરી ફરી આપણી નજર ગાંધીજી ઉપર ઠરે છે. ગાંધીજી સાથે કાંગ્રેસને નજ બૂલી શકાય. તેથીજ અનુબંધ વિચારધારામાં સંસ્થાઓ ઉપર વધુ મદાર બાંધીએ છીએ. ભારતીય લોકશાહીમાં પૂરક પ્રેરકબળ ઉમેરી તેને લોકલક્ષી બનાવવા માંગીએ છીએ. એથીજ નવા કાંગ્રેસીઓને પૂરક પ્રેરક બળની શ્રદ્ધાએ ધારાસભા વગેરેમાં મોકલાવા ઇચ્છીએ છીએ, જેઓ ન્યાય-નીતિ ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિએ વફાદાર હોય અને પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા પરિગ્રહને હોમવા તૈયાર હોય.

શ્રી. ચંચળબેન : “ હાંડી કૂચના દિવસો તો યાદ કરવા જેવા છતાં મીઠું લેવા જતાં મહાદેવભાઈ જેલમાં ગયા તો ગાંધીજીએ

કહ્યું કે જેલમાં જવા કરતાં મીઠા માટે માથું ફૂટ્યું હોત તો સાફ થાત !

નરહરિભાઈને ધારાસભામાં આંખમાં મરચાં બભરાવે પશ્ચ એ તો અડગ !

આજે જેમનો જન્મ છે એ સરદાર તો કહેતા કે “બાયબા ધણીને રોટલા ખવડાવવા એમાં શું સૌભાગ્ય ?”

એ દિવસોમાં પરણવા આવતા વરરાજને કન્યાઓ કહેતી :
“શ્રીકૃષ્ણ મૂકી દો અને જેલ પધારો !”

એ બધામાં અહિંસક સત્યાગ્રહની બલિદાનની भावना બરનાર ગાંધીજીના કપાળે હંમેશાં કરચલીઓજ પડી રહેતી. અહિંસાના સંદર્ભમાં જગતનાં રાષ્ટ્રો માટે પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા પરિગ્રહ હોમી દેવા તૈયાર થઈ જવું એજ ખરી રાજ્યક્રાંતિ છે; જેનો ચીલો ગાંધીજીએ પાળ્યો.

(૩૦-૧૦-૬૧)

વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રનાં ક્રાંતિકારો

શ્રી. હુસેન અમર્યા

વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોની વાત કરતાં પહેલાં વિજ્ઞાન શું છે ? વિજ્ઞાનમાં ક્રાંતિ શું છે ? અને આપણે જે અર્થમાં વિચારીએ છીએ તે અર્થમાં વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિકારોમાં કયાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ, તેનો જાણણથી વિચાર કરવો જોઈએ.

વિજ્ઞાન એટલે ?

આ સૃષ્ટિમાં અનેક અદ્ભૂતતા જોવામાં આવે છે. મોરનાં પીછાંમાં રંગ કોણે બર્બો ? કીડીને આંતરડા ખરાં ? વરસાદ કેમ વરસે છે ? વીજળી કેમ ચમકે છે ? આ બધી અદ્ભૂતતા ન સમજાય તો “ અહોભાવ ” થાય, અને તે ચમત્કાર લાગે. કોઈ માને છે કે દેવ-દેવીના કારણે છે, કે ઈશ્વરના કારણે છે અથવા કોઈ એને: શ્રદ્ધાથી ચાલતું માને છે, કે ગુરુ કૃપાથી થતું ગણે છે.

વિજ્ઞાન તેનાથી એક ડગલું આગળ વધે છે. તે દરેકનું અંતરંગ તપાસે છે. કીડીનાં આંતરડાં માટે તેનું અંતરંગ તપાસી, દૃષ્ટ વસ્તુને અનુભવમાં મૂકીને સિદ્ધ કરે છે, પ્રયોગો વડે વિશ્લેષણ કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાની વસ્તુનું વિશ્લેષણ કરે છે ત્યારે વૈજ્ઞાનિક એનો અનુભવ કરે છે. જે વસ્તુને અનુમાન પ્રમાણુ વડે તત્ત્વજ્ઞાની સિદ્ધ કરે છે તેને વૈજ્ઞાનિકો ઈન્દ્રિય જ્ઞાનથી પારખી વર્ણવી શકે છે, ધારે તો પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે.

વૈજ્ઞાનિકો દરેક વસ્તુના કાર્ય-કારણભાવને તપાસે છે. કાર્ય-કારણસંબંધ વિચાર્યા વગર વિજ્ઞાન ચાલી શકતું નથી. તે માત્રની વધુ નહીં જાય છે પણ દરેક શોધને અતિમ માનવું નથી. તેમાં અવકાશની અપેક્ષા રાખે છે. એટલે વિજ્ઞાન પાસે અમૂકે

જડી-બૂટી મેળવી કે છોકરૂં થયું કે અમૂક પાવૈયાઓને પણ સંતાન આપ્યાં એ બાબત માન્ય નહીં થાય. પણ ટેસ્ટ-ટ્યૂબથી બાળકો થઈ શકે; ખાટી વસ્તુ પણ અમૂક દ્રવ્યના સંયોગથી મીઠી થઈ શકે એ બધી બાબતો વિજ્ઞાનને માન્ય છે. દૂધમાંથી દહીં બની શકે, કેટલું દહીં નાખવું? કેટલીવારમાં દહીં થાય વગેરે બાબતો, સૂકાર્થ જવા આવેલાં ઝાડોને ફાસ્ફોરસ અને કેલ્શીયમ પૂરવાથી તે લીલાંછમ થાય વગેરે કુદરતી તત્ત્વો તેને માન્ય છે; સત્યથી તે એને જાણે છે; ગણિતથી જાણે છે અને તેનો જે નિયમ બને તે જગત આગળ રજૂ કરે છે. આને ગુણ દોષની પ્રક્રિયા કહેવામાં આવે છે.

ધર્મ અને વિજ્ઞાન : આવી વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા ભારતમાં થઈ છે. એટલે જ ભારતીય દર્શનમાં એ વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવી છે કે કારણ વગર કાર્ય થતું નથી !” આ આખો વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત અહીંના ધર્મ-દર્શનમાં આવી ગયો છે. તેણે એ રીતના કર્મનો નિયમ સ્વીકારી લીધો કે કર્મનો સંચય થવાથી કાર્ય થાય છે. દા. ત. ખેડૂત ખેતી કરે છે. મહીનાઓ પછી તેનો પાક લાણે છે. ધણીવાર કર્મમાં ઝડપીપણું લાવવાથી તે કાર્ય ઝડપી થાય છે. ધણીવાર કર્મ એક છતાં બીજાનો લેપ લાગવાથી બદલાય છે. રાયણુ નાની હોય તેમાં ચીકૂની કલમ ચોંટાડવાથી રાયણુ પણ ચીકૂં આપે છે. ખાટું બીજોરૂં મીઠું કરી શકાય છે. પદાર્થોના રંગ-રૂપ સ્વાદ બદલાવી શકાય છે; પણ તે ચોક્કસ નિયમપ્રમાણે. અજાણ્યા માણસને એ જોઈને નવાઈ લાગશે પણ ભારતીય ધર્મોએ-દર્શનોએ આ વાત સ્વીકારી લીધી હતી પરિણામે ભારતમાં ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો ઝઘડો થવા પામ્યો નથી. તે માને છે કે માનવતીર્થંકર બની શકે છે; જેસંત જોવો પાપી પણ સુસંગથી સંત બની શકે છે. એવી જ રીતે જડ-વસ્તુઓમાં પણ પરિવર્તન થઈ શકે છે. પણ તેની પાછળ કાર્ય, કારણ અને નિયમ હોય છે. કોઈપણ અમતકાર પાછળ કંઈક કારણ હોય છે એમ અહીંના ધર્મ દર્શનોએ માની લીધું. એટલે અહીં ધર્મ અને વિજ્ઞાનની વચ્ચે ઝઘડો ન થયો.

ત્યારે પશ્ચિમમાં વિજ્ઞાનની બૂમિકા જુદી જ રીતે ઊભી થઈ. ત્યાં એમ મનાયું હતું કે ઇશ્વરે પૃથ્વીને કહ્યું: “ચાણી જેવી થઈ જા!” એટલે તે તેવી થઈ ગઈ. પછી કહ્યું: “સ્થિર થઈ જા.” એટલે સ્થિર થઈ ગઈ. ઇશ્વર કે ઇશ્વર પુત્રની આજ્ઞાનો વિરોધ થાય નહીં. તેવો વિરોધ કરનારને ઇશ્વર ભક્તોએ જેલમાં પૂર્યા; ચાતના આપી, નાસ્તિક કહ્યા! એવી જ રીતે ત્યાંના ઇશ્વરે આદમ, ઇવ અને બીજા પ્રાણી પેદા કર્યા. આદમ અને ઇવનો સંસાર રચ્યો અને બીજા પ્રાણીઓ તેમને ભોગવવા માટે છે; એમ કહ્યું. દા. ત. “ગાયને તું ખાઈ શકીશ કારણકે તેમાં જીવન નથી.” એ લોકો પશુઓને ખાવા લાગ્યા. ખાઈજલમાં એવું વિધાન છે, કુરાને શરીરમાં પણ એવું છે. તેની વિરુદ્ધમાં કોઈ કંઈ કહે તો તેવાઓને—વૈજ્ઞાનિકોને—ચાતનાથી લપ્પને જીવતા સળગાવી મૂકવા સુધીનું કાર્ય ધર્મના વિરોધની સજા રૂપે કરવામાં આવ્યું. ત્યાં કાર્ય-કારણ-મેળને માનવામાં જ ન આવ્યો. પરિણામે ત્યાં ધર્મ સાથે વિજ્ઞાનનો મેળ બેસી ન શક્યો. યૂરોપના વૈજ્ઞાનિકોને પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ ત્રણેનો ભોગ ખૂબજ આપવો પડ્યો છે. ત્યારે ભારતમાં બહુ જ ઓછો આપવો પડ્યો છે.

ભારતમાં વિજ્ઞાન અને ધર્મ એ બે વસ્તુ છે તેના કરતાં સત્ય-દર્શનનાં બે પાસાં રૂપે છે તેમ માનમાં આવ્યું છે. વિજ્ઞાન વસ્તુને ભેદ કરીને (પ્રત્યક્ષ પૃથક્કરણથી) જુએ છે ત્યારે ધર્મ વસ્તુને અભેદરૂપે જુએ છે. માણસ અને વાનર બન્નેનાં પિતૃવંશો જુદા છે, એમ વિજ્ઞાન જોશે પણ ધર્મ જીવ:સૃષ્ટિની દૃષ્ટિએ બન્નેને એક અભેદ રૂપે જોવાનું કહેશે. ભૌતિક વિજ્ઞાન હું (સ્વ-આત્મા) તું (પરમાત્મા) અને તે (બધા પ્રાણીઓ) જુદાજુદા છે એનું વિશ્લેષણ કરીને બતાવશે ત્યારે આધ્યાત્મ-વિજ્ઞાન (ધર્મ) હું, તું અને તે ત્રણે એક જ છે; ‘હું છું’ ત્યાં લગી ‘તું’ રૂપ છું અને ‘તે’ પણ જીવનની પ્રક્રિયા છે. એમ સમજાવશે.

“હું” છું ત્યાં લગી વાસના છે અને એમ થવા કરે છે કે

કર્મમાંથી કેવી રીતે છૂટવું ? આ વસ્તુ અશક્ય નથી કારણ કે “તું” (પરમાત્મા) આ દશાને પામ્યો છે માટે ‘હું’ પણ આ દશાને પામીશ. આ દૃષ્ટિએ જોતા અહંકાર ન આવે તે માટે, “તે” (ઈતર જીવ સૃષ્ટિ)ને ‘તે’ રૂપે જોવી જોઈ અહંભાવ નીકળી જાય; અને અભેદરૂપે થઈ જાય. આ ત્રણેરૂપે જોવાની પદ્ધતિને આધ્યાત્મિક વૈજ્ઞાનિકો (ધર્મવાળા) સિદ્ધસ્થિતિ કહે છે એ ત્રણેને પ્રગટ (પ્રથક) રૂપે જોવાની સ્થિતિને ભૌતિક વૈજ્ઞાનિકો પણ સફળતાની સ્થિતિ કહે છે. આ બન્નેનો મેળ પાડી શકાય છે કારણ કે અહોં ધર્મે જે-વિજ્ઞાન બતાવ્યું છે તે ધર્મની સાથે ઓતપ્રોત છે.

ભારતમાં ભૌતિક વિજ્ઞાન વિકસિત હતું; એમ જૈન અને વૈદિક પુરાણો અને કથાઓમાં જોવા-સાંભળવા મળે છે. પુષ્પક વિમાનો હતા; દેવો પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા, જે એ વસ્તુઓ ન હોય તો કવિની કલ્પનામાં આવે જ કદાચ રીતે ? ઉડનખટોલા કે ઉડતો ઘોડો વગેરે બાબતો યાત્રિક શક્તિના વિકાસની વાતો કહી જાય છે. શસ્ત્રવિજ્ઞાન પણ વિકસિત થયું હતું. અગ્નિ-અસ્ત્ર, વરુણ-અસ્ત્ર વગેરે યુદ્ધોમાં વપરાતા.

એથી પણ ઊંડાણમાં જઈને જગત “પંચ-ભૂત” તત્ત્વોનું બનેલું છે; તેની પાછળ શક્તિ છે અને તે કાર્યકારણના નિયમથી ચાલે છે, એવું કહેવામાં આવ્યું. ભૌતિક વિજ્ઞાનને ઉપયોગી બને ત્યાંસુધી તેને મહત્વ આપવામાં આવ્યું. વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ કરે તે રાક્ષસ; રાવણ જતે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં રાક્ષસ ગણવામાં આવ્યો. પૃથ્વીએ વિજ્ઞાનનો સદુપયોગ કર્યો; તેણે પૃથ્વીને ફળદ્રુપ કરી, ગોવંશની ઉન્નતિ કરી; પરિણામે તે સમાજના પગ એટલે કે શુદ્ધમાંથી જન્મવા છતાં અવતારી ગણાયો.

ભારતિય વૈજ્ઞાનિકો

હવે આપણે કેટલાક ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો તરફ નજર નાખીએ :

અરક : હિંદુસ્તાનમાં વિજ્ઞાન-શક્તિનો પહેલો ઉપયોગ અરકે કર્યો. તેણે વનરિપતિઓ શોધી તેના ગુણ દોષ પ્રગટ કર્યા. અક્ષીણ ધેન

ચકાવે છે; પણ તેને શુદ્ધ કરતાં તે ગુણકારી થઈ જાય છે. પંચ મહાભૂતોના રસકસની જેમ પ્રવૃત્તિમાં પણ પરિવર્તન થઈ શકે છે; એ વસ્તુનો પ્રયોગ કર્યો. તેણે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને ઔષધિઓનું, આહાર-વિહાર-નિયમનનું આપું વિજ્ઞાન આપ્યું. તેમણે કઠોર તપ પણ કર્યું અને સંયમ પણ રાખ્યો એટલે તેમને વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિકાર કહી શકાય. તેમના પગલે જનારાં અન્ય આયુર્વેદ-વૈજ્ઞાનિકો થયા તેમનાં નામો પણ આમાં ગણાવી શકાય.

પંતજલિ : શારીરિક રોગો સાથે માનસિક રોગોનું શું ? એ વિષય અંગે પંતજલિ મનોવૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિકાર થયા. ચરકે કહ્યું કે “વેગને રોકવો ન જોઈએ !” પંતજલિએ કહ્યું : “કેટલાક વેગને રોકવા જોઈએ-કામ-ક્રોધ વાસનાના વેગને જો ન રોકવામાં આવે તો અનર્થ થઈ જાય. જો ક્રોધી અને કામી માણસને છૂટ આપવામાં આવે તો તે અનર્થ કરી બેસે.”

પંતજલિએ માનસ-શાસ્ત્રની શોધ કરી. મનની વૃત્તિઓ કેટલી અને કેવી ? તે કઈ રીતે રોકાય ? તેમાં અવરોધો કેટલા ? રોકવાથી શે લાભ થાય ? વિશ્વના માનસ સાથે આપણા માનસનો સંબંધ આ બધું માનસશાસ્ત્ર તેમણે પાંતજલ-યોગદર્શન રૂપે લખીને તેમણે મનોવિજ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કર્યું.

નાગાર્જુન : ત્યારબાદ નાગાર્જુને રસવિદ્યા અને યંત્રવિદ્યાને વ્યવસ્થિત કરી. તેની શોધને તેણે રજૂ કરી, એમાંથી કેટલીક વિદ્યા લુપ્ત થઈ; કારણ કે રસ-વૈજ્ઞાનિકો રસવિદ્યાના દુરપયોગ ન થાય એની કાળજી રાખતા હતા. તેથી તેમણે કેટલીક વિદ્યા ગુપ્ત રાખી; પરિણામે તેમના મરણ સાથે તે લુપ્ત પણ થઈ.

વરાહમિહિર : તેણે ભારતને ખગોળ અને દવામાન આંગાહીનું વિજ્ઞાન આપ્યું. વરસાદ ક્યારે આવશે ? કયા નક્ષત્રોના સંયોગથી હવામાન બદલાશે ? દુકાળ આવે શું કરવું ? કેટલા ભાગમાં પૂરવું

પાણી ટકશે ? વગેરે અંગે કાર્યકારણ સમજાવતા જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં જતાવ્યા, તેણે વેદશાળાઓની યોજનાઓ આપી; તાપમાન-હવામાન સ્થિર કરવાના નિયમો સમજાવ્યા. ખેતી કરનાર માટે આ બધા નિયમો બહુ જરૂરી હતા. જો દુકાળ પડે તો જરૂર તેનો ખરાબ પ્રભાવ લોકોમાં પડે આ બધાને નિવારવા માટે વરાહમિહિરે ખગોળશાસ્ત્ર આપ્યું; જે કૃષિ-વિજ્ઞાન માટે અત્યંત ઉપયોગી હતું.

જગદીશચંદ્ર બોઝ : નવા વૈજ્ઞાનિકોમાં જગદીશચંદ્ર બોઝનું નામ ગૌરવભરેલું છે. તેમણે સર્વપ્રથમ શોધ કરીને બતાવ્યું કે વનસ્પતિમાં જીવ છે. તેમનામાં પણ રૂચિ-અરૂચિ, વાસના અને ચેતના છે. તેમણે વનસ્પતિમાં ચૈતન્ય બતાવી જગતને નવું જ્ઞાન આપ્યું, જેથી વિશ્વચેતના સાથે જગતનો સંબંધ બધાયો. જગદીશચંદ્ર બોઝે વનસ્પતિનું વિજ્ઞાન આપ્યું પણ તે મૂડી વધારવા માટે નહીં.

ચંદ્રશેખર રમણ : તેમણે ‘રમણ’ના નામે ઓળખાતાં “ક્ષ” કિરણોની મહત્વપૂર્ણ શોધખોળ કરી. તેની અંદર રહેલાં પ્રજ્વલક તત્ત્વો સમજાવ્યા. પરિણામે ‘પ્રકાશ’ની ઉપયોગિતા લોકો જાણતા થયા.

પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય : તેમણે આણુ-પરમાણુના નિયમો બતાવ્યા; તેનો લોકહિતમાં ઉપયોગ કેવી રીતે થઈ શકે, તે બતાવ્યું. તેમણે એનો ઉપયોગ માનવહિતમાં કર્યો; પણ આણુબોમ્બ બનાવવામાં ન કર્યો.

તે ઉપરાંત **ભાસ્કરાચાર્ય** અને **લીલાવતી** એ બંને ગણિતના વૈજ્ઞાનિકો થયા. એ બંનેનું ગણિત વિજ્ઞાન આપણે ત્યાં તેમજ પરદેશમાં પણ ચાલે છે. અહીં થયેલા વૈજ્ઞાનિકોએ જ્ઞાનને વેચ્યું નહીં પણ લોકહિત માટે રાખ્યું તેથી લોકહિત અને વાત્સલ્ય જ તેમની સામે હતું.

પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકો

થીસલ : પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોમાં ‘થીસલ’નું નામ સૌથી આગળ આવે છે. તેણે સર્વપ્રથમ કહ્યું કે સૂર્ય કે ચંદ્રમહત્ત્વનો પૃથ્વીનો પડખો છે. ત્યાંસુધી ચંદ્ર-સૂર્યને શીતાન હેરાન કરે છે; એમ યુરોપમાં બનાવું. લોકો

તીરકામઠાં લઈને નીકળી પડતા. થીસલે જ્યારે આ સત્ય રજૂ કર્યું તો લોકોએ તેને નાસ્તિક કહ્યો કારણકે તે વાત બાઈબલથી વિરુદ્ધ હતી. તેને દેશપાર કરવામાં આવ્યો. આજે જો કે તેની જ વાત લોકો સાચી માને છે.

ગેલીલિયો : આ વૈજ્ઞાનિકે કહ્યું કે “પૃથ્વી ફરે છે!” એ વાત બાઈબલ વિરુદ્ધ હોઈને લોકોએ તેને નાસ્તિક કહ્યો, પાતનાઓ આપી, જેલમાં પ્રેર્યા; ત્યાં માંથી મંગાવીને છોડ્યો. જેલથી નીકળતાં માંથી ફેંક કરી. આજે તો પૃથ્વી-જ્વમણનો તેનો સિદ્ધાંત સહુ માને છે.

ખૂનો : આ વૈજ્ઞાનિકે જાહેર કર્યું કે ૨૦-વીયના સંયોગ વગર સંતાન થતું જ નથી. ઈશુની માતા ‘મરિયમ’ કુંવારી હતી અને ઈશુ થયા. બાઈબલમાં તેને ઇશ્વરની કૃપા ગણવામાં આવી છે. પણ ખૂનોએ જ્યારે તેની વિરુદ્ધમાં કહ્યું તો ધર્મગુરુઓ ચીડાયા; તેને રીખાવવામાં આવ્યો અને અને તેની માના દેખતા સળગાવી નાખ્યો.

કોપરનિકસ : તેણે દૂરબીન શોધ્યું. ધર્મગુરુઓએ કહ્યું કે એવું દૂરબીન હોઈજ ન શકે. એ જાદુગર છે અને શેતાન એની અંદર પેઠો છે તેથી તે જાદુમંતર કરે છે. શેતાન હોય ત્યાં બગવાન ન રહે; કહીને તેને બિંદગી સુધી રીખાવી-રીખાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો.

આમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના પ્રારંભના તબક્કા સુધી વૈજ્ઞાનિકો ઉપર ધર્મસ્થાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓ અને, અનુયાયીઓએ જુદામ કપાં પણ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે આવાં વૈજ્ઞાનિકોનાં બલિદાનો નિષ્કળ ન ગયા. અંતે એમ મનાયું કે ધર્મ અને વિજ્ઞાન જુદા છે; પણ સંતબાલજી તેનો સમન્વય કરે છે જે ભારતની પદ્માદ્ભૂમિકામાં છે. વિનોબાજી અધ્યાત્મ સાથે વિજ્ઞાનનો મેળ એસાડવાની વાત કરે છે.

જેનર : જો કે મોટાભાગના આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો જે શોધો કરે છે તેને પેટ્રો રજીસ્ટર્ડ કરાવીને પૈસો પેદા કરે છે ત્યારે ‘જેનર’ જેવા કેટલાક કશ્ચપ્રધાન વૈજ્ઞાનિકો નિકળ્યા જેમણે જોયું કે ગાયો રોજ દોઢે, તો શીતળાવાળી હોવા છતાં, વાહરડાં તેને ધાવે છે અને તેમને પણ એજ રોગ લાગ્યું પડે છે. તે વખતે શીતળાને દેવી ગણી તે ભોગ

માંગે છે, એમ ગણી માનવ કે પશુને જંગલમાં મૂકી દેવામાં આવતા. તે જમણાને દૂર કરવા ‘જેનરે’ એક લાખ પૌંડની રસ્સીની માગણી કરી. તેનો ઉપયોગ શીતળાવાળી ગાયો ઉપર અને રોગીઓ ઉપર કર્યો. પરિણામે શીતળાના રોગી સાળ થયા. તેના માટે સરકારે મોટી રકમ આપવાની ઓફર કરી પણ તેણે એ વસ્તુ વેંચી નહીં અને દયાપ્રેરિત થઈ અનેક લોકોને એણે સાળ કર્યા.

પેશ્વર : એવીજ રીતે પેશ્વરે કાલેરાની રસ્સી બનાવી. તેનો પ્રયોગ પોતાના ઉપર કરી જોયો, તેમાં સફળતા મળતાં લોકહિત માટે તે રસ્સીનો પ્રચાર કર્યો. એક કંપનીએ કરોડો રૂપિયાનું પ્રલોભન આપ્યું પણ તેણે એને વેંચી નહીં.

મેડમ ક્યૂરી : તેણે તેમજ તેના પતિ ડોક્ટર ક્યૂરીએ રેડિયમની શોધ કરી જેનાથી રોગના સમયમાં મુક્તિ માટે જલદ ઉપચાર થઈ શકે.

આવીજ રીતે પશ્ચિમમાં “પેનિસિલીન”ના શોધકને પણ ઘણી વધારે રકમની ઓફર મૂકવામાં આવી પણ તેણે નકારી કાઢી. તેણે આરોગ્ય રક્ષા માટે એનો ઉપયોગ કર્યો.

મનોવૈજ્ઞાનિકોમાં ફ્રોઈડ, અલ્ડર વગેરે થયા. ગાંડા થવાનાં ઘણાં કારણોમાં અતૃપ્ત વાસનાને મુખ્ય કારણમૂલ માનવામાં આવી. તેથી તેમણે માનવ-વેગોને છૂટથી પોષવાનું વિધાન કર્યું. તે અંગે પુસ્તકો લખાયાં પણ તેનાં ઉધા પરિણામો પણ આવ્યા. કામ, ક્રોધ વગેરેને ન રોકતાં તેનાં અનિષ્ટ પરિણામો પણ આવવાં લાગ્યાં. સમાજમાં અવ્યવસ્થા થવા લાગી પરિણામે સમાજવિજ્ઞાન (સોશિયોલોજી) જન્મ્યું. તેમાં આગળ વધતાં વિશ્વમાનવશાસ્ત્ર શોધાયું. તેમાં શોધખોળ ચાલુ છે; પરંતુ પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોએ કરી હતી

આધુનિક વિજ્ઞાન વરદાન કે અભિશાપ ?

આજે ભૌતિક વિજ્ઞાન, યંત્ર-વિજ્ઞાન અને કૃષિ-વિજ્ઞાનમાં મોટાં સંશોધનો થયાં છે. ઝડપી ગતિવાળા વાહન યંત્રોની શોધો વડે દુનિયાને

ટૂંકી કરી નાખવામાં આવી છે. તેમજ પાસે આવવાની તક પણ પેદા થઈ છે. આવા સમયે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ જગતના કલ્યાણ માટે થવો જોઈએ જેથી વિશ્વમાં સંઘર્ષ ઓછું થાય.

અણુખોળની શોધ કરનાર આઈન્સ્ટાઈને અમેરિકાને પોતાની શોધ આપી દીધી. પછી તેને પરતાવો થયો. ભરમાસુરને વરદાન મળ્યું તેના જેવી સ્થિતિ અમેરિકા અને રશિયાની થઈ છે. ભરમાસુરને નાથવા ભગવાન આવેલા તેમ આજના વિજ્ઞાનનું વરદાન પામેલા ભરમાસુરને નાથવા ધર્મરૂપી ભગવાને આવવું જરૂરી છે.

આજે માનવજાતિ નિર્ણય કરે કે તે પોતાની અધી શક્તિનો નવસર્જન અને લોકકલ્યાણ ખાતે ઉપયોગ કરશે તો એ શક્ય છે. તે ધારે તો આખું જગત વનસ્પતિ ઉપર જીવી શકે છે કારણ કે કારેલાં દૂધી જેવાં, દૂધી માણસ જેટલી મોટી ઉગાડી શકાય છે; પાક વધુ ઉતારી શકાય છે, દૂધ વધારે પેદા કરી શકાય છે. તેના બદલે જો વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કેવળ સંહારાત્માક શસ્ત્રોની હોડમાં થશે તો જગત ઉપર આક્રમ્ત તોળાવાની છે.

એટલે જ જગતના ચિંતકો મુનિશ્રી સંતબાલજી, પં. નેહરૂ વગેરે લોકો એનો દૈવી ઉપયોગ કરવાની વાત કરે છે. આજે પ્રાંત-દેશના સીમાડા ટુંકા થઈ ગયા છે અને જગતના માનવીઓનું દુઃખ, સહુનું દુઃખ એમ સહુ માનતા થયા છે. ત્યારે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ જગતના દુઃખો, બૂખો અને રોગોના નિવારણ માટે થવો જોઈએ. એ માટે ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓનું સતત માર્ગદર્શન લોકોને મળવું જોઈએ.

બૂખ-દુઃખ રોગને દૂર કરનાર બધા વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિકારો કે વૈજ્ઞાનિકોને આપણે વંદન કરીએ અને આજ્ઞા રાખીએ કે જે નવા વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિકારો થાય તે બધાની સાથે ધર્મ અને અધ્યાત્મનો અનુબંધ રહે જેથી વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ હંમેશ માટે મટી જાય.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. પૂંજભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ વિજ્ઞાન એટલે વિશિષ્ટ જ્ઞાન—તે રીતે જ સામાન્ય વહેવારના જ્ઞાનમાં પણ વિશેષજ્ઞાન જોડું થતું જાય છે. વિજ્ઞાન તો ઉપયોગ ઉપર અવલંબે છે. દિવાસળી શરદીમાં ગરમી આપવા માટેનું સાધન છે પણ કોઈ નાદાન તેને ધાસની ગંજીમાં ફેંકી દે તો બધાનો નાશ પણ કરી શકાય. આજે વિજ્ઞાને વીજળી આપીને માનવસમાજને ધણી રાહત આપી છે. ગંગા—જમુનાનાં પાણી રાજસ્થાનને મળે કે નર્મદાનું પાણી કચ્છને મળે તેવી શક્યતા પેદા કરી છે. માત્ર તેનો દુરુપયોગ થતો હોય તે અટકાવવો જોઈએ અને વૈજ્ઞાનિકોએ વિજ્ઞાનને આધ્યાત્મ અને લોકકલ્યાણના પાયા ઉપર વિકસિત કરવું જોઈએ.”

શ્રી. સુંદરલાલ : “ ગામે-ગામે શ્રમયજ્ઞના પ્રતીક સમાન ડોસીને રેંટિયો બાપુએ અભેરામથી ઉતારીને લોકોને આપ્યો. તેમાંથી ચરવડા ચક્ર આવ્યું; અંબર ચરખો આપણા દેશ માટે ઔદ્યોગિક-ક્રાંતિ એટલી સફળ નહીં નીવડે પણ માનવબળ અને પશુબળ વધુ હોઈને ગામડાંને અનુરૂપ જે વિજ્ઞાન શોધાશે તે જ વિજ્ઞાન ગ્રામ-અર્થતંત્રને વ્યવસ્થિત કરી શકશે. આમ બાપુએ પણ ગ્રામઅર્થતંત્રની દિશામાં એક-ક્રાંતિ જ કરી હતી.

પૂ. નેમિષુન : વિજ્ઞાન હિતકર બનવું જોઈએ. તે માટે જગતે ભારત પાસે પ્રેરણા લેવી જોઈએ. અહીં વ્યાપક ધર્મનો પાયો છે એટલે પ્રાચીનકાળથી વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ માનવકલ્યાણ માટે થયો અને આજે પણ એ જ રીતે વિચારાય છે. ચરક જેવાએ આરોગ્ય-વિજ્ઞાનમાં ધર્મને મુખ્ય રૂપ આપ્યું. શરીરને પણ ધર્મનું આદ્ય સાધન માન્યું. મનોવિજ્ઞાનમાં પણ મનોયોગની સાધના અને મનને વશ કરીને સંયમ

માર્ગે વાળવાની વાત આવી. ત્યારે પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય જેવા પાસે આજુ-પરમાજુના સિદ્ધાંતો હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ તેમણે જોખ બનાવવામાં ન કર્યો; પણ શોકકલ્યાણમાં કર્યો. એ જ રીતે ડૉ. ભાભા જેવા આજે અજુક્કિતનો ઉપયોગ વિજ્ઞાની, રાસાયણિક-સંશોધનો વગેરે માટે કરી રહ્યા છે. આ એક સનાતન પરંપરા છે. તેથી ભારતીય વૈજ્ઞાનિકોને વૈજ્ઞાનિક-ક્રાંતિકાર કહી શકાય છે.

ત્યારે, પશ્ચિમમાં એથી ભિલદું છે. આઈન્સ્ટાઈન જેમ પણ અમેરિકન સરકાર ખાતરી આપ્યા બાદ ફરી જન્મ છે અને હીરોશીમા નાગાસાકી ઉપર અણુબોમ્બ નાખે છે. એથી આઈન્સ્ટાઈન જેવા માનવતાવાદીને દુઃખ થાય છે? એવા બીજા પણ વિદેશી વૈજ્ઞાનિકો છે જેમણે કોઈપણ મૂલ્યે વેચાઈ જવાનો સાફ ઈન્કાર કર્યો.

પણ, જે હવે વૈજ્ઞાનિકોનો સંબંધ અધ્યાત્મ કે સેવાની સાથે કાયમ નહીં રહે, તો ભારતમાં પણ માઠાં પરિણામ આવે એની શક્યતા ભીલી છે. તે માટે અનુબંધવિચારધારાનો પ્રચાર જરૂરી છે. વિજ્ઞાન-ક્ષેત્રના સંગઠનો નૈતિક પાયા ઉપર થાય એમ એકવાર તે મૂડીવાદ કે રાજ્યના હાથમાંથી છૂટું થાય તો ઘણું સુંદર પરિણામ આવી શકે; અને માનવ જે જ્ઞાતિને ઝખે છે તે તેને મળી શકે.

શ્રી. ફલજીભાઈ : ભારતના વિજ્ઞાનમાં નાનામાં નાની જાળતોમાં પણ ધર્મનું અનુસંધાન રહેલું છે. દા. ત. દ્રોણાચાર્યજી અશ્વસ્થામાને કહે છે કે બ્રહ્માસ્ત્રનો અમૂક સ્થળે ઉપયોગ ન કરવો. રાવણને મળેલ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ અમૂક સ્થળે ન વાપરવાનો નિયમ હતો અને તેણે વાપરી તો તે નિષ્ફળ ગઈ.

આજે ભૌતિક સુખ-સુગવડો વધારવી એમાંજ વિજ્ઞાનની ઇતિ

સમાપ્તિ મનાય છે. એ દૃષ્ટિને ધરમૂળથી પલટાવી જોઈશે. તેથીજ પ્રાચીનકાળમાં સિદ્ધિઓ બલે ઝોળી રહે, પણ તે યોગ્ય પાત્રને મળે એનો આગ્રહ રખાયો હતો; જેથી દુરપયોગ થતો અટકે. દા. ત. મિલો માત્ર નફાનો વિચાર કરે છે. સરકારે નિયંત્રણ આપ્યું પણ મિલમાલિકો અને સરકારી કર્મચારીઓએ આંકડાની એવી રમત રમી કે અંતે સરકારને નમતું મૂકવું પડ્યું. આમ મૂડીના હાથમાં યંત્રો જતાં શોષણ ચાલુ જ રહ્યું. એવીજ રીતે રાજ્યના હાથમાં વિજ્ઞાન ન જાય, તે પણ જોવું જરૂરી છે. રશિયાનો દાખલો લઈએ. ત્યાં કહેવાય છે કે અવકાશમાં શોધખોળ થાય છે પણ ખરેખર તો જગતને ડરાવવાના પ્રયોગોજ ચાલે છે. એટલે આ જમાનામાં વ્યક્તિગત રીતે નહીં પણ સામુદ્રિક રૂપે વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિ ઉપર સુસંસ્થાઓનો અંકુશ હોવો જોઈએ.”

શ્રી. દંડીસ્વામી : “રામાયણનો રાવણ, મહાભારતનો મય દાનવ કે વિક્રમનો આગિયો વેતાળ વૈજ્ઞાનિકો હતાજ. એ બધા ઉપર આડકતરી રીતે ધર્મનો અંકુશ આવેલોજ.”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “વિજ્ઞાનના દુરપયોગને અટકાવવા અંકુશ જરૂરી છે. બાકી સરવાળે જોવા જઈએ તો વિજ્ઞાને ફાયદોજ કર્યો છે.”

શ્રી. માટલિયા : “વિજ્ઞાનના મૂળ ત્રણ પ્રકાર છે:-(૧) શરીર વિજ્ઞાન (તન-વિજ્ઞાન) (૨) મનનું વિજ્ઞાન (૩) આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન. ખરી રીતે ‘હું’, ‘તું’ ‘તે’ એટલે કે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અહંકારવશ થાય તો તમોચુણ વધે; ઇન્દ્રિય સુખો તરફ નજર દોડે તો તે હાનિકારક થાય છે. પછી “તું” જેની સાથે તેવું વિજ્ઞાન, તેની ખાતર ઉપયોગ થાય; ખરી રીતે જોતાં વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ સમાજ ખાતર થવો જોઈએ.

આ સંસ્કારી સમાજનું મન જરા પહોળું હોય છે, પણ તે વધારે સંસ્કારી બને છે ત્યારે “તે” આવીને ત્રીજો પુરૂષ બીજો રહે

છે. ત્યાં યોગવિજ્ઞાન આપોઆપ આવી જાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ‘અહંકાર’ પછી ‘મંસ્કાર’, પછી “એકરાર” આવે છે અને માનવ વ્યક્તિગત વિચાર કરતો કરતો સમાજ, રાજ્ય અને સંસ્થા અને અંતે સમષ્ટિ સુધી પહોંચે છે. અલગત આખો સમાજ, સમષ્ટિનો વિચાર કરતો નથી પણ ક્રાંતિપ્રિય સંતો તો તેવાજ થાય છે.

આથી તપ દ્વારા સાધેલી વિજ્ઞાનની ભૂમિકા મૂલ્ય-પરિવાર માટે યોગ્ય જાય તો આજનું વિજ્ઞાન આધ્યાત્મિકતાનું વિરોધી નહીં, પણ સહાયક બની જશે. એ કબૂલવું પડશે કે ભારત જેવા વૈજ્ઞાનિકો બીજા દેશોમાં ક્રાંતિના સંદર્ભમાં પાક્યા નથી; અથવા વિરલ થયા છે. તેનું કારણ ભારતમાં યુગેયુગે થયેલા યુગપુરુષો છે. તેના કારણે વિજ્ઞાન ઉપર નૈતિક આધ્યાત્મિક અંકુશ પણ રહ્યો અને વિજ્ઞાને હાનિ કરતાં લાભ વધારે આપ્યો. આ દૃષ્ટિએ વૈજ્ઞાનિકોનું સંગઠન અને તેનું ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓ સાથે અનુસંધાન અત્યંત અનિવાર્ય છે.

(૭-૧૧-૬૧)

સર્વાંગી ક્રાંતિમાં મહાત્મા ગાંધીજીનો ફાળો

[શ્રી. દુલેરાય મારહસિયા]

સર્વાંગી ક્રાંતિકારોમાં ગાંધીજી સિવાયના મહાપુરુષો અંગે અગાઉ વિચારાર્થ ગયું છે. આજે ગાંધીજીનો એ અંગે શું ફાળો છે તે વિચારીશું. સર્વપ્રથમ તો ક્રાંતિ શું છે તે જોઈએ.

ક્રાંતિનો અર્થ છે પરિવર્તન થવું. બાળક બાળકમાંથી યુવાન થાય, યુવાનમાંથી વૃદ્ધ થાય. આ શરીરની સ્વાભાવિક ક્રાંતિ થઈ. ત્યારે શરીરમાં કોઈ ખોડ આવે, અગર તો શરીરનું કોઈ અવયવ ખોટવાઈ જાય ત્યારે વાઢકાપ વડે ડોક્ટર જે આમૂલ પરિવર્તન કરે છે તે પણ એક જાતની ક્રાંતિ છે. આ ક્રાંતિ ઝડપી છે પણ કેટલીકવાર વાસ્તવિક અંગે રહેવા પામતા નથી.

સમાજ, રાજ્ય કે ધર્મમાં પણ એ પ્રકારની ક્રાંતિઓ વિશેષતઃ ખીજા પ્રકારની ક્રાંતિઓ દુનિઆમાં થઈ છે. કોઈ દુષ્ટ માણસ છે કે સમાજ છે; તે બદલાતો નથી તો તેને વાઢકાપની જેમ ખતમ કરી દેવામાં આવે છે, જેથી દુષ્ટતા ન વધે. આ થઈ હિંસક-ક્રાંતિ.

પણ, ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જે ક્રાંતિ થઈ તે ક્રમે ક્રમે અને દીર્ઘકાળની અસર સુધી રહે તેવી થઈ. કોઈ સંત-મુનિ ઋષિ સાધુ વગેરેને સત્ય જુડયું તે પ્રમાણે તે પ્રયોગ કરતા ગયા. તેનો વિચાર પ્રચાર કરતા ગયા. કોઈ ઉપર સત્યને પરાણે લાદવાનો કે તલવારના બળે સ્વીકારાવવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો. વેદિક ઋષિઓથી માંડીને વિનોબાજી સુધી અહીંના સમાજમાં આ રીતે પરિવર્તન થતું રહ્યું છે. આર્યો આવ્યા, શકો આવ્યા, હુણો, યવનો, મુસ્લિમો, અંગ્રેજો વગેરે જુદા જુદા વિચારવાળા આવ્યા પણ બધાના વિચારોને પચાવવામાં આવ્યા. આક્રમકવૃત્તિ રાખીને પરાણે ખૂનામરકી કે બળાટકારે

વિચાર પરિવર્તન ન કરવામાં આવ્યું. આજ ભારતીય સંસ્કૃતિની ક્રાંતિની વિશેષતા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની એ વિશેષતા રહી કે કોઇને (ખીજ જાતિને) ખતમ કરીને સંસ્કૃતિ ઊભી કરવામાં આવી નથી. જો કે દેખાદેખી થોડાં પરિવર્તનો થયાં છે—સાહિત્ય—કળા—સંસ્કૃતિમાં એક ખીજ ઉપર એક ખીજની અમર દેખાશે પણ તે સ્વેચ્છાપૂર્વકનું છે. જૈન કથામાં, વૈદિક સાહિત્યનું પ્રતિબિંબ દેખાશે. જૈન-તીર્થંકર ઋષભદેવને ભાગવતમાં અવતાર તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. બૌદ્ધ ધર્મના બુદ્ધ ને પણ અવતાર ગણવામાં આવ્યા છે. હિંદુઓમાં સત્યનારાયણની કથા છે તો મુસલમાનોમાં સત્યપીરની કથા છે. આમ પરસ્પરનાં સારાં મૂલ્યોને સમાવી લેતી પરંપરા આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ જૂની ચાલી આવતી હતી. સમાજ પોતાની રીતે ગોઠવાઈ જતો, અઢારવર્ણના લોકો રહે, તેમના શ્વેર દાગીના ન હોય, શેઠને ત્યાં હોય. પણ ખાત્રી એટલી કે ભણે ત્યાં રહે; ટાણુંસર જોશે ત્યારે લઘુ આવશ્યું. ગામમાં વરસાદ પડે ત્યારે એ સારાં મકાનમાં સૌ રહેશે, કામ જૂખ્યો ન રહે તેનો ખ્યાલ મહાજન રાખશે. ગામ એટલે નોંધારાનો આધાર; તેને પોષણ મળવાનું સ્થળ. આ રીતનો અર્થ—વહેવાર આપણે ત્યાં સમાજે ગોઠવ્યો હતો.

બહારનું આક્રમણ ન થયું ત્યાં સુધી એ રીતે જ આદ્યા કર્યો; રાજકીય ક્ષેત્રે જરૂર ગળિયાના એ ભાગ જેવું થયું. અંગ્રેજોએ મુત્સદ્દીગીરી, ખટપટ, તલવારનો ઉપયોગ રાજ્ય લેવા માટે કર્યો. આપણે ત્યાં તલવારો અને ખટપટો તેમજ મુત્સદ્દીગીરીના કાવાદાવા રાજ્ય ક્ષેત્રે ચાલુ રહ્યા; પણ બ્રાહ્મણોનું કામ, મનોનું કામ, રાજકારણના હોદ્દા અને મેલી ખટપટથી અલગ રહીને સમાજને ધડવાનું હતું. તેથી બધા ક્ષેત્રો ક્રમે ક્રમે ઉત્ક્રાંતિના હતાં; તેમાં સમાજ બદલતો.

અંગ્રેજોના હાથમાં રાજ્ય આવતાં તેમણે શિક્ષણ, ન્યાય, આરોગ્ય વ.નું કામ પોતાના હાથમાં લીધું. શહેરો અને શિક્ષિતોના નવા સમાજ દ્વારા એમણે સામાજિક આક્રમણ કર્યું. પચાસ વર્ષની અંદર અંગ્રેજોએ

એવું રાજ્યતંત્ર જોઈવું કે સમાજ-પ્રવાહ જેમની તરફથીમાં ચર્ચ થયો. તે વખતે ગાંધીજી આવ્યા. તેમણે જોયું કે રાજકારણ બધાને પકડીને બેઠું છે. સાતત્ય (ધર્મ) સાથે સત્ય—અહિંસાનો સ્વાભાવિક કંઈ રાજકારણમાં તેમણે દાખલ કર્યો. સત્ય સાથે અહિંસાનો પુટ ત્યાં આપ્યો. વિશ્વના ઇતિહાસમાં આ એક અપૂર્વ ક્રાંતિ હતી. ગાંધીજીની આ નવી વાત બહુલા લોકોના મનમાં કેમેય ગળે ઊતરતી ન હતી. કારણકે તેમણે યુરોપની રાજ્યક્રાંતિને અભ્યાસ કર્યો હતો. ધર્મશુદ્ધિએ સેના રાખીને યુદ્ધ ખેડ્યું હતું. માર્ટિનલ્યૂથર વખતે દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું અને પોપને માનનારાઓએ સૈન્ય શસ્ત્ર સાથે યુદ્ધ કર્યો. આણે એવી છાપ ઊભી કરી કે ધર્મક્રાંતિ કે કોઈપણ પરિવર્તન તલવારથી જ ચર્ચ શકે છે. ઇંગ્લાંડની રાણી મેરી ધર્મ વિરોધીઓના લોહીથી ભરેલ હોળમાં સ્નાન કરવા લાગી. તે વખતે ઘણા લોકો ‘મેક્લાવર’ નૌકામાં બેસીને સ્વતંત્રતા માટે અમેરિકા આવ્યા ગયા. એ લોકોએ ત્યાં પહોંચીને ત્યાંના નિવાસીઓને સાફ કરવાની નીતિ અપનાવી. અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દ. આફ્રિકામાં આજે ત્યાંની આદિ પ્રજા નામ માત્રની છે. મહંમદ સાહેબે પણ તલવારના જેરે ધર્મક્રાંતિ કરી. ત્યારે ભારતમાં ધર્મક્રાંતિ તલવારના જેરે ચર્ચ નથી. કેવળ રાજ્ય-પરિવર્તન અહીં ન છૂટકે તલવારના જેરે થયું છે.

હવે આર્થિક ક્રાંતિ તરફ વળીએ, શ્રીમંત અને ગરીબના ચોક્કસ વર્ગો બની જતાં કાર્લમાર્ક્સે પડકાર કર્યો. જેમની આજીવિકા વડે તે બધાને ભેગા કરીને તે સર્વહારાઓ (પરાધીનો)નું સંગઠન કરવા મથ્યું. સંપત્તિશાળી લોકોની સામે યુદ્ધ કર્યું. આમ વર્ગ-વિગ્રહ દ્વારા આર્થિક ક્રાંતિ કરી; તે પણ તલવારના જેરેજ કરી. આજે પણ મોટા-મોટા મેગાટન ધોળના જેરે દુનિયાને બધામાં મૂકી વર્ચસ્વ જમાવવાનો પ્રયાસ રશિયા કરી રહ્યું છે. ત્યાં ઝારશાહીને ખતમ કરી સામ્યવાદનો ઝંડો ફરકાવવામાં આવ્યો. લેનિન, સ્ટાલિન, ટ્રોટસ્કીને ખતમ કરવામાં આવ્યા.

સ્ટાલિનના સાથીને પણ ખતમ કરી દેવામાં આવ્યો. તેની કબર ખોદીને તેના મહદાનું પણ નામેનિશાન ન રહે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. ફ્રાંસમાં નેપોલિયનને ખતમ કરવામાં આવ્યો. પાર્લામેન્ટ બે વખત આવી અને ઇંગ્લાંડમાં પણ ફ્રાંસની આ ક્રાંતિની અસર થઈ. સામાજિક ક્રાંતિ જર્મનીમાં પણ થઈ અને યહુદીઓનો આચાર ખોટો છે, એમ કહી ૫૦,૦૦૦ જેટલા યહુદીઓની કતલ કરવામાં આવી.

મતલબ કે યુરોપના ઇતિહાસમાં વિરોધીને ખતમ કરવાની જ નીતિ અપનાવવામાં આવી. અમેરિકામાં બે ક્રાંતિવીરો થયા. એબ્રાહમ લિંકન અને વોશિંગ્ટન. ત્યાં શુલાભોને મુક્ત કરવાનો કાયદો આવ્યો પણ કાજીઓ ન માન્યા. તેથી યુદ્ધ થયું. એબ્રાહમ લિંકને છેવટે બગીરથ પુરુષાર્થ કરી અને કબ્રો વેઠીને શુલાભોને મુક્ત કરાવ્યા. વોશિંગ્ટને લોકશાહી પદ્ધતિએ અમેરિકાની સ્વતંત્રતા માટે ચૂંટણી લડી, અમેરિકાને સ્વતંત્ર કરાવ્યું. જેટ્ટસને કહ્યું : “રંગબેદ નીકળી જવો જોઈએ” તેના માટે મોટી લડાઈ થઈ; પણ છેવટે કાંઈ ન થઈ શક્યું; આજે રંગબેદ અમેરિકાને મુઝવનારો થઈ પડ્યો છે.*

યુરોપમાં ક્રાંતિનો અર્થ એકવર્ગે બળવાન થવું અને બીજા વર્ગને તલવારના જોરે ખતમ કરવો એમ કરવામાં આવ્યો છે. રાજ્ય હાથમાં લીધા વગર પરિવર્તન થઈ જ ન શકે. આવો આખી ક્રાંતિઓનો ઇતિહાસ ગાંધીજીની નજર આગળ હતો. આ બધામાંથી તેમણે તત્ત્વસાર કાઢ્યો. વોશિંગ્ટનની સંસ્થા વડે ક્રાંતિની અને સ્વતંત્રતાની નીતિ તેમણે અપનાવી; અને કોંગ્રેસ સંસ્થામાં નવું બળ જીત્યું ક્યું. મજૂરો અને રચનાત્મક કાર્યકરોનાં સંગઠનો બનાવ્યાં કર્યા અને તેમાં નૈતિક બાંધવિધિ આણી. અબ્રાહમ લિંકનની શુલાભોને મુક્ત કરવાની વાત સ્વીકારી. તે વખતે

* આજે રંગબેદના વિરોધમાં અમેરિકામાં નીચો લોકો દ્વારા શાન્ત અહિંસક પ્રતીકાર કરાય છે, તે પણ સારું લક્ષણ છે. —સંપાદક

x જે કે હવે રશિયા અને અમેરિકા વ. રાષ્ટ્રોએ અહુ-અહો પર આંશિક મારે કરારો કર્યા છે, તે શુભચિન્હ છે. —સંપાદક.

શુભામ કોણ હતા? અં પારણના ખેડૂતો, ગળી કારખાનામાં કામ કરનારા મજૂરો, એ બન્ને ને અધિકાર અને મુક્તિ અપાવ્યાં. જેફ્ટસનની રંગબેદ-મુક્તિની નીતિ તેમણે હરિજનો સાથે સવર્ણો દ્વારા થતી આશડછેદ દૂર કરવામાં અપનાવી. મજૂરોનું ખેડૂતોનું નૈતિક સંમંડન કયું.

તેમણે જૈનોનો વ્રત-વિચાર લીધો. ખ્રિસ્તીઓની સેવા મુસ્લિમોનો શ્રાવણાવ અને પારસીઓની પવિત્રતા લીધી. બધાનો સમન્વય કર્યો અને એ બધાને આશ્રમજીવનમાં વણી લીધા. પ્રાર્થનામાં બધા ધર્મની પ્રાર્થનાનો સમન્વય કર્યો. તેમના આશ્રમજીવનમાં પ્રામાણિક આજીવિકા, માનવસેવા, વ્રતબદ્ધતા, શ્રમનિષ્ઠા વગેરે વિવિધ ધર્મોનાં તારણ રૂપે આપ્યાં. તેમણે હિન્દને ઉર્દૂ, સંસ્કૃત-હિંદી વગેરેના મિશ્રણ રૂપે હિંદુસ્તાની ભાષા આપી; અને શુભામ હિંદની પ્રજા જગૃત થઇ. બહારથી જોઇએ તો ગાંધીજીએ શું કયું, તે કોઇને ગણનાપાત્ર ન લાગે, પણ તેમણે જેમ-જેમ સત્યો લાઘતાં ગયાં તેના વડે લોકજગૃતિ આણી અને વિજેતા બન્યા. તે માટે તેમણે આક્રમક નીતિ દાખલ ન કરી પણ ભારતીય પરંપરાપ્રમાણે તેઓ ગયા.

એટલે સ્વરાજ્ય આનું પણ ખિટીશ પ્રજા સાથે ડંખ-દ્રેષ ન રહ્યો. આપણા પ્રથમ ગવર્નર જનરલ લોડઝ માર્ફ્ટમેટન બની શક્યા. ક્રાંતિ અહિંસા વડે ન થઈ શકે-એ આખો સિદ્ધાંત તેમણે ફેરવી નાખ્યો. દુનિયા માટે તે એક નવી વાત હતી.

ગાંધીજીએ દરેક ક્ષેત્રમાં, સત્ય, અહિંસા, સાધનશુદ્ધિ (શુદ્ધતા) અને સંગઠન એ ચાર તત્વોને દાખલ કર્યાં. આર્થિક સમાનતા માટે તેમણે ચરખાસંઘ, ખાદી-ગ્રામોદ્યોગો અને મજૂરોનાં સંગઠનો આપ્યાં. સામાજિક પરિવર્તન માટે રચનાત્મક કાર્યકરોનું સંગઠન, હિંદુસ્તાન તાલીમસંઘ વગેરે આપ્યાં. શિક્ષણ માટે નર્મ તાલીમ સંઘ અને વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી તેમણે એક નવા સુરાજ્યની કલ્પના કરી; સત્ય-અહિંસા વડે નવી સમાજરચના કરી. રચનાત્મક કાર્યકરોને અહિંસક સમાજરચના કરવા માટે વાહન બનાવ્યા અને કહ્યું :

“સત્ય-અહિંસાની ઉપાસના કરનારના હાથમાં સમાજ હશે! રાજ્ય એમની પાસે મત લેવા આવશે. એ કાર્યકરો સત્તા-નિરપેક્ષ રહીને સત્તાવાળાઓને દોરશે. જો એમ નહીં થાય તો સત્ય-અહિંસાની વાત નકામી જશે.”

ગાંધીજીએ તો પોતાની નીતિ પ્રમાણે હિંદને સ્વરાજ્ય અપાવ્યું. પણ સ્વરાજ્ય આવ્યા બાદ ભારતીય રાજનીતિ, ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ત્યાગ કે તપને અનુસરવાને બદલે અમેરિકા અને યુરોપને અનુસરવામાં ગૌરવ માને છે.

આપણું લોકશાહી તંત્ર ભારતીય ક્રાંતિના પ્રતીક રૂપે ગરીબાદ સાથે બંધ બેસતું બ્રમવાળું, સંયમી જીવન વાળું હોવું જોઈએ! બીજું જ્યોતેક લોકો ગરીબીને કારણે મૂંગા છે, અન્યાયો મૂંઝે મોઢે સહયે જાય છે; બોલી શકતા નથી; તેમને અહિંસક પ્રતિકાર વડે ન્યાય મળવો જોઈએ!

આજે એ કોણ કરે? ગાંધીજી હતા તો તેમણે ગરીબીના પ્રતીક સમાન પોતડી પોતે પહેરી અને કરોડો ગરીબ હિંદીઓના પ્રતિનિધિ રૂપે જાળમેજી પરિષદમાં ગયા હતા. ગરીબો, મજૂરો હરિજનોને ઉચે લાવવા તેમણે ચળવળો ઉપાડી અને તેમનાં જેવું જીવન જીવવાનો તેમણે આદર્શ રાખ્યો હતો. ગરીબો પોતાનું તંત્ર જાતે રચે, સ્વાધીન બને અને વહીવટ ચલાવે તે માટે સંગઠનો કેમ તૈયાર કરી આપવાં; કઈ જ્ઞાતની કાળજી રાખવી; સંગઠનોનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો; એ બધું તેમણે એક નોંધમાં બતાવ્યું છે. તેનો અમલ આજે સર્વિશેષ જરૂરી છે.

તેમાં જણાવ્યું છે કે આ સંગઠનોનો ઉપયોગ રાજકીય સત્તા માટે ન કરવો. આ સંગઠનોએ ડ્રાંઝેસની પાંખ ન બનવું પણ તેમણે લોકકલ્યાણની એકમાત્ર ભાવના સાથે કામ કરવું જોઈએ. કોઈ પણ બંધાનું નિરાકરણ હિંસા, વર્ગવિગ્રહ કે યુદ્ધના બદલે, અહિંસક, વર્ગ સમન્વય અને લવાદ વડે લાવવાનું તેમણે સૂચવ્યું. તે છતાં ન પતે તો અહિંસક સત્યાગ્રહ વડે અન્યાયનો અહિંસક પ્રતિકાર કરવાનું તેમણે

જણાવ્યું. એટલે જ તેમના વિચારોને અનુરૂપ તેમનું જીવન હોષ્ણ હોકોને તેમનામાં અપાર શ્રદ્ધા હતી. ગામડાંમાં રહેવું તો તેમના જેવું ચમત્તે રહેવું—એ ગાંધીજીએ આચરીને બતાવ્યું.

તેમણે સમાજ સેવક માટે આટલી બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા માટે જણાવ્યું કે તે—

(૧) સત્તામાં પાછળ રહેશે.

(૨) પ્રશ્નો પતાવતી વખતે ગરીબો અને શ્રમજીવીઓને આગળ લેશે.

(૩) નામ જનીને નૈતિક દોરવણી આપશે.

(૪) ગરીબોને શોભે તેવું જીવન જીવશે.

(૫) મુશ્કેલી હોય ત્યાં શ્રમિકો અને ગરીબોને સાથે લઇને વિચાર કરશે.

(૬) ગ્રામસમાજ તેને પામીને નિર્ભય બનશે. બહેનો એના ચરિત્રમાં સુરક્ષિતા જોશે, બાળકોને તે હાથ નહીં બનાવે.

(૭) તે કોઈપણ ધંધામાં નહીં જોડાય પણ સહકારી ધંધાને વિકસાવશે—તેમાંથી આજીવિકા પૂરતું લેશે અને તેનું વ્યવસાયમર્યાદામત જળવાય રહેશે; કારણ કે જો તે પોતાનો ખાનગી ધંધો કરે તો લોક-શ્રદ્ધા તેના ઉપર જોઈએ તેટલી ન બેસે.

(૮) જે માણસ જે ભૂમિકામાંથી આવ્યો હશે તેને એજ ભૂમિકાએથી વિકસિત કરશે તેનું કોઈપણ પ્રકારે ધર્મ-જાતિ પરિવર્તન નહીં કરે આવો સેવક અસંખ્ય હોકોનો પ્રતિનિધિ હશે.

ગાંધીજીએ જાતે આવા મહાસેવક બનીને અનેક સેવકોનું જીવન ધડ્યું. રવિશંકર મહારાજ, બબલભાઈ, વિનોબાજી વ.ના જીવન પણ એમણે ધડ્યાં. એ બધાએ પ્રત્યક્ષ જીવન જીવીને કોંગ્રેસને આગળ લાવવા, ટકાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. એટલે ક્રાંતિમાં હિરસો લેનાર સેવકનું ધડતર, સંગઠનોનું ધડતર, અન્યાયનો પ્રતીકાર કરી ગરીબોને

આગળ લાવવાનું કામ, ગરીબમાં ગરીબ પ્રતિ વિશ્વાસ પેદા કરવાનું કામ કરી, અહિંસામાં પ્રબળ શક્તિ છે; એ સિદ્ધ કરી આપ્યું. અહિંસા માત્ર વિચારનીજ વસ્તુ નથી પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવવાની, આચારની વસ્તુ છે, એ તેમણે બતાવી આપ્યું. કાર્યકર માત્ર લડવૈયો નથી પણ અધ્યાત્મ જીવનો ધડવૈયો છે; સર્વાંગી ક્રાંતિ કરૈયો છે; એમ ગાંધીજીએ બતાવી આપ્યું.

ગાંધીજીએ, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક એમ જીવનનાં બધાંયે ક્ષેત્રોમાં અહિંસા દ્વારા પરિવર્તન કર્યું. એવી જ રીતે દરેક ક્ષેત્રમાં અહિંસાની શ્રદ્ધા બેસાડી, દરેક ક્ષેત્રે તેમણે એક-એક નાનકડું સંગઠનનું પ્રતીક મૂક્યું. આર્થિકક્ષેત્રનું પ્રતીક ‘ચરખાસંઘ’, સામાજિક-ક્ષેત્રનું પ્રતીક હરિજન-મેવક સંઘ’, શિક્ષણક્ષેત્રનું પ્રતીક નર્મ તાલીમ-સંઘ’, આર્થિક સમાનતાનું પ્રતીક ‘મજૂર-મહાજન’ બાપા સમન્વયનું પ્રતીક હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘ. આખા હિંદને પકડવા તેમણે ‘કોંગ્રેસ’ને પકડી. દરદીઓની સેવા માટે પ્રાકૃતિક ચિકિત્સાને પકડી, તેમણે નિસર્ગોપચારને યરાયર પ્રતિષ્ઠા આપી.

લોકો તેમની વાતો ઉપર હસતા, પણ તેમને શ્રદ્ધા હતી. એટલે તેમણે કાર્યક્રમો પણ એવા જ આપ્યા જેથી પ્રજાનું ધડતર થઇ જતું હતું. તેમણે લોકધડતર કર્યું. પહેલાં વિચાર-પરિવર્તન, પછી આચાર પરિવર્તન અને અંતે પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન પણ થયું. એટલે આ યુગે ગાંધીજીની સર્વાંગી-ક્રાંતિ, બીજા પૂર્વ સર્વાંગી ક્રાંતિઓ કરતાં અનોખી હતી.

હવે સહેજે પ્રશ્ન થાય છે કે આજે ગાંધીજીએ કરાવેલી સર્વાંગી ક્રાંતિ તરફ ભારતની રાજનીતિનો ઝોક નથી, ત્યારે તેમના કાર્યનું શું ? જો કે આજે રાજનીતિ લોકો ઉપર સવિશેષ રૂપે છવાઇ ગઇ છે પણ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તેમની એ સર્વાંગી ક્રાંતિની પ્રક્રિયાને વિશ્વવાસ્તવ્યના માધ્યમ વડે મુનિશ્રી સંતબાલજી આગળ ધપાવી રહ્યા છે. બીજા બાજુ સંત વિનોબાજી સર્વોદયના માધ્યમથી પોતાની દષ્ટિએ આગળ ધપાવી રહ્યા છે, અને પં. નેહરૂ કોંગ્રેસના માધ્યમથી પોતાની

રીતે આ પ્રક્રિયાને આગળ ચલાવી રહ્યા છે. પણ, ગાંધીવિચારના આ પ્રયોગકારોની શક્તિ આજે એકત્રિત નથી. તે ત્રણેને સાંકળવાનું કામ જો અનુબંધ વિચારધારાનું છે તે રીતે સંકલિત થતા નથી. તેથી જેમ સૂર્યનાં કિરણો જુદા જુદા પડી ગયાં પછી વેર-વિખેર થઈ જાય છે. તે પ્રબલ્લન શક્તિ પ્રગટ કરી શકતા નથી; પણ તેજ કિરણો જો હીરા કાચમાં ભેગા થઈ જાય (એકત્રિત થાય) તો ખાળી શકે; તેમ જો એ ત્રણેને યથાયોગ્ય અનુબંધની દૃષ્ટિએ જોડવીને એકાગ્ર કરવામાં આવે અને અનુબંધ થકીને પ્રયોગ કરવામાં આવે તો સર્વાંગી શક્તિ પ્રગટ થઈ શકે. એટલે માફજ સાચું છે એવું અભિમાન છોડી ગાંધીવિચારધારાના મૂળિયાં તપાસી વિશ્વદૃષ્ટિએ સમઠનો દ્વારા ઘડતરનું કામ જો ત્રણેએ હાથ ધરવું પડશે. તો જ ગાંધીજીએ પ્રમટાવેલ સર્વાંગી ક્રાંતિ વહેલી તકે આગળ ધપી શકશે.

હવે જમાનો એવો આવતો જાય છે કે માત્ર વિચાર આપવાથી કામ નહીં ચાલે! વિશ્વના જુદા જુદા હિંસક પરિબળોની સામે જુઝવા માટે અહિંસાની દિશામાં કામ કરનારાં વ્યાપક અને સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા સંગઠનો ઊભાં કરવાં પડશે; તેમનું સંગઠન નૈતિક બુનિયાદ પર કરવું પડશે અને તેમના વડે અહિંસક પ્રયોગો કરવા-કરાવવા પડશે. તોજ સર્વાંગી ક્રાંતિમાં ફાળો આપ્યો ગણાશે. રહતનાં કામોને બદલે ક્રાંતિનાં કામો મૂલ્ય પરિવર્તનનાં કામો વધારે લેવાં પડશે; તોજ સર્વાંગી ક્રાંતિના પાયા નખાશે. આ કાર્ય જેટલું જલદી અનુબંધિત થશે તેટલીજ વહેલી ક્રાંતિની ઉપા પ્રગટશે.

ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી. પૂંજભાઈ એ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “ગાંધીજી આરંભે શૂરા ન હતા પણ જો કાર્ય ઉપાડતાં તેમાં આરપાર થઈ જતા. ચરવડા જેલમાં તેમણે અનેક પ્રકારના કેદીઓ વચ્ચે હાથે ઝાડું કાઢવાની

વાત ગળે ઉતારાવી. પોતે પોતડી પહેરી કોટ-પાટલૂન વાળાને સાચી એટીકેટ બતાવી. આમ જે જાને કાર્ય કરે તેજ ક્રાંતિ કરાવી શકે. આપણાં સદ્ભાગ્ય છે કે આપણે ગાંધીજીના કાળમાં જન્મ્યા છીએ અને સર્વાંગી ક્રાંતિના તેમના કાર્યને પકડી ને ચાલતા ભાલનળકાંઠાપ્રયોગમાં થોડો દિવસો આપી રહ્યા છીએ.

શ્રી. દેવજીભાઈ : ગાંધીજી અને સંતબાલજી બન્નેમાં સર્વાંગી ક્રાંતિકાર અને અનુષ્ઠાનકારનો સુદર તાળો મળી ગયો છે. ગાંધીજી દરેક ક્ષેત્ર અને દરેક ધર્મના હતા. સંતબાલજી જૈન હોવા છતાં, ગીતા, રામાયણ, કુરાન બાઈબલની દરેક વાતો કરે છે. જનતાથી લઈને રાષ્ટ્ર અને પરરાષ્ટ્રની વાતો કરે છે. આજે કદાચ લોકો તેમને જોઈએ તેટલા ન જોળખી શકે પણ અનુષ્ઠાનકારની એક પણ પ્રક્રિયા હેતુ-વગરની હોતી નથી.

પૂ. દંડીસ્વામી : “ગાંધીજી ચૂરત વૈષ્ણવ છતાં સર્વધર્મ સમન્વયકાર હતા. દરેક ક્ષેત્રને તેમણે પોતાનો સ્પર્શ આપ્યો હતો. જૈનો, બૌદ્ધો, વૈદિકો દરેકને તેઓ પોતીકા લાગે છે. આરે વર્ણના તેઓ હતા. બ્રાહ્મણ તેઓ સંસ્કારથી હતા. તેમણે ક્ષાત્રકર્મ આચર્યને સ્વરાજ્ય અપાવ્યું. સેવા કરીને સાચા શૂદ્ર હતા અને, જન્મે નો વૈશ્ય જ હતા. તેથી તેમનો વર્ણ-ધર્મ-આશ્રમ દરેક ક્ષેત્રમાં ભળે છે.

રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય કે શંકરાચાર્યે કંઈક કયું પણ ગાંધીજીએ જે કયું તે કોઈએ ન કયું. ને છતાં તેમના વિરોધીઓ હતા. તેમાં અભિમન્યુના સાત કોઠા જેવા વિરોધીઓ નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય :—

- (૧) બહેનો : તેમના દીકરા જેલમાં જતાં ને તેમને ન ફાવતું.
- (૨) ખ્રિસ્તીશરો : તેમના માટે ગાંધીજી ન પકડમાં આવનાર શક્તિ રૂપે હતા.
- (૩) છપ્પન લાખ સાધુઓ : માંડ છપ્પને તેમની વાત સાંભળી હશે.
- (૪) રાજ-મહારાજ, બાપુ-ઠાકોરો : તેમને હતું કે આ દાળ-ભાત ખાનાર વાણીયો શું સ્વરાજ્ય આણશે ?

(૫) ક્ષાણશો : તેમને થતું કે સનાતન ધર્મ રસાતલે જઈ રહ્યો છે.

(૬) મુસ્લામો-મુસ્લિમો : તેમને તેમની હયાતીમાં ખરી રીતે ન ઝોળખી શક્યા.

(૭) બકાલો : વાણિયાઓ જે તેમની ઠેકડી ઉડાડતા.

આટલા વિરોધો છતાં તેઓ અડગ રહ્યા. હવે આપણે તેમના સર્વાંગીક્રાંતિના માર્ગે વધવાનું છે. ”

શ્રી. સુંદરલાલ : ‘ ગાંધીજીએ જાતે કરીને દેખાડ્યું તેમ જાતે આચરણ કરીને દેખાડ્યું જોઈએ. વાતવાતમાં મીઠું છોડી દીધું; પરચુરે શાસ્ત્રી જેવા કોઠીની સેવા કરી અને હરિજનોનું કામ જાતે કર્યું. આવી જાતમહેનત જાગવી જોઈએ. તેજ ગાંધીજીના ‘ માર્ગે કામ થઈ શકે. ’

શ્રી. માર્કસિયા : “ સો વર્ષમાં ત્રણ ક્રાંતિઓ થઈ (૧) ઔદ્યોગિક, (૨) રાજકીય (૩) આધ્યાત્મિક.

વસતિ વધતી જતી હતી. પ્રકૃતિ-કુદરત અને માણસ લડતા હતા. કુદરતનો કોપ માની કર્મ, યજ્ઞ, પુનર્જન્મ વગેરેને દોષ અપાતો હતો ત્યારે વૈજ્ઞાનિકોએ સ્પષ્ટ કર્યું : “ દરેક વસ્તુનું મૂળ નિયમ હોય છે. ” આની સામે ધર્મ-મૂઢતા અને શાસ્ત્ર મૂઢતામાં પડેલાં ધર્મચુરુઓએ વિરોધો કર્યા છતાં યાતનાઓ સહીને વૈજ્ઞાનિકો ટક્યા અને તેમાંથી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ.

એનું પરિણામ એ આવ્યું કે થોડાં શ્રીમંતો થઈ બાકી ગરીબો વધ્યા. પ્રત્યાઘાતરૂપે ઇંગ્લાંડ, અમેરિકામાં રાજકીય ક્રાંતિની એક પ્રક્રિયા થઈ. ફ્રાંસમાં બીજા પ્રકારે થઈ તો વળી રશિયામાં ત્રીજા પ્રકારે થઈ. આમ સમાજવાદી, લોકશાહી, સામ્યવાદી અને વિવિધ પ્રકારની રાજ્ય-ક્રાંતિઓ થઈ.

વિજ્ઞાનને લીધે સુખ વધ્યું પણ સાથે સાથે વિષમતા પણ વધી. રાજતંત્ર આ રાગદ્વેષને દૂર ન કરી શકે. એટલે ગાંધીજીએ એક બાજુ ન્યાય સંયમ, ત્યાગ વગેરે માર્ગો શીખવ્યા, ત્યારે બીજી બાજુ, અન્યાયનો ડંખ ન રહી જાય તેવો અહિંસક પ્રતિકાર શીખવ્યો. આ એક અદ્ભૂત નમૂનો મંડાવ્યો છે; છતાં ધર્મણુ વગરના સમાજના પુરુષાર્થનું આખરી સ્વરૂપ પ્રગટ્યું નથી; લોકશાહી સમાજવાદી પદ્ધતિ સિદ્ધ થઈ નથી.

એટલે જ મેં સવારે કહેલું કે (૧) કલ્યાણરાજ (૨) સર્વોદય અને (૩) એ બંનેને તથા બીજાં સુખોને જોડતી અનુબંધવિચારધારા પણ અંતિમ સ્વરૂપે પહોંચી નથી.

ગાંધીજીએ જેમ શંકરલાલ બેંકર, અનસૂયાબહેન પાસેથી કામ લીધું; તેમ અનુબંધવિચારધારાવાળા આપણે પણ ઉદારતાથી સાથોસાથ પોતાં જીવનમાં કડક ધર્મ એ તો જ જલદીથી બધાની નિકટ આવી શકીએ.

આજે ગાંધીજીની અધૂરી રહેલી કામવાહી પૂ. સંતબાલજી મહારાજ કહે છે. તેમ બધા સાથે મળીને જ પૂરી કરી શકશું. સંતબાલજીએ જે યંત્રમર્યાદાની વાત દશ વર્ષ પૂર્વે કહેલી, તે હવે અણ્ણા સાહેબ, ઝવેરભાઈ અને જયપ્રકાશજી જેવા સર્વોદયી કાર્યકરોને ગળે જોતરી મઈ છે. એટલે સહકારી ધોરણે નીચેથી યત્રોને જોડવા વગર વિશ્વ સાથે એનો તાળો નહીં મળે.

માલપરામાં યંત્રચક્ષી સાથે હાથચક્ષીનો એ રીતે તાળો અમે મેળવ્યો છે. સંહારક યત્રોનો નિષેધ, ગતિદાયક યત્રોમાં મર્યાદા અને સહકારી ધોરણે નફા ઉપર અંકુશ, તેમજ સદાયક યત્રોનો વ્યાપક ઉપયોગ આમ થશે તો આજના યુગે ગાંધીજીનું અધૂરું કામ યુગાનુરૂપ આગળ ધપશે.

૧૦-૧૧-૬૧

[૧૭]

શિબિરાર્થીઓનો સર્વાંગી કાંતિમાં ફાળો

[શ્રી દુલેરાય માટલિયા]

સર્વાંગી કાંતિમાં શિબિરાર્થીઓ કઇ રીતે કેટલો ફાળો આપી શકે, એ અંગે કંઈક વિચારવાનું છે. આ શિબિરમાં સાધુ-સંન્યાસીઓ છે તેમજ બ્રહ્મચારી સાધક-સાધિકાઓ તથા જનસેવક-સેવિકાઓ પણ (જુદી જુદી કક્ષાના) છે.

સૌથી પહેલાં જોઈએ કે સાધુસંન્યાસીઓ શું ફાળો આપી શકે ?

ધર્મ સમસ્ત માનવમાત્ર માટે છે. તો ધર્મની આરાધના કે ઉપાસનાના સ્થળો પણ માનવ માત્ર માટે ખુલ્લાં થવાં જોઈએ. કોઈપણ ધર્મ એમ નથી કહેતો કે આ અમુક જ જાતિ-વર્ગના લોકો છે. તે તો સર્વમાનવ માટે છે એમજ તે જણાવે છે-દાવો કરે છે. ત્યારે તેના ધર્મસ્થાનકો, આત્મજગૃતિ, ઉપાસના, કે વ્યાખ્યાનો દરેક માનવમાત્ર માટે હોવાં જોઈએ. એ ન્યાયે ધર્મસ્થાનકો જેમાં મંદિરો, મઠો, ઉપાશ્રયો, ચર્ચો, મસ્જિદો યુરુદ્ધારાઓ, વિદ્યારો બધાંયે આવી જાય છે. તે બધાંયે માનવો માટે ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ. હવે તે ધર્મસ્થાનકો માટે વર્ગ-ભેદ કરવામાં આવે તો આંચકો આપવા માટે, ન કે દિલ દુઃખવવા માટે, સાધુસંતો એટલું નક્કી કરી શકે કે “અમે તેવા ધર્મસ્થાનકોમાં ઉપાસના માટે નહીં જઈએ.”

પૂ. દંડીસ્વામીજીએ આવું પગલું લીધું છે અને તે સ્તુત્ય તેમજ અનુકરણીય છેજ, પણ એમાં એક ડગલું આમળ જવાય તો આ કાંતિમાં ઉમેરો થાય. તે એકે ખાસ કરીને મામડામાં જલાશયો, દવાખાના, દુકાનો વગેરે સર્વ માટે ખુલ્લાં કરવાં કે કરાવવાં. મામડાંમાં કેટલેક સ્થળ લખેલું હોય છે કે “આ સાર્વજનિક કુવો છે.” પણ,

ત્યાં સવર્ણ લોકો હલકા વર્ણનાં લોકોને પાણી ભરવા દેતા નથી; કે કુવા ઉપર ચડવા દેતા નથી. ચિકિત્સાલયો અને દુકાનોમાં તો આ વાત ઘટતી જાય છે પણ કુવા તપાવ વગેરે ઉપર આવું થતું ઘણીવાર જોવામાં આવે છે.

સાધુસંત જ્યાં આવું થતું જુએ ત્યાં શુદ્ધિપ્રયોગ કરે. ઘણી વખતે આવા શુદ્ધિપ્રયોગ કરતાં પહેલાં, પેલાં અસવર્ણ લોકોની તૈયારી હોતી નથી, એટલે તેમને જાગૃત કરીને, પાકા કરીને આ પગલું ભરવું જોઈએ. અગર તો એવા લોકો સાથે મીઠો સંબંધ રાખનાર સવર્ણ બ્રાહ્મણો હોય તેમના મારફત એ લોકોને પ્રતિષ્ઠા અપાવવી જોઈએ. આ કાર્ય એક સાધક ઇચ્છે તો એક સીમિત ક્ષેત્રમાં કરી શકે છે કે જ્યાં એનું જન્મક્ષેત્ર, કર્મક્ષેત્ર કે સેવા-ક્ષેત્ર હોય ત્યાં સાવજનિક-સ્થળોમાં અને ઉપાસના-સ્થળોમાં ભેદભાવ ન રહેવા પામે તેમજ તે સ્થળો બધાં માટે ખુલ્લાં રહે તે માટે તે આંદોલન કરી શકે; તપ-ત્યાગ-બલિદાન આપી શકે. એ માટે સાધુ-સાધ્વીની જેમ સાધક-સાધિકાઓ પણ આંદોલન કરી શકે.

એ આંદોલન કરવાની જરૂર છે કારણકે આ પ્રશ્નના મૂળમાં પરંપરાગત ધાર્મિક માન્યતા પડી છે; આફ્રિકામાં જેમ ત્યાંના આદિવાસી નીચો પ્રત્યે રંગભેદ, કૂરતા કે દ્વેષ છે તેમ અહીં હરિજનો પ્રત્યે નથી. એ તો એક પ્રકારની મૂઢતા છે કે હરિજન લોકો મંદિર-ધર્મસ્થાનકમાં આવે તો અબઝાર્થ જવાય. આ શિયરનો એક વિષય “મૂઢતા”* હતો અને તેની વિચારણા દરમિયાન એ સારી રીતે સમજી લેવાયું છે કે મૂઢતા એ ધર્મનું અંગ નથી; પણ તેને ચોંટી ગયેલી વસ્તુ છે, તેને દૂર કરી શકાય છે.

એક માણસને અડતું અને બીજાને અડતાં આબડોટ લાગે એ વસ્તુ માનવતા હોણી, પાયાવગરની ખોટી છે. તે કોમનામાં-જૈન, હિંદુ,

* ‘દર્શન વિશ્વકર્મ’ નામે તે પ્રવચનો ગુસ્તક ૮ રૂપે છપાયા છે. —સંપાદક

બૌદ્ધ, ઈસાઈ-ગમે તેમાં હોય; વહેલી તકે દૂર થવી જોઈએ. આ માટે કેટલીક મુશ્કેલીઓ આવશે પણ તેને દૂર કરવી જ રહી.

ગૃહસ્થ સાધક કુટુંબ સાથે રહેતો હોય-ત્યાં સગાસંબંધી વિરોધ કરતા હોય તો તેમને સમજાવવા માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. ધણી વખતે ધર્મજનૂનતા કારણે તેઓ સમજતા નથી-ત્યારે એમને આંચકા આપવા પડે. એ માટે તેણે હરિજનોને સ્થાને જવું જોઈએ, ત્યાં રહેવું જોઈએ! તે પોતે જમણુ રસોડા બહાર જમે, પાણિયાર નોખું રાખે, તો કદાચ કુટુંબના નજીકનાં પાત્રોને આંચકા લાગશે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અમારા એક પરિચિત કાર્યકરે આવું ક્યું. એની માતા અકળાઈ. પહેલાં તો તેને દૂર રાખતી. અંતે માનું દૃઢ્ય પીગળ્યું. પછી તેણે યાકીને કહ્યું : “તું જાણે તારું કામ જાણે!”

સંયુક્ત કુટુંબમાં ધણી વખત બધાને તે વિચાર ગળે ઊતરતા નથી. ત્યાં પત્ની-બાળકો વગેરેને આર્થિક સગવડ એક મર્યાદાની જેમ જ આપવી; આ ક્રાંતિની મર્યાદા પૂરેપૂરી પાળવી. તે બધાંની સાથે ચોખવટ કરી લે કે “મેં આ મર્યાદા સ્વીકારી છે. આવી મર્યાદા બીજાને વિચાર કરતા કરી મૂકે છે. એક કાર્યકર આવી મર્યાદા કરે ત્યારે પત્નીનો ભાઈ ઘરે આવે; તે રસોડે જમે અને પતિ બહાર જમે-આ બાબત પત્નીને મોટા આંચકા આપશે. પોતાની મર્યાદા ઉપર મક્કમ રહેવાય તો કુટુંબીજનોને ધીરેધીરે પોતાના તરફ વાળી શકાશે, તેમાં શક નથી.

આ અંગે સાધુ-સંતો ગૃહસ્થો કરતાં આગળ છે. તેઓ ધર્મશાસ્ત્રનું વિધાન આપી પડકારી શકે છે કે ત્યાં ક્યાંયે આભડછેટનું વિધાન નથી. વશિષ્ઠથી વિનોબા સુધીનો સંત-પરંપરા એની સાક્ષી છે. સંતોમાં ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરવાની વાત જ નથી. કેવળ મહતો-મહાધીશો કે પુરોહિતોએ આ ભેદબુદ્ધિ પેદા કરી છે. મહંત-પુરોહિતો મોટે ભાગે ધર્મનો વેપાર કરતા હોય છે. એ વેપારમાં તેમને ધરાકી તૂટવાની બીક રહે છે. તેથી સાચું જાણવા છતાં બોલી શકતા નથી. પણ જેમણે ધરખાર ત્યાગ્યાં છે,

તેમને એવી કાઠી ખાળ-ખચ્ચાની ચિંતા નથી એટલે સાધુ-સાધ્વીઓએ રૂપરૂ રીતે ઉપદેશ વડે અને આચરણ વડે તે કહેવું પડશે અને સાધક-સાધિકાઓ આચરણથી આ વસ્તુને છોડશે તો જ સમાજમાં ક્રાંતિ થઈ શકશે. સંતોએ વિશ્વકુટુંબી હોઈ તેમને કાઠપણુ જાતની લાયની ગ્રંથિ રાખવાની જરૂર નથી.

સર્વધર્મોના લોકોના મિલન વખતે બધાને સાંકળનારાં લગ્નનો સાધક ગાય તો બધાને તે પોતીકાં લાગશે. સત્યનારાયણની કથા બધા વર્ણવાળાઓને આવરી લે છે. સૂરી અને સાયરી સંપ્રદાયમાં, બધાનો સમન્વય કરતી એવી જ બીજી કથા ગોઠવેલી છે. કવિ સત્તાર શાહે આ દિશામાં મોટું કામ કયું છે. તેમણે સર્વધર્મના ઈશ્વરનો સમન્વય કરતું પદ રચ્યું :—

‘ પ્રથમ નમું પરબ્રહ્મ શ્રુદા ! ’

—આ પદ કરીને તેમણે સર્વધર્મસમન્વય કરી નાખ્યો. આવાં બજનો ગાવાથી લોકો આકર્ષાશે અને ધીમે ધીમે વિચારતા થશે. લોકોને ચર્ચામાં રસ હોય છે તો કથાસાહિત્ય કે બજનસાહિત્ય વડે સર્વધર્મ સમન્વય થઈ શકે છે. નાનાં ગામડામાં તો હિંદુઓ સાથે મુસલમાનો પણ બજન-કથામાં આવે છે અને ત્યારે હરિજન-પરિજનનો ભેદ મટી જાય છે.

નાનાભાઈ બટ્ટે જ્યારે ભાગવત વંચાવી ત્યારે એક શર્ત મૂકી કે ભાગવતની ચારતી એક સવર્ણ કન્યા અને એક હરિજન-કન્યા ઉતારશે. તેથી તેમની પત્નીને આંચકો વાગ્યો પછી તેણે કહ્યું : “ એ હરિજન કન્યા નાહી ધોઈને તો આવશે ને ? ”

નાનાભાઈએ કહ્યું : “ હારતો ! નહાયા વગર નહીં આવે ! ”

પછી પ્રસાદ વહેંચાયો ત્યારે બધાને એક લાઠનમાં ગેસાડ્યા. બધાને કહી દીધું : “ આ તો જગન્નાથનો પ્રસાદ છે. એમાં પંકિતભેદ રખાય જ નહીં. ”

આ રીતે કરવાથી લોકો મૂઢતા ખખેરી નાખશે. તેમની આગળ આવના પ્રગતિશીલ દાખલા પશુ મૂકવા કે જગન્નાથનું મંદિર બધા માટે ખુલ્લું છે. ત્યાં પ્રસાદમાં કોઈ બેઢલાવ રખાતો નથી. આમ કહી જોડલી બેઢખુદ્ધિ તોડી શકાય તે તોડવી જોઈએ.

જે કુટુંબમાં દશાગ્રીમાળી, વૈષ્ણવ અને સ્વામીનારાયણ પંથને માનનારી કન્યાઓ આવે છે ત્યાં જુદા-જુદા ધર્મોમાં કેટલો સમન્વય છે એ વસ્તુનું પ્રતિપાદન ધર્મગ્રંથોના પ્રમાણુદ્વારા કરવું.

એવી જ રીતે કોઈ હિંદુધર્મમાં મુસ્લિમ-કન્યા આવે તો તેને પૂરેપૂરી પ્રતિષ્ઠા આપવી. અમારે ત્યાં નાગેરીલાઈ છે. તે મુસ્લિમ છે. તેમણે લગ્ન હિંદુકન્યા સાથે કર્યા અને તેનું નામ “આદાણી” રાખ્યું છે. તેઓ દરરોજ બાપુજીવાળી સર્વધર્મ સમન્વયની પ્રાર્થના કરે છે; સંસ્કૃતના શ્લોકો, કુરાનની આયાતો; કોઈવાર ‘Lead kindly light’ વાળી ખ્રિસ્તી પ્રાર્થના બોલે છે. તેથી સર્વધર્મનું સહજ મિલન યર્ષ જાય છે. આવા કુટુંબને પોતાના જન્મ-ધર્મ-કર્મ-ક્ષેત્રમાં લાવીને લોકોને પરિચય પમાડવો કે ધર્મે જુદા હોવા છતાં કેટલા પ્રેમથી તેઓ રહી શકે છે.

હવે બ્રહ્મચારી સાધક તરફ વળીએ. જો તેની હિંમત હોય અને વાત ગમે ઊતરતી હોય તો તેણે શાંતિ સૈનિક, ખડા સૈનિકનું કાર્ય કરવાની તૈયારી બતાવવી. ખાસ કરીને અપરિણીત હોય ત્યાં સુધી જ એણે નામ લખાવવું કારણકે પરણ્યા પછી, કુટુંબ વધતાં, તેને મૂકીને હોમાઈ જવાનો કોઈ અર્થ નથી. “બાળકો ! ભગવાનના બરોસે છે. હું ચાલ્યો !” એમ કહીને જનાર પતિ બિનજવાનદાર જ ગણાશે. તે ઉપરાંત ત્યાં માતૃ-ઉપાસના અને નારી સમાદારાની વાત પશુ ટૂટે છે.

આ વાત આપણા શિબિરના સાધકો ઉપર કેટલી લાગુ પડે છે તે હું બખજોતો નથી. સામાન્ય રીતે કેટલીક આવી વાતો સામે આવે છે ત્યારે કેટલાક સાધકો એમ કહે છે કે “મારી સ્ત્રી સમજતી નથી,

દાગીના માટે જીદ કરે છે.” ત્યાં સાધકે પત્નીને મદ્દમ કરવી પડશે અને એ રીતે બંને ચાલશે. આવા સાધકો શાંતિસૈનિકનું પત્રક ભરતાં પહેલાં પત્નીની સંમતિ મેળવે. ધણુ એવી દલીલ કરે છે કે “આયુષ્યનો ભરોસો નથી. પાછળનો શ્રીહરિ” છેજ. એજ બધાની રક્ષા કરે છે અને જવાડે છે. માટે અમને શું !” આ પ્રકારના લોકો જવાબદારીના ભાગેડુ લોકો છે. સંમતિ હોવા છતાં પણ કુટુંબની જવાબદારીનો ખ્યાલ રાખનાર અને ભાગી જનારમાં મોટું અંતર છે. પરિણીતે શાંતિસૈનિકમાં જવું હોય તો તેણે પૂર્ણ વ્યવસ્થા પહેલાંથી કરી લેવી જોઈએ.

જે પોતાનું જીવન શાંતિના સત્ર—બ્રહ્મને અર્પણ કરે છે તેની જીવન અંગેની દૃષ્ટિ અને જવાબદારી પહેલાંથી સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. એની હળવી પ્રક્રિયા શુદ્ધિ પ્રયોગ છે. શાંતિસૈનિકનો અર્થ તોફાનમાં શાંતિ કરનાર લેવાય છે. તેના કરતાં શુદ્ધિ પ્રયોગકારના ધ્વા તીવ્ર હોય છે. તે સામા પક્ષના ઉદયને ઢઢોળવા પ્રેરે છે; હળવે હળવે દેહ ગાળતા શુદ્ધિ પ્રયોગની સંચારના સાધનને અપનાવી દેહાધ્યાસ છોડે છે, તેની તીવ્ર અસર થાય છે.

મને જાતે અનુભવ છે કે ત્રણ ઉપવાસ પછી એક પ્રકારની અકળામણ થાય છે—તો તે માટે અગાઉથી તાલીમ લેવી જોઈએ નહીંતર અણીના ટાંકણે પડી જવાનો સંભવ છે. લાંબા ઉપવાસ ચાલે તો કુટુંબીઓ, ભૂખ અને આસપાસના લોકોનું દબાણ તેને છોડવા માટે વધતું જાય છે. એટલે શુદ્ધિ-પ્રયોગનો અભ્યાસ અગાઉથી કરવો જરૂરી છે. જે એ અભ્યાસ કરી લે તો પછી તે ટકી શકનાર શાંતિસૈનિક બની શકશે. આ અંગે પૂ. મહારાજશ્રી જેવાની દોરવણીથી કામ થાય તો વધારે સારું; કારણ કે તે ઘડતરકાળ છે અને તેમાં અનેક જોખમો રહેલાં છે.

હવે એક સ્થળે રહેતાં સાધકો માટે કંઈક વિચારીએ. તેમણે પોતાના ક્ષેત્રમાં જનતાનાસંગતો, શુદ્ધિ-પ્રયોગ અને સર્વધર્મસમન્વય,

એ ત્રણે કાર્યક્રમો અથવા ત્રણે પેઢી એક કે બે કાર્યક્રમો લેવા જોઈએ. લોકશ્રદ્ધા પેદા કરીને વર્ષમાં એકાદ આંચકો આપવો જોઈએ. તે માટે લોકો અને લોકસંગઠનોનું પીઠબળ તેણે પેદા કરવું જોઈએ. માંધીજી ૪-૫ વર્ષે આવો એક મોટો આંચકો આપતા હતા. એવી રીતે સાધકો સત્તાસ્થાનથી દૂર રહીને સાધનાનાં મૂલ્યો સાચવી ધાર્મિક જીવન જીવશે અને લોકશુદ્ધિનું કાર્ય કરશે તો તેઓ ધાર્મિક-શ્રદ્ધાવાળાઓને સમજાવી શકશે; અને તપ વડે આમ પ્રજાનું પીઠબળ મેળવી; તપની શક્તિ સાથે શુદ્ધિપ્રયોગો કરશે તો તે અસરકારક અને લોકશ્રદ્ધાને ટકાવનારા હશે. આ અંગે માર્ગદર્શન પૂ. સંતબાલજી પાસેથી મળી શકશે.

હવે લોકસંગઠનો કેવી રીતે બનાવવાં? તે અંગે એક જુદી જ પ્રક્રિયા છે. આનો ખરો પ્રયોગ બાલનગકાંઠા પ્રદેશમાં થયો છે. પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીને અગાઉથી કોંગ્રેસ પ્રત્યે શ્રદ્ધા હતી. કોંગ્રેસના નેતાઓ સાથે સંબંધ પણ હતા. બીજી તરફ લોકપાલ—પટેલ વગેરેના પ્રશ્નો લીધા. વ્યસન મુક્તિ, અને તેવા બીજા આંદોલન તે જાતિઓમાં તેમણે કર્યા; આથી બાવાત્મક એકતા બની થઈ. પછી ગ્રામલોક-સંગઠન બંધુ થયું. આજે કોંગ્રેસના સંબંધો માત્ર આપઆરિક રહ્યા છે. લોકોના પ્રશ્નો, સેવાનું કાર્ય સમજી ધર્મશુદ્ધિથી લેવાય છે તેમાં નૈતિકતા પૂરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજરચનાના કાર્યક્રમોને પ્રયોગક્ષેત્રના રચનાત્મક કાર્યકરો વેગ આપે છે. આ અંગે ગુજરાત પ્રાયોગિક સંઘના સામાન્ય સભ્ય બની, તેની પ્રેરણા-તથા આ સંગઠનો ચાલે તો એક મોડું બળ ઊભું થઈ શકે.

હવે આપણે અલગ શિબિરાર્થીઓને લઈએ.

સર્વપ્રથમ હું મારા અંગે કહું. હું મારા પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્રમાં કામ કરીશ.

તેમાં સામાજિક શુદ્ધિ અને લોકસંગઠનની પ્રક્રિયા સહુથી પહેલી રહેશે. આરંભ જીવન ધર્મમય છે અને લોકોને તે અંગે શ્રદ્ધા છે, આરંભમાં તાલુકાના ૫૦-૬૦ ગામડામાં આ વિચાર પ્રમાણે સંગઠનની યોજના શરૂ કરીશ. તે ઉપરાંત મારા સંબંધો સાધુચરિત પુરૂષો સાથે સારા રહ્યા છે, તેમાં હું વધારો કરીશ. કોંગ્રેસ અને કોંગ્રેસના કાર્યકરો, પ્રમુખ વગેરે સાથે મારા મીઠા સંબંધો રહ્યા છે-તે હું વ્યક્તિગત રીતે હાલના તબક્કે જાળવીશ. કમિયાવાડના રાજપ્રમુખ અને કેટલાક બૂ. પૂ. નરેશો સાથેનો પરિચય પણ સુંદર છે. થોડાક ઘડાયેલા કાર્યકરો તાલુકા-સમિતિમાં જશે અને ધડતરનું કાર્ય કરશે. આમસંગઠનો ન થાય ત્યાં સુધી સુચોગ્ય કાર્યકરો તાલુકા સમિતિમાં જાય તેને હું ટેકો આપીશ. અમારે ત્યાં સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિમાં સર્વોદય વિચારનાં, અનુબંધ વિચારના તેમજ કોંગ્રેસના ત્રણે પ્રકારના કાર્યકરો છે. એટલે હું એ ત્રણેયનો સમન્વય કરવા માંગું છું. જ્યાંસુધી સંગઠનો બિના ન થાય ત્યાંસુધી એક તરફ ઢેખરભાઈ-વજુભાઈ જેવાને આ બધી વાતો અધધર લાગે છે અને બીજી તરફ સાથીઓમાં ભેદ-બુદ્ધિ જગાડે તેમ છે એટલે યોગ્ય સમયે જ, લોકસંગઠનો થયા બાદ જ મારે કોંગ્રેસના પ્રેરક-પુરક બળની વાત કરવી પડશે, જેની તીવ્ર અસર થશે. એમ ન કહું તો મારા જેવો આમ-ધડતરમાં પડશે; સર્વોદયી ભાઈ રચનાત્મક આંદોલનમાં પડશે અને કોંગ્રેસી સત્તાધિક્ષી ચક્રકરમાં જઈ પડશે. અને આમ અમારી શક્તિ વેરવિખેર થઈ જશે. તેના કરતાં જો ત્રણે બળો રચનાત્મક સમિતિના માધ્યમથી સાથે કામ કરશું; તો આમસંગઠન કે શુદ્ધિપ્રયોગમાં સાથે હશું તેમ કોંગ્રેસના ધડતર કે લાંચરશ્વત અને દાંડાઈની વિરૂદ્ધ મેરચાગાં પણ સાથે રહેશું. તેથી લોકોને વધારે વિશ્વાસ ખેસશે અને ભેદબુદ્ધિ બિની નહીં થાય. મારા તરફથી સર્વોચ્ચ

ક્રાંતિમાં કાળો આપવાની મારી મર્યાદા તમારી આગળ આ રીતે મૂકી છે, તે બરાબર છે એમ મને લાગે છે.

હવે ડૉ. મણિલાલ કે શ્રી સુન્દરલાલ શ્રોફ એ બન્નેની પરિસ્થિતિ જોતાં મને લાગે છે કે તેઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં ગ્રામસંગઠન જોડાવે. હાલના તબક્કે કોંગ્રેસ સાથે સંઘર્ષ કરવાથી, તેમને લાગશે કે આ તેમના કામમાં ડબલગીરી છે. એટલે મહારાજશ્રી ઉપર નિવેદન મોકલશે અને ખેડુતોને સહકાર આપવામાં આડખીલી પણ ઊભી કરશે; જેથી ખેડુતોને અન્યાય થશે. એટલે અત્યારે તો જે સહકારી કામ જોડવાનું હોય તેમાં દૃષ્ટિ રાખી, ગ્રામસંગઠન તરફ જ વધારે લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. સહકારી પ્રવૃત્તિમાં ન્યાં કયાંયે અન્યાય લાગતો કે અનૈતિકતા લાગે ત્યાં પ્રેમથી અધિકારીને-મહારાજશ્રીને જાણ કરવી. મને લાગે છે કે પોતાની જે સ્થિતિ છે તે દૃષ્ટિએ જ કામ જોડવું જોઈએ.

હવે સર્વ સાધકો માટે નીચેના પાંચ મુદ્દા વિચારણીય છે.

(૧) વ્યસન મુક્તિ-સાધકમાં કોઈપણ પ્રકારનું વ્યસન ન હોવું જોઈએ.

(૨) ખાદીનો પોષાક અહિંસક છે, તે દરેક સાધકે અપનાવવો જોઈએ; રાષ્ટ્રીયતા અને અહિંસા બન્નેની દૃષ્ટિએ તે અનિવાર્ય બનવો જોઈએ.

(૩) તાર્ત્વિક ચર્ચા કરતાં કંઈક સક્રિય કાર્ય કરીને બતાવવું જોઈએ; જેથી પોતાની વિશિષ્ટ છાપ અને શ્રદ્ધા પાડી શકાય.

(૪) સક્રિય કાર્ય માટે હાકલ પડે તો તૈયાર રહેવું જોઈએ, અને સહયોગ આપવો જોઈએ.

(૫) સ્વભાવમાં વિનમ્રતા આવવી જોઈએ. નાની-નાની બાળતોમાં ઝંખડો કરવાની વૃત્તિ કેમ થાય છે? કેમ દૂર કરી શકાય છે? એ વિષે જાણીથી વિચારવું જોઈએ.

૫. મહારાજશ્રી (ગુરુદેવ)નો સ્વભાવ તો માતાની જેમ બધાયની ઉપર હાથ ફેરવીને હુંક આપવાનો અને આકાર આપવાનો છે. કુંભાર માટીના પિંડા ઉપર હાથ ફેરવીને આકાર આપે છે; પણ તે વાસણો તડકે પડતાં જો તેમાં ચિરાડ પડે તો તેને પાણીમાં જ પધરાવી દે છે; તેવી જ રીતે આપણી થોડીક ચકાસણી થતાં આપણે તડકી જઈએ તો પાણીમાં પધરાવવા જેવી આપણી સ્થિતિ થશે.

તો, નક્કી એ કરવાનું છે કે આપણે ગારાના ગણપતિ બનશું કે પતથરના? પહાણના ગણપતિ બનવું હોય તો મૂર્તીકાર ધડવૈયાના હાથે ટાંચા ખાવા તૈયાર રહેવું પડશે તે માટે આપણે જાતે જ નિર્ણય કરવાનો છે; અને માફ માનવું છે કે બધાને પહાણના ગણપતિ બનવું ગમતું હશે, તો તે માટે તૈયાર થવું રહ્યું,

માફ કરજો આમાં હું કોઈની બૂલથી આકરી ટીકા કરી જતો હોઉં તો! આત્મીયતાને લીધે આવું બોલાઈ જવાય છે; જે સહજ છે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. પૂંજલાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : આપણી પાસે મોટામાં મોટું કામ સંગઠનોનું છે. સંગઠનો ચોકખાં અને નીતિના પાયામાં કરવા જોઈએ. સર્વાંગી ક્રાંતિનું કામ એકલ-દોકલનું નથી; તેમજ એકલ-દોકલ સંસ્થાઓ પણ નહીં કરી શકે. સુસંસ્થાઓના

અનુબંધે વિરલ વ્યક્તિઓ જરૂર કરી શકશે. અલગ અલગ વ્યક્તિઓ સંકલિત થઈ, સુસંસ્થાઓને સંકલિત કરે અને આજના બાળકોથી કાર્યક્રમ લેવાય તો બાવિ પેઢીનું ધડતર થઈ શકે. મને આમ બાળકોના કાર્યક્રમમાં જોડા રસ છે.

શ્રી. દેવજીભાઈ : અનુબંધ વિચારધારા તથા પ્રાયોગિક સંધોની સંસ્થાઓ દ્વારા ગામડાનાં અને શહેરનાં જનસંગઠનો ઉપર આપણે બધાએ ભેગા રહેવું જોઈએ. જ્યારે-જ્યારે અનિષ્ટો હોય ત્યારે અહિંસક (તપ ત્યાગાત્મક) પ્રતિકાર કરવાનો સમય આવે ત્યારે બધું ત્યાગીને ખૂંટી પડવાનું સર્વાંગી ક્રાંતિમાં છે અને તે કાર્ય સતત ચાલુ રહે તેમાં જ આનંદ છે. આપણા માટે સ્વર્ગ તો કર્તવ્ય માર્ગ શોધવાની મથામણ છે અને મોક્ષ કર્તવ્ય માર્ગ ચાલવામાં છે. ”

શ્રી. સુદર્શલાલ : “ આપણા જીવનમાં, મોટરને સ્થૂળત્રેક હોય તેમ કોઈ સૂક્ષ્મ નિયંત્રણની જરૂર છે. ”

શ્રી. માર્કસિયા : “ તેથી જ જીવનમાં, જટિલ સમયના સામાજિક કાર્યક્રમોનાં માર્ગદર્શક બળ તો જોઈશે. પૂ. મહારાજશ્રી કહે છે કે “ ક્રાંતિ પ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓનું માર્ગદર્શન અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાની પ્રેરણા લઈ જનસંગઠનો રાજ્યપૂરક થઈને ચાલે, તો આ બધા પ્રશ્નો પતે એ વાત યથાર્થ અને વહેવાર છે. ”

ડૉ. અણ્ણિભાઈ : “ શિબિરાર્થી તરીકે આપણું નામ આના સંયોજક પૂ. મહારાજશ્રી સાથે જોડાઈ જવું હોઈને; આપણે પોતાના સ્થળે રહીને અડગપણે અનુબંધ વિચારધારાનું કામ શરૂ કરી દેવાનું છે. જ્યારે પ્રાયોગિક સંધો ખોલાવે ત્યારે હાજર થઈ જવાનું છે. ”

શ્રી. માટલિયા : ભાઈ સુંદરલાલે કહ્યું તેમ જીવનમાં સામાજિક જીવનમાં એક લાવવા માટે આપણે બધાએ ગુજરાત પ્રાયોગિક સંઘના સભ્ય બની જવું જોઈએ; તેમજ તેના કાર્યક્રમો અને આદેશોને અપનાવવા જોઈએ. એટલે એમાંથી સંસ્થાના સંબંધો અને મહારાજશ્રીનું છેલ્લું માર્ગદર્શન એ બંને બાબતો આવી જશે.”

[ત્યારબાદ શ્રી. માટલિયા, જોસ્વામીજી, શ્રી. બળવંતભાઈ, શ્રી સુંદરલાલ, ડૉ. મણિભાઈએ હૃદયસ્પર્શી વાતો અને શિબિરના જાત અનુભવો કહ્યા અને સંતોષ વ્યક્ત કર્યો. દરેક સભ્યે શિબિરથી પોતાને થયેલો લાભ કહી સંબળાવી અનુભવના આધારે કંઈક કરી જીવવાની તૃપ્તિ દેખાડી.]

(૨૧-૧૧-૬૧)

